

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet KOŞUK

TABERÎ TEFSİRİNDE OTUZUNCU CÜZÜN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet KOŞUK

TABERÎ TEFSİRİNDE OTUZUNCU CÜZÜN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Danışman

Doç. Dr. Yasin PİŞGİN

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mehmet KOŞUK'un bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet ÜNAL (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Yasin PİŞGİN (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hatice TEBER (İmza)

Tez Başlığı: TABERÎ TEFSİRİNDE OTUZUNCU CÜZÜN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 05/07/2021

Mezuniyet Tarihi : 09/09/2021

(İmza)

Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “TABERÎ TEFSİRİNDE OTUZUNCU CÜZÜN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

.../.../2021

İmza

Mehmet Koşuk

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Mehmet KOŞUK
Öğrenci Numarası	20175249009
Enstitü Ana Bilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Yasin PİŞGİN
Tez Başlığı	TABERÎ TEFSİRİNDE OTUZUNCU CÜZÜN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
Turnitin Ödev Numarası	1639395584

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 125 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 01/09/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 6

alıntılar dahil % 9' dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:
(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.
() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeleri aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

01/09/2021

(imzası)
Doç. Dr. Yasin PİŞGİN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
SUMMARY	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TABERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ FAALİYETLERİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı.....	32
1.1.1. Doğumu.....	32
1.1.2. Nesebi.....	33
1.1.3. Yaşadığı Bölge	34
1.1.4. Aldığı Görevler	34
1.1.5. Vefatı.....	35
1.2. İlmî Şahsiyeti	35
1.2.1. Öğrenim ve Öğretim Hayatı.....	35
1.2.2. İlmî Seyahatleri	36
1.2.3. Hocaları	38
1.2.4. Talebeleri.....	39
1.2.5. Eserleri	40
1.2.5.1. Tefsir.....	42
1.2.5.2. Akâid	42
1.2.5.3. Tarih	43
1.2.5.4. Hadis.....	45
1.2.5.5. Fıkıh.....	48
1.2.5.6. Tasavvuf	50
1.2.5.7. Kıraat	51
1.2.6. Hakkında Yazılan Eserler.....	52
1.2.7. İlmî Metodu.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED B. CERÎR ET-TABERÎ'NİN *CÂMIU'L-BEYÂN AN TE'VÎLİ ÂYİ'L-KUR'ÂN* İSİMLİ TEFSİRİNDE OTUZUNCU CÜZÜN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Câmiu'l-Beyân.....	61
2.2. Taberî'nin Câmiu'l-Beyân'da Kıraat Tahlillerinde Kullandığı İfadeler.....	66
2.3. Otuzuncu Cüzün Genel Özellikleri.....	69
2.4. Otuzuncu Cüzün Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi.....	74
2.4.1. Fonetik Açından	75
2.4.1.1. Bir Harfin veya Bir Harekenin Başka Bir Harfe veya Başka Bir Harekeye Dönüştürmesi (İbdâl).....	76
2.4.1.2. Şeddeli Bir Harfin Şeddesiz Okunması (Tahfif)	78
2.4.1.3. Şeddesiz Bir Harfin Şeddeli okunması (Teşdîd)	79
2.4.2. Nahiv Açısından.....	81
2.4.2.1. Hazif	82
2.4.2.2. Soru Edatının Takdiri	83
2.4.2.3. Mevsûfun Değişmesine Bağlı Olarak Sıfatın İ'râbının Değişmesi	83
2.4.2.4. Mansub Bir Zarfin Merfû Bir Habere Dönüştürülmesi.....	84
2.4.3. Sarf Açısından	85
2.4.3.1. Tasrif.....	85
2.4.3.2. Fiil Sîgasının Değişmesi.....	86
2.4.3.3. İsm-i Fâilin Sıfat-ı Müşebbeheye; Sıfat-ı Müşebbhenin İsm-i Fâile Döndürülmesi	87
2.4.3.4. Mastarın Sıfat-ı Müşebbeheye Döndürülmesi.....	89
2.4.3.5. Mastarın Fiile Dönüştürülmesi	89
2.4.3.6. Aynı Anlamı İfade Eden İki Masdardan Birinin Tercih Edilmesi.....	90
2.4.3.7. Ma'lûm Bir Fiilin Meçhûl Bir Fiile Dönüştürülmesi	90
2.4.3.8. İsm-i Zaman Formunun Değişmesi	92
2.4.3.9. İki Düzensiz Çoğuldan Birisinin Tercih Edilmesi.....	93
2.4.4. Diğer Birtakım Özellikler.....	94
2.4.4.1. Hareke Değişikliğindeki Farklılıklar	94
2.4.4.2. Lehçe Farklılıkları	94
2.4.4.3. Sahâbe Mushafındaki Farklılıklar	95

SONUÇ	97
KAYNAKÇA.....	101
ÖZGEÇMİŞ	111

KISALTMALAR LİSTESİ

Arp. Trc.	: Arapçaya Tercüme Eden
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin/İbn
b.y.	: Basım Yeri Yok
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Drl.	: Derleyen
Fak.	: Fakültesi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkîk eden
trc.	: Tercüme eden
trh.	: Tarih
ts.	: Tarihsiz
ty.	: Tarih yok
vd.	: Ve diğerleri
vb.	: Ve benzerleri
yay.	: Yayınları
yy.	: Yer yok

ÖZET

Hicrî III. asır tefsir, fıkıh, hadis ve kıraat gibi ilimlerin geliştiği ve eser telifinin arttığı bir dönemdir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî de 225/839 yılında Taberistan'ın Âmûl şehrinde doğmasına rağmen önemli ilim merkezlerinden biri olan Bağdat'a yerleşmiş ve orada yaşamıştır. Hayatının ilk yıllarından itibaren ilme olan merakı ve ilmî seyahatleri sayesinde İslâmî ilimler konusunda hatırı sayılır bir otorite haline gelmiştir. Kıraatle ilgili yazdığı on sekiz ciltlik *el-Câmi' fi'l-kırâ'ât* isimli eseri kaybolursa da tefsirinde işlediği kıraat değerlendirmeleri bize Taberî'nin müfessirliğinin yanında çok iyi bir kıraat âlimi olduğunu da göstermektedir.

Taberî Tefsirinde Otuzuncu Cüzün Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi başlıklı bu çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmamızın temelini oluşturan kıraat ilmi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Kıraat ilminin tarifî, ilgili terimler, konusu, gayesi, faydası, tarihî süreci, tarîkleri ve kıraat türleri bu bölümü oluşturan başlıklardır. Birinci bölümde Taberî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve ilmî metodu hakkında bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümün başında ise çalışmamıza kaynak teşkil eden *Câmiu'l-Beyân* isimli tefsir kitabının tanıtımı yapılmış ve Kur'ân'ın son cüzündeki sûrelere ait genel özellikler anlatılmıştır. Müellifin kıraat değerlendirmelerini yaparken eserde kullandığı kavramlardan örnekler verildikten sonra otuzuncu cüzde bulunan sûreler kıraat ilmi açısından değerlendirilmiş; fonetik, nahiv, sarf ve bu üç başlık altında konumlandırılmadığımız diğer birtakım özellikler başlıkları altında tasnif edilmiştir.

Çalışmamızın ana konusu olan kıraat değerlendirmelerinde temel kaynağımız Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* isimli tefsir kitabıdır. Müellif eserinde Kur'ân'daki tertîbe göre sûreleri tefsir ilmi açısından incelemiş, âyet sıralamasına özen göstermiş; âyetlerle ilgili yapılan tefsir ve değerlendirmelerden sonra farklı bir başlık açmadan kıraat konusuna giriş yapmıştır. Kıraat değerlendirmelerinde genelde sahih olan kıraat imamlarının okuyuşları örneklerle açıklanmış, nadiren de olsa şâz kıraatler ve sahâbe mushaflarında bulunan farklılıklar zikredilmiştir. Taberî bütün bunlardan sonra ekseriyetle kendi görüşünü de belirtmekle birlikte tercihi okuyucuya bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taberî, Câmiu'l-Beyân, Kıraat, Otuzuncu Cüz

SUMMARY

**THE EVALUATION OF THE THIRTIETH CHAPTER IN TAFSİR OF TABARİ İN
TERMS OF QİRAAT (RECİTATION OF THE QUR’AN) STUDİES**

The third century of the Hijra is the period when disciplines such as tafsir (commentaries of the Qur’an), hadith and qiraat thrived and many books were published. Even though Muhammad ibn Jarir al-Tabari was born in 225/839 in the city of Amol in Tabaristan, he settled down in Baghdad and lived there. He became a considerably well-respected authority in Islamic Studies thanks to his travelling for science, and curiosity to learn since the first few years of his life. Even though the book he wrote called Qiraat about the recitation of the Qur’an is lost, the relevant evaluations that he mentioned in his tafsir show us that Tabari is an excellent scholar of ‘qiraat’ besides Tafsir.

Our study which has the title The Evaluation of the Thirtieth Chapter in the Tafsir of Tabari from the Qiraat Perspective comprises of an introduction and two subsequent sections. The information about qiraat which constitutes the foundation of our study has been given in the introduction. The description of qiraat, relevant terminology, what it entails, its purpose, benefits, historical course, the ways in which they reached today, and the variations are the headings of this section. Tabari’s life, scholarly personality, works, and methodology have been presented in the first section. In the beginning of the second section, Jami’ al Bayan which is the main source of our study has been introduced and general characteristics of the surahs in the last chapter of the Qur’an has been described here. While presenting the qiraat evaluations of the scholar, the surahs in the thirtieth chapter of the Qur’an has been evaluated from the perspective of qiraat after giving examples from the terminology he used in his work; They (the verses) have been classified under the headings of phonetics, grammar, word formation and a section is allocated for other topics which could not be classified under these three sections.

Our main source in qiraat evaluations is Tabari’s book of tafsir called Jāmi’ al-bayan ‘an ta’wil ay al-Qur’an. The author analyzed the suras in terms of tafsir in accordance with the order of the Qur’an, and was immaculate about the order of the verses, and moved on to the study of qiraat without creating a different subheading after the evaluations of verses and tafsir, in his work. In qiraat evaluations, generally authentic scholars’ qiraats are explained through examples, seldom non-authenticated (şaz) qiraats and differences in the written copies of the Qur’ans of the Companions of the Prophet have been mentioned. Besides giving his own opinion, Tabari after all these, left the preference to the reader.

Keywords: Tabari, Jami’ al-bayan, Qiraat, Chapter 30 (Thirty), Thirtieth Chapter

ÖNSÖZ

Yeryüzünde Allah'ın halifeliği vazifesi kendisine verilen insana Allah okuması, anlaması ve hayatına tatbik etmesi için Kur'ân-ı Kerîm'i indirmiştir. Kur'ân evrensel mesajlar manzumesi olması hasebiyle geçmişte olduğu gibi hâlde ve istikbâlde de tüm insanlığı kendisine muhatap kabul eden ilâhî ve ezeli bir kelâmdır. O, insanlığı açık ve doğru bir yola ileten hidâyet rehberidir.

Cehâletin zirvesini yaşayan, medeniyet anlamında farklı toplumlara ve kültürlere gereksinim duyan Arap coğrafyası bir gece yattığı zulmet uykusundan nûr sabahına yani Hz. Peygamber'in ve ona indirilen Kur'ân'ın manevi pınarından nasıpdar olma bahtiyarlığına ermişlerdi. Ama coğrafya geniş, yaşanılan şehirler yekdiğerinden oldukça uzak, haliyle lehçeler de birbirinden farklıydı. Bununla birlikte indirilen her bir âyet veya sûrenin muhatabı ise ayırım gözetmeksizin özelde bütün Araplar genelde bütün insanlardı. Nüzûl ortamında hayatlarını Kur'ânî düstur ve prensiplerle devam ettirmek arzusunda olan insanlar, inen âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve bizzat hayata tatbik edilebilmesi için, o âyetleri önce vahyin ilk muhatabından dinliyorlar, sonra okuyup ezberliyorlar ve hemen akabinde deyim yerindeyse o âyeti yaşayıp kutlu yolda bu şekilde yürümek istiyorlardı.

Kur'ân'ın muhatap kitlesinin içinde sadece lehçeleri farklı olanlar yoktu. Konuşabilen ama okuyamayan ümmîler, okumakta zorlanan yaşlılar ve okumaya gayretli çocuklar da vardı. Bütün bunların farkında olan Hz. Peygamber, daha çok insana ve çok daha büyük kitlelere vahyi ulaştırabilmek ve onlara doğru yaşanacak Kur'ân'ın, önce doğru tilâvetini en kolay şekilde öğretmek için çabalıyordu. Çünkü ilk gelen vahiy Hz. Peygamber'e ve ona iman edenlere "Oku" mayı emrediyordu. Ayrıca inen her bir vahyin muhataplarına yüklediği sorumluluğu da düşünen Hz. Peygamber'in okumada kolaylık hususundaki talebine yedi harf ruhsatı ile mukabele edildi. Zira Allah, sözünün doğru, düzgün ve özenli bir şekilde okunmasını murad ediyordu. Bu ruhsat Kur'ân'ın ilk muhatap kitlesi için bir rahmet ve aynı zamanda bir genişlik olmuştur. "*Kur'ân yedi harf üzerine indi, ondan kolayınıza geleni okuyunuz.*" hadisi, Kur'ân'ın okunması konusunda lehçe farklılıklarından, telaffuz zorluklarından, yazının yetersizliğinden ve garîp kelimelerden kaynaklanan birtakım zorlukların tamamını aşmada bir ruhsat niteliği taşıyordu.

İlk dönemlerde sadece okuyarak ve ezberlenilerek elde edilen kıraat ilmi nesilden nesile silsile yoluyla öğretilmiş, sırf bu ilmi nakletmeyi kendisine vazife olarak gören sahâbe, farklı bölge ve beldelerdeki Müslümanlara talim ettirmek için yollara düşmüşlerdir. Hz. Osman'ın istinsah olunan Mushaflarla birlikte İslâm beldelerine birer kıraat muallimi de

göndermesi, bu ilme verilen önem açısından oldukça dikkat çekicidir. Daha sonraki dönemlerde ise kıraat ilmiyle alakalı tedvîn ve telif faaliyetleri başlamış, hicrî 2. asırda kıraat okulları oluşmuş ve akabinde okuyana kolaylık olması bakımından hareke ve nokta konulmuştur.

Zaman içerisinde bu ruhsata bağlı olarak gelişen ve sayıları konusunda muhtelif görüşler ileri sürülen bu farklı kıraatler İbn Mücâhid'le (ö. 324/936) birlikte yedi ile sınırlandırılmıştır. “Seb’a Tarîki” denilen bu uygulama sonraki dönemlerde İbnü’l-Cezerî’nin (ö. 833/1429) üç imamı daha ilave etmesiyle “Aşere Tarîki” olarak devam etmiştir. Ama süreç içerisinde bu kolaylık beraberinde “Lahn” gibi bazı zorlukları ve yanlışları da getirmiştir. Kur’ân’ın tilâvetinde hata etmemek, onu tahrif ve tağyirden muhafaza etmek için sahih kıraatlere itibar etmek, onları bilmek, şâz olanlarından ayırabilmek ve bunu sonraki nesillere doğru aktarabilmek oldukça önemlidir. Bu da kıraat ilminin güvenilir kaynaklardan okunması ve tahsil edilmesi ile mümkün olacaktır.

Tedvîn döneminden günümüze kadar bu alanda kaleme alınmış birçok eser mevcut olmakla birlikte varlığından söz edilen ama ulaşılamayan kitaplar da bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi ve belki de en önemlisi Taberî’nin on sekiz ciltlik *el-Câmi’ fi’l-kirâ’ât* isimli kıraat kitabıdır. Taberî bütün ilimlere vakıf, hatırı sayılır bir müfessir olmasının yanında değerli bir kıraat âlimidir. Onun bu yönünü tefsirinde görmek mümkündür.

Kur’ân’ı ezbere bilen, ondaki âyetlerin manalarını görebilen ve hükümlerini anlayabilen, hadis ve sahâbe kavillerine vakıf olan, aynı zamanda ilk üç asırda yazılan kitapları araştıran, inceleyen ve buna göre eserlerini telif eden Taberî, bu birikimiyle kendine has bir yol benimsemiş, taklitten kaçınmış ve sadece delillerle hareket eden bir müctehid olarak ilim yolculuğuna devam etmiştir.

Taberî, “Kur’ân yedi harf ile nâzil olmuştur.” der ve sahâbenin ihtilâfının mana ile ilgili değil, sadece kıraatla ilgili olduğu görüşünü savunur. Âyetleri kıraat ilmi açısından da değerlendirir, ihtilâflara işaret eder, kıraat imamlarının ittifak ettikleri okuyuşlarla ilgili tenkitte bulunmaz ama muteber olmayan okuyuşları reddeder.

Sahâbe mushaflarına ve şâz kıraatlere de eserinde yer veren Taberî, buralarda tenkidini açıklamaktan geri durmaz. Değerlendirmelerde bulunduğu âyetle ilgili farklı kıraatleri işledikten sonra kendi görüşünü de belirtmekle birlikte ekseriyetle tercihi okuyucuya bırakır.

Araştırmamız kıraat ilmi ile ilgili açıklayıcı bilgilerin yer aldığı giriş bölümü ile başlamaktadır. Burada kıraat ilminin tanımı, ilgili terimler, konusu, gayesi, faydası, Taberî’ye kadar bu ilmin tarihî süreci, tarîkleri, sahih kıraatlerde aranan şartlar, kıraat türleri hakkında bilgi ve remizleriyle imam ve râviler tablosu yer almaktadır. Birinci bölümde ise Taberî’nin

hayatı hakkında bilgi verilmiş; ilmî şahsiyeti, ilmî seyahatleri, hocaları ve öğrencileri anlatılmış, eserlerinin tanıtımı yapıldıktan sonra ilmî metoduna da kısaca değinilmiştir.

İkinci ve son bölüm ise tezimizin ana konusunu teşkil etmektedir. Bu bölümde Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* isimli tefsiri ve buradaki kıraat değerlendirmelerine dair metodu anlatılmıştır. Onun kıraat değerlendirmelerinde kullandığı kavramlar oldukça dikkat çekicidir; o yüzden otuzuncu cüzde kıraat tahlillerine dair kullanmış olduğu kavramlara da özel bir başlık açılmıştır. Kur'ân'ın son cüzündeki sûrelere ait genel özellikler açıklanmış ve son olarak bu cüzdeki otuz yedi sûrenin tamamı fonetik, nahiv, sarf ve bu üç başlık altında konumlandırılmadığımız diğer birtakım özellikler başlıkları altında bir tasnif yapıp kıraat ilmi açısından incelenmiştir.

Bu çalışmamızın, Taberî gibi bir tefsir ve kıraat âliminin *Câmiu'l-Beyân* isimli eserinde kıraat ilmi açısından yaptığı değerlendirmelerin ilgililere faydalı olması, bu ilme yapmış olduğu katkının tespiti, ilmî şahsiyeti tartışılmayacak derecede âlî olan bu zâtın sonraki nesillere tanıtılması ve doğru aktarılması hususlarında yararlı olacağı kanaatindeyiz. Kıymetli değerlendirmeleriyle tezime katkı sağlayan danışman hocam Doç. Dr. Yasin Pişgin'e, gönülden dua ve desteklerini esirgemeyen Muhterem Hüseyin Kutlu ve Prof. Dr. Ahmet Ögke'ye, araştırmamın her aşamasında benimle olan Doç. Dr. İbrahim Halil Erdoğan ile Araştırma Görevlileri Hilâl Atılğan ve Aziz Karabulut'a, son okuma sırasında birlikte mesai harcadığımız Ahmet Tunahan Akgün, Nesuh Kaya ve Furkan Biter ile sevgili aileme şükranlarımı sunuyorum.

Mehmet KOŞUK

Antalya, 2021

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Kur'ân-ı Kerîm ulûmu'l-Kur'ânın kaynağıdır ve onun amacı vahyin muhatabı olan insanın bu kitabı doğru bir şekilde okuyup anlayabilmesidir. Çünkü Kur'ân, doğru bir şekilde tilâvet edilmesini, anlaşılmasını ve neticede yaşanılır kılınmasını teşvik eden bir kitaptır. Burada özellikle “*Biz onu tertîl üzere okuduk*”¹ ve “*Kur'ân'ı tertîl üzere oku*”² âyetleri her zaman dikkatimizi çekmiş ve hususen tilâvetle alakalı bu ilâhî emir ve telkînün muhatap kitlesine aday olmak istemiştir. Kıraat ilmi, Kur'ân'ı tertîl üzere okuyanlardan dinlemek ve öğrenmek üzere bu yola çıkan herkesin mutlaka müracaat etmesi gereken bir ilimdir. Hz. Peygamber'in Medine döneminin son zamanlarında ortaya çıkan, ilk dönemlerde şifâhen ve müteselsilen öğretilen bu ilimle alakalı telifler hicrî 2. asrın sonlarında başlamıştır. Bir sonraki asırda da bu konuda önemli eserler kaleme alan âlimlerin sayısı azımsanamayacak ölçüde çoktur.

Araştırmalarımız esnasında Taberî'nin her ilim sahasında olduğu gibi kıraat ve tefsir alanlarında da hatırı sayılır bir âlim olduğu gerçeğiyle karşılaştık. Kıraat kitabı kaybolmuştu ama onun tefsirinde sistematik bir biçimde ele aldığı kıraat değerlendirmeleri yüksek lisans çalışmamızı bu eser üzerinde yoğunlaştırmamıza sebep oldu. Taberî'nin kıraat konusunda büyük bir âlim olması ve *Câmiu'l-Beyân* isimli tefsirinde de kıraat ilmini yaygın bir şekilde kullanması sebebiyle müellifin bu eserinde otuzuncu cüzdeki sûreleri kıraat ilmi açısından değerlendirmeye karar verdik.

Yüksek lisans tezimizin konusunu belirleme aşamasında amacımız, tertîl ile okunması istenmekle birlikte “*O'ndan kolayınıza geleni okuyun.*”³ âyeti mucibince de üzerinde çalışacağımız konuyla ilgili bizi Müslümanların okumada, ezberlemede ve anlamada zorluk yaşamadığı kısa sûreleri içinde barındıran “*Amme Cüzü*” ile ilgili bir araştırmaya sevk etti. Cüz içerisinde bulunan sûreler sayıca fazlaydı ve Kur'ân sûrelerinin üçte biri bu cüzdeydi. Yüksek lisans tezi için uzun olması ve vaktimizin yetmemesi tereddüdü bir müddet zihnimizi meşgul etse de her gün ve her vakit okumaktan, dinlemekten huzur bulduğumuz bu sûrelerdeki kıraat farklılıklarını alanın otoritesi sayılan Taberî'nin tefsirinden araştırmayı uygun gördük. Kur'ân'daki fesâhat ve belâgatın zirve yaptığı bu sûreler kıraat ilmi açısından değerlendirilirken bir de buna Taberî'nin alandaki uzmanlığı ve kıymeti eklenince konu, eser ve müellifle alakalı doğru bir seçim yaptığımız kanaati hâsıl oldu. Böylece yüksek lisans

¹ Furkan 25/32.

² Müzzemmil 73/4.

³ Müzzemmil 73/20.

tezimiz *Taberî Tefsirinde Otuzuncu Cüzün Kıraat İlmî Açısından Değerlendirilmesi* ismini almış oldu. Bu çalışmamızı Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli eserini temel alarak yaptık.

Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmamızın yöntemi konusunda takip edilen süreç şu şekildedir: Giriş bölümünde ele alınacak kıraat kavramı, konusu, gayesi, tarihî süreci ve çeşitleri klasik “kıraat ilmi” ve “kıraat tarihi” eserlerinden araştırıldıktan sonra elde edilen veriler analiz ve sentez yöntemiyle değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylece bu kavramın alan ve sınırları belirlenmiş olacaktır. Taberî'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti bölümünde, onun hakkında yazılan tabakât kitapları kaynak alınacak ve tasvir yöntemi kullanılacaktır. İkinci bölümde ise *Câmiu'l-Beyân* isimli eser hakkında bilgi verilecek ve üzerinde araştırma yapılacak sûrelere ait genel özellikler anlatılacaktır. Otuzuncu cüzdeki sûreler bağlamında müellifin kıraat ilmi açısından yaptığı değerlendirmeler sırasında ise âyetler fonetik, nahiv, sarf açısından incelenecek, bu başlıklar altında konumlandırılmayan diğer örnekler için de diğer birtakım özellikler başlığı kullanılacaktır. Bu dört başlık altında tasnif edilecek konular hakkında kısa ıstılâhî anlamlar verilecek ve tespit edilecek örnekler, Taberî'nin görüş ve değerlendirmeleri doğrultusunda uygun olan konu içerisinde bazen analiz bazen de mukayese yapılarak incelenecektir.

Araştırmamız esnasında yararlandığımız kaynaklar ise şu şekildedir:

Bu çalışmayı yaparken İbn Zencele'nin (ö. 403) *Huccetü'l-Kırâât* isimli eserinden ve Ebû Amr ed- Dâni'nin (ö. 444/1053) *Câmiu'l-Beyân fî Kırââti's-Seb'i'l-Meşhûra* kitabındaki kıraat tasnifinden yararlanıp, Hasan Tahsin Feyizli'nin *Kırâat-ı Aşere*'sinde Mushaftaki sıralamaya riâyet ederek yapmış olduğu sûrelerle ilgili kıraat farklılıklarından karşılaştırmalar yaptık. Taberî'de kıraat olgusunu inceleyen ve araştıran, onun kıraata bakışını çeşitli yönleriyle değerlendiren yüksek lisans ve doktora tezleriyle birlikte bu konuda yazılan makalelerin tamamına yakını okuduk. Özellikle bunlardan Mehmet Ünal'ın *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* isimli basılmış doktora tezinden fazlasıyla istifade ettik.

Taberî'nin hayatı ve *Câmiu'l-Beyân* isimli esere dair bilgilerin yazılması aşamasında *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddelerden yararlandık. Sûrelerin genel özelliklerini çalışmamız sırasında *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* kitabının son cildi konumuza ışık tuttu. Kur'ân'dan âyetlerin metni ve mealini yazmamız gereken yerlerde Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarından olan ve komisyon tarafından hazırlanan *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*'ni esas aldık.

Kıraat ilmi açısından yapılan değerlendirmede Mushaftaki sûre sıralamasına göre hareket etmeyip konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, Süleyman Aykut tarafından yazılan *Ebü Câfer en-Nehhâs'ın İ'râbu'l-Kur'ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Sûresi'nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tezinden de yararlanarak farklı bir çalışma yaptık.

Kıraat İlmi

Kıraat İlminin Tanımı

Kıraat kelimesi lügatte “قَرَأَ” fiilinden türeyen⁴ ve okumak, kıraat etmek, tilâvet etmek, telaffuz etmek, özellikle ve sürekli Kur'ân okuyuşuyla meşgul olmak⁵ anlamlarında kullanılan fiâl vezninde, semâî bir isim olup, “sesli veya sessiz okuma, nağmeli veya nağmesiz okuma” anlamına da gelir.⁶ Aynı kökten gelen Kur'ân ve kıraat kelimeleri ise eş anlamlı olan iki ayrı mastardır.⁷ “Kıraat” kelimesi veya onun cemî müennes sâlimi olan “kırâât” lafzı Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamakla birlikte (قَرَأَ) k-r-e fiilinden türeyen isim ve fiiller birçok yerde geçmektedir.⁸ Sözlüklerde aynı anlamla ilişkili olan el-kırâetü, el-kurrâu, el-mukriü, el-kâriu, el-kur'u gibi isimlere de yazılı bir metni yüzünden veya ezberden okumak, çok Kur'ân okumak, açıklamak, toplamak, birbirine katmak, eklemek, birleştirmek, ulaştırmak, düşünmek, ürün ortaya koymak, kadının adet olması veya adetten kesilmesi (ezdad), hapsolmek, yüklenmek (hamile olmak), doğurmak, ikramda bulunmak, ihsan etmek, batmak (yıldızlar), çıkmak (rüzgâr)⁹ gibi anlamlar yüklendiğini de görmek mümkündür. Lugat anlamları itibariyle birbirine yakın olan ama ıstılâhî açıdan farklı tanımları yapılan bu iki kelimedden Kur'ân, Hz. Muhammed'e vahiy yoluyla indirilen, Mushaflara yazılmış ve

⁴ Ebü Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-Ayn*, Dâru Mektebeti'l-Hilal, ts., c. V, s. 203-204; Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1990, c. I, s.128; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2015, s. 733.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. I, s.128]; Yusuf Alemdar, “Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselelerine Yeni(den) Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık 2004, c. VIII /2, s. 150.

⁶ Abdülhamit Birişik, “Kıraat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXV, s. 426-433.

⁷ Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübânî, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2014, s.19; Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme 1974, c. I, s. 222.

⁸ Birişik, “Kıraat”, c. XXV, s. 426-433; Abdülhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, Emin Yay., Bursa 2018, s. 22. K-r-e fiilinden türeyen isim ve fiillerin geçtiği bazı âyetler için bkz. A'râf 7/204; Nahl 16/98; İsrâ 17/14, 45, 106; Kıyâme 75/17-18; İnşikâk 84/21; Alak 96/1-3.

⁹ Mecdüddîn Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1426/2005, s. 49; Hasan Mustafavî, *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2009, c. IX, s. 241-242; Ebü Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-Ayn*, thk. Dr. Mehdi Mahzûmî- Dr. İbrâhîm Samerrâî, ts., c. V, s. 204-205; İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût 1407/1987, c. I, s. 64; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût ts., s. 401-402; Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl ed-Darîr el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam*, thk. Abdülhamit Hendâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, c. VI, s. 289-290; İbn Manzûr, *Lisanu'l-arab*, c. V, s. 3563-3566; Necattin Hanay, *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, s. 30.

göğüslerde ezberlenmiş (mahfûz) olarak tevatürle nakledilen, okunması ibadet olan, i'câz özelliğine sahip Arapça Allah kelamıdır¹⁰ şeklinde tarif edilebilir.

Kur'ân'da k-r-e köküne mensup seksen sekiz kelimededen on yedisinde okumak ve tilâvet etmek anlamına gelen kıraat kelimesinin ise konunun mütehassısları tarafından farklı tanımları yapılmıştır. Örneğin, Zürkânî'nin (ö. 1367/1948), "Kur'ân hakkındaki rivâyet ve tarîkler üzerinde ittifak eden kıraat imamlarının ister harflerin telaffuzlarında isterse heyetlerinin söylenişinde olsun Kur'ân okunuşu hakkında birbirinden farklı olarak takip ettikleri yoldur."¹¹ diye tarif ettiği kıraati; İsfehânî (ö. 502/1108) "Tertilde harf ve kelimeleri birbirine katmak."¹², Kefevî (ö. 1094/1683) ise "Okuma esnasında kelime ve harflerden bir kısmını diğerine eklemek ve katmaktır."¹³ şeklinde ifade etmektedir. Konu ile ilgili tanım yapan bir diğer âlim ise Gazzâlî (ö. 505/1111) olmuştur. O kıraati "Îrâb vecihleri ve özel olarak da Kur'ân'ın kelimelerine ait seslendirme (telaffuz ve edâ) şekillerinin sınıf ve kısımları, ancak kendisiyle bilinen bir ilimdir."¹⁴ şeklinde tarif eder. Dimyâtî (ö. 1117/1705) de kıraati "lafızlarındaki hazf, isbat, tahrik, teskin, fasl, vasl ve ibdâl gibi diğer okuma şekilleri hakkında işitmeye dayalı olarak râvîlerin ittifak ve ihtilâflarını bildiren ilimdir."¹⁵ şeklinde tanımlar. Muhammed İbnü'l- Cezerî'nin (ö. 833/1429) daha kapsamlı bir tanımı ise şöyledir: "Kıraat, Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını (edâ keyfiyeti) ve bu kelimelerle ilgili okuyuş farklılıklarını râvîlerine nispet etmek suretiyle bilmektir."¹⁶

Kıraat ile alakalı yapılan bu tanımları "Kur'ân kelimelerinin edâ keyfiyetlerini ve ihtilâflarını, nakledenlere nispet ederek, bilmektir."¹⁷ şeklinde özetlemek mümkündür. Bu tanımların sonucunda kıraat ilminde en dikkat çekici husus, bu ilmin işitmeye dayalı ve aynı zamanda nakil esaslı bir ilim olduğudur. Zira kıraat imamları kıraatleri Hz. Peygamber'e kadar ulaşan bir isnadla nakletmişlerdir.¹⁸

¹⁰ Yasin Pişgin, "Mütekaddim Dönemde Ulûmu'l-Kur'ân", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017/1, sy. 26, s. 120-148.

¹¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. I, s. 412.

¹² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıp el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, nşr. Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1992, s. 402.

¹³ Ebü'l-Bekâ Eyyüb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyât*, nşr. Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, s.703.

¹⁴ Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV, İstanbul 2016, s. 29.

¹⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfu fudela'l-Beşer fi'l-Kirâati'l-Arbe'ate Aşera*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâğ, Mısır 1359/1940, s. 5.

¹⁶ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*, nşr. Ali b. Muhammed el-İmran, Kâhire ts., s. 49.

¹⁷ İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İFAV, İstanbul 2014, s. 61.

¹⁸ Abdurrahman Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yayınları, İstanbul 2001, s. 91; Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 2.

Bilindiği üzere Kur’ân sadece harf ve sestem ibaret bir varlık değildir. O, Allah tarafından insanlığa gönderilen ilâhî kelâmıdır. Kur’ân’ı indirenin yüceliğine ve gönderdiği kelâmın kutsîliğine yakışır bir şekilde tilâvet olunması gerekir. Semekandî’ye (ö. 373/983) göre “lafız ve kitâbete tealluk eden yani telaffuz ve resm-i hatta, Kur’ân’ın imlâsına dayanan ilimlerden olan; İbn Haldun’a (ö. 808/1405) göre: “Kur’ân kendisine vahyedilmiş olan Hz. Peygamber’den nakl ve rivâyet olunan bilgiler doğrultusunda ve Arab dili lehçelerine göre hâfizların, Kur’ân’ın okunuşlarına dair türlü rivâyetleri öğrenmelerinden ibaret olan kıraat ilmi, yukarıda zikrettiğimiz yücelik ve kutsîliğe yakışır tilâveti sağlayacak bir ilimdir.

İbn Mes’ûd’un (ö. 32/652) “Kim ilim murad ederse Kur’ân’ın manalarını, tefsir ve kıraatlerini düşünsün. Zira Kur’ân’da, O’nun nüzûlünden önce yaşayıp ölenlerin muhtaç olduğu ilimlerin yanında; O’nun nüzûlünden sonra yaşayacak olanların da ihtiyaçlarına cevap verecek ilimler vardır.” şeklinde ifade ettiği; Taşköprüzâde’nin (ö. 968/1561) ilimlere derece verirken, birinci dereceyi ayırdığı ve diğer ilimlerin anası kabul ettiği¹⁹ bu ilim, Kur’ânî ilimlerin en kıdemlisi ve birinci derecedeki yeri değişmez bir sağlamlıktadır.²⁰

Kıraat İlmiyle İlgili Terimler

Kıraat ilminin kârî, kurrâ, mukrî, mübtedî, mütevassıt, müntehî, râvi, rivâyet, tarîk, vecih gibi terimleri bu ilmi öğreten, öğrenen ve nakledenler hakkında ilgili eserlerde sıkça kullanılmaktadır.²¹ Kıraat kökünden ism-i fâil olan “kârî” genel anlamıyla Kur’ân tilâvet eden, okuyucu veya okuyana denir. “Kârî” vasfını alan kimse, ifrad/infirâd²² metoduyla kıraat öğrenimine başlayıp bu metotta üç kıraati tahsil ederse o kişiye “mübtedî”; kıraatlerin ekseriyetini ve meşhur olanlarını okuyup naklederse “müntehî” denilir. Eğer bu kişi dört veya beş kıraati ifrad metoduyla bilirse o zamanda “mütevassıt” olarak adlandırılır.²³ “Kârî” lafzı kıraat ilmi bakımından daha alt seviyedeki okuyucular için kullanılırken “kurrâ” kelimesi kıraatlerin kendilerine isnad edildiği üstatlar için kullanılır.²⁴ Bu kimseler “imam” ve

¹⁹ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 29-32.

²⁰ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 35.

²¹ Birişik, “Kıraat”, c. XXV, s. 426-433.

²² Her imamın kıraatini kendi özellikleriyle okumak. Bkz. İsmail Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, İFAV, İstanbul 2018, s. 212.

²³ İbnü'l Cezerî, *Müncidü'l- Mukrîn*, s. 3; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfî fuzalâ'i'l-beşer*, nşr. Şa'bân M. İsmâil, Beyrut 1407/1987, c. I, s. 68; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 25-26.

²⁴ Osmanlı'nın son dönemlerinde kıraat ilminin doğru-sağlıklı bir şekilde devamı, yaygınlaştırılması amacıyla dâru'l-kurrâlarda ve bazı camilerin külliyelerinde kıraat ilminin okutulması ve organize edilmesi işiyle vazifeli icâzetli, kıdemli ve otuz yaşını aşmış kurrâ hâfizlara “şeyhü'l-kurrâ”, kendi bölgesinde görevli ve yetkili olan bu şeyhü'l-kurrâların icâzet bakımından en kıdemlisine de “reisü'l-kurrâ” denilmektedir. Bkz. Ramazan Pakdil, *Ta'lim, Tecvit ve Kıraat*, İFAV, İstanbul 2019, s. 419.

“mukrî”²⁵ lafızlarıyla da anılırlar. Kıraatleri imamlardan doğrudan veya vasıtalı olarak alıp nakleden kimseye “râvi”, bir imamın râvilerinden birinin diğerine muhâlif olan kıraati veya bir râviye nispet olunan her ihtilâfa da “rivâyet” denir. Râvilerden sonra gelen râvilerin râvileri, onların da râvileri arasında farklı bir okuyuş rivâyetine veya aynı seviyede olanların birbirine muhalif olan kıraatine “Tarîk” denir.²⁶ Bu tanımlardan yola çıkarak, “Âsım kıraatinin Ebû Bekr rivâyetinin Yahyâ b. Âdem tarîki” örneğinde olduğu gibi kıraat ilminde birinci sırada kıraat imamlarının, onlardan sonra râvilerin daha sonra da tarîk sahiplerinin yer aldığını söylemek mümkündür.²⁷

“Vech”, bir kıraatin özel okuyuş şekilleri haricinde (imam, râvi, râvinin râvisi dışında) okuyucuya nispet edilmesidir.²⁸ Alınması ihtiyârî olan okuyuştur, tercihe bağlıdır.²⁹ Her imamın kıraatini ona ait özellikleriyle okumaya veya her imam ve hatta onun iki râvisi için o imamın vecihlerini ihtiva eden iki hatim indirmeye “infirâd tarîki”; belirli bir tertib dâhilinde yedi veya on kıraati, o kıraatlerin özellikleriyle okumaya, bütün kıraat vecihlerini bir hatimde toplamaya³⁰ da “cem’ veya indirâc tarîki” denir.

“Edâ”, kıraati bizzat üstattan (fem-i muhsin) almaya, “ehl-i edâ” ise bu okuyuşu alan ve bu şekilde okuyan kişiye denir. Bir talebenin, kıraati bizzat hocasının ağzından dinleyerek almasına (öğrenmesine) “semâ” (istimâ’), talebenin üstadının huzurunda bir veya daha fazla kıraati arz ederek, hocasının onayıyla öğrenmesine de “arz” denir.³¹ Talebenin üstadının kıraatini dinlerken harf ve kelimelerin onun ağzından çıkışını, dudak hareketlerini görmesi ve takip etmesi kıraat ta’liminin önemli metotlarından. Kıraat öğretiminde bu metotlardan sadece bir tanesi kullanıldığı gibi her ikisiyle birden de ta’lim yapılabilir. “سمع من” veya “سمعا” lafızları, talebenin üstadından kıraatleri dinleyerek aldığını ifade eder. “عرض على أو قرأ على” yahut “عرضاً” ifadeleri de talebenin hocasına okuyarak arz ettiğini anlatmak için kullanılır. “سمعا” ve “عرضاً” lafızlarının birlikte kullanılması her iki yöntemin de icra edildiğini ifade içindir.³²

²⁵ Kıraati müşâfehe yoluyla almayan kimsenin, nazariyatta mertebesi nasıl olursa olsun “mukrî” olmasına imkân yoktur. Kıraat öğretimi konusunda önemli bir vazife üstlenen “mukrî” ile ilgili belirlenmiş birçok şart bulunmaktadır. İbnü’l Cezerî, *Müncidü’l- Mukriîn*, s. 6-8; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 26.

²⁶ İbnü’l Cezerî, *Müncidü’l- Mukriîn*, s. 10; Pakdil, *Ta’lim, Tecvit ve Kıraat*, s. 418; Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 212.

²⁷ Hanay, *Kur’ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, s. 37.

²⁸ İbnü’l Cezerî, *Müncidü’l- Mukriîn*, s. 10; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, s. 68; Pakdil, *Ta’lim, Tecvit ve Kıraat*, s. 212.

²⁹ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s.27; Hanay, *Kur’ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, s. 37.

³⁰ İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kıraati*, İFAV, İstanbul 2018, s. 248.

³¹ Pakdil, *Ta’lim, Tecvit ve Kıraat*, s. 420; Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s.195, 212.

³² <https://Kur’andostlari.wordpress.com/Kur’ân-i-Kerîm/kıraat-ilmi/> (18.01.2017); Süleyman Aykut, *Ebû Câfer en-Nehhâs’ın İrâbu’l-Kur’ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Sûresi’nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2017, s. 4.

Kıraat ıstılâhından olan bu lafızları açıkladıktan sonra Kur'ân-ı Kerîm'le alakalı bazı ifadelerin de ne anlama geldiğine kısaca değinelim. “Telif”, Hz. Peygamber'in zamanında Kur'ân-ın âyet âyet, sûre sûre yazılması işlemidir. “Suhuf”, sahife kelimesinin çoğulu olup Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) hilâfeti döneminde Kur'ân âyetlerinin üzerine yazıldığı sahifelerdir. Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde istinsah olunan sayfaların içinde toplandığı Kur'ân'ın her bir nüshasına da “Mushaf” denir. Bu kelimenin çoğulu ise “Mesâhif” dir. Ashâbın üzerinde ittifak ettiği ve Hz. Osman döneminde istinsah olunan Mushaf'ların yazımında esas alınan ve kıraatte uyulması zorunlu olan yazım şekline “Resm-i hatt”; Hz. Osman zamanında çoğaltılan Mushaf'ların resm-i hattına (kelimelerin yazılış şekline) da “Resm-i Mesâhif- i Osmânî” denilir.³³

Kıraat İlminin Konusu

Kıraat ilminin konusu, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin muhtevasında bulunan kelimelerin, telaffuzlarındaki ihtilâf ve edâlarındaki keyfiyet³⁴ Hz. Peygamber'e talim buyrulan³⁵ ve bizzat onun, lehçe farklılıkları sebebiyle kıraatine izin verdikleri okunma şekilleridir. Zekerîyyâ el-Ensârî'nin (ö. 925/1519) yaptığı “Nebi (s.a.s.)'in okuduğu veya onun önünde başkalarının okuyup da onun onayladığı Kur'ân lafızlarının gerek fiilî gerekse takrîfî olarak bir ya da birden çok şekilde olmak üzere nakledilmiş okuma biçimleri ...” şeklindeki kıraat tarifi de bunu doğrulamaktadır.³⁶ Kıraat ilmi, Kur'ân kelimelerinin takdim ve tehiri, ziyadeleştirilip noksanlaştırılması, bir kelimenin başka bir kelimenin yerine ibdâli gibi konuları ihtiva etmesi yanında, yine kelimelerdeki izhar, idğam, revm, işmam, teşdîd, med, tahfif, kasr ve nakl gibi çeşitli konuları da içermektedir.³⁷ Aynı zamanda tevâtüren günümüze kadar ulaşmış bulunan ihtilâfların yanı sıra en meşhur ihtilâfların kelâm şekillerinden bahsetmek de bu ilmin kapsamı içerisinde.³⁸

³³ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, s. 68-69; Karaçam, *Kur'ân Tilâvetinin Esasları*, s.212.

³⁴ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, s. 61.

³⁵ Pakdil, *Ta'lim, Tecvid ve Kıraat*, s.385.

³⁶ Abdulhayy el-Fadlî Abdulhâdî, *el-Kirââtü'l-Kur'âniyye (Tarih ve Tarîf)*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1985, s. 56; Ünal, *Kur'ânın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 3.

³⁷ Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî b. Şâme, *el-Mürşidü'l-Veciz ilâ Ulûmin Tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-Aziz*, nşr. Tayyar Altıkulaç, TDV Yay., 2. Baskı, Ankara 1986, s. 140-141; Adem Özgören, *Nebe'-Nâs Sûreleri Arasında Asım ile Diğer Kıraat İmamlarının Okuyuş Farklılıkları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2013, s. 1.

³⁸ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 16.

Kıraat İlminin Gayesi

Hiz. Peygamber Hiz. Âişe'den rivâyetle “Kur’ân’ı usulüne uygun olarak okuyan, melekler mertebesindedir...”³⁹ buyurur. Kendisine “وَرْتَلْنَا تَرْتِيلًا” : “Onu tertîl üzere okuduk.”⁴⁰ buyrulan ve “وَرْتَلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا” : “Kur’ân’ı tertîl üzere oku.”⁴¹ diye emredilen ve Kur’ân-ı Kerîm’in ilk hâfızı olan⁴² Hiz. Peygamber, Kur’ân’ı tertîl üzere tilâvet etmiş, bu şekilde okunmasını teşvik etmiş, Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652-53), Ebû Mûsâ el-Eş’arî (ö. 42/662-63), Übey b. Kâ’b (ö. 33/654) ve Ebu’d- Derdâ (Uveymir b. Zeyd) (ö. 32/652) gibi sahâbeye latîf kıraatleri vesilesiyle takdir ve iltifatlarını bildirmiştir. Kur’ân’ın ilk muhatabından bu övgü ve iltifatı alan sahâbe Kur’ân’ı tertîl üzere ve usulüne uygun tilâvet etme geleneğini sonraki nesillere aktarmış ve böylece bu güzel haslet ulûmu’l-Kur’ân içerisinde başlı başına ve hatırı sayılır bir ilim dalı halini almıştır. Zira Kur’ân mütevâtir bir rivâyetle nakledildiği gibi Kur’ân’ın okunma keyfiyeti de mütevâtir bir nakil zinciri ile rivâyet edilmiştir.⁴³ Bu ilmin gayesi; Hiz. Peygamber’e öğretildiği şekliyle Kur’ân âyetlerinin doğru bir şekilde tilâvet edilmesi, kıraat imamlarının okuma şekillerinin ele alınması, sahîh kıraatlerin, zayıf ve mevzû kıraatlerden ayrılarak, mütevâtir kıraatlerin öğrenilmesinin sağlanmasıdır.⁴⁴

Kıraat İlminin Faydası

Kur’ân-ı Kerîm, Hiz. Peygamber’e yirmi iki sene, iki ay, yirmi iki günde⁴⁵ peyderpey indirilmiş; her inen âyet veya sûreyi vahyin ilk muhatabı bizzat vahyi getiren Cebrâil (a.s.)’den dinleyip okumuş ve ezberlemiştir. Daha sonra inen bu âyetler Hiz. Peygamber tarafından sahâbeye ta’lim ettirilmiştir. Bu durum tevâtüren muallim-talebe ilişkisiyle günümüze kadar devam edegelmiştir. “Kur’ân kalbinde toplanan (yerleştirilen)”⁴⁶; “Kur’ân’ı okumakta acele etmemesi”⁴⁷ istenilen ve “tertîl üzere okuması”⁴⁸ emredilen; “kıraati medli (uzatılacak yerleri uzatarak okuma)”⁴⁹ olan,” kıraati tane tane, harf harf idi, kıraatini ayırırdı”⁵⁰

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tûgî’n-Necat, “Tevhîd”, 52; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh- u Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdü’l-Bâkî, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, “Salâtü’l- Misâfirin”, 244.

⁴⁰ Furkân 25/32.

⁴¹ Müzzemmil 73/4.

⁴² Abdurrahman Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, Emin Yayınları, İstanbul 2018, s. 69.

⁴³ Hacı Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’ân Tefsirine Etkisi*, Rağbet Yay., İstanbul 2017, s. 19.

⁴⁴ Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’ân Tefsirine Etkisi*, s. 26.

⁴⁵ Mehmet Ali Sarı, *Kur’ân-ı Kerîm’i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*, İFAV, İstanbul 2013, s. 14.

⁴⁶ Kıyâme 75/17.

⁴⁷ Tâhâ 20/114.

⁴⁸ Müzzemmil 73/4.

⁴⁹ Buhârî, “Fezâilü’l Kur’ân”, 29.

⁵⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmîzî, *Süneni’t-Tirmîzî*, thk. Beşşâr İvâd Ma’rûf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1998, “Fezâilü’l Kur’ân”, 23; Ebû Dâvûd Süleymân b. El-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, thk. Şuayb el-Arnâvut- Muhammed Kamil Karabelli, Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, “Vitr”, 20.

ibaresiyle kıraati açıklanan ilk muallim Hz. Peygamber'in bu güzel mirasını devam ettirmek gayesinde ve gayretinde olan ilim insanları "kıraat ilmi" olarak müstakil bir ilmin gerekliliği kanaatine varmışlardır. Kıraat ilmi Kur'ân âyetlerinin Hz. Peygamber'in tilâvet ettiği ve ashâbına öğrettiği şekliyle gelecek nesillere aktarılmasını sağlar, böylelikle Kur'ân lafızları tahrif ve tağyirden korunmuş olur. Böylece hem Kur'ân'ı okuyana telaffuz kolaylığı ve hatadan korunma imkânı hem de lehçe farklılıkları sebebiyle telaffuzda zorluk yaşayanlar için kıraatte genişlik ve kolaylık söz konusu olur. Diğer ulûmu'l-Kur'ân'a kaynaklık etmesinin yanı sıra onlara destek olur.⁵¹ Kıraat ilminin faydası ve değeri hususunda İbnü'l Cezerî de şunları söylemektedir:

Bilesiniz ki, dilden düşürmeden vird edinmek ve üzerinde kafa yorarak (fikir) sahibi olmak bakımından ilimlerin en evlâsı; konum, derece ve mevkî, değer ve kıymet açısından da ilimlerin en şerefli; biriktirmek ve saklamak, sevap ve ecriyle övünüp iftihar eylemek açısından ise ilimlerin saygıya en çok layık olanı; sudan (meniden) bir insan yaratıp onu kan ve evlilik bağından doğan yakınlığa dönüştüren Allah'ın⁵² kelâmının ilmi yani "kıraat ilmidir."⁵³

Taberî'ye Kadar Kıraat İlminin Tarihî Süreci

Kur'ân Yüce Allah tarafından indirilmesi, Hz. Peygamber tarafından açıklanması, taşıdığı dil özellikleri, yazılması, ashâb-ı kirâm zamanında iki kapak arasında toplanması, istinsahı ve sonraki devirlerde anlaşılması ve yorumlanması konusunda birtakım ilimleri içermektedir. Ulûmu'l-Kur'ân olarak isimlendirilen bu ilimler Kur'ân'dan doğar ve onun anlaşılmasına hizmet eder.⁵⁴ Kur'ân'ın nüzûlünden sonraki zaman içerisinde ihtiyaca binaen peyderpey ortaya çıkan bu ilimler içinde önemli bir yere sahip olan⁵⁵ kıraat ilminin doğduğu yer Hira Nûr Dağı'dır. Bu ilmin ilk dersi Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla Allah Teâlâ tarafından ilk muhatap ve ilk öğrenci olan Hz. Peygamber'e verilmiştir.⁵⁶ Bu yüzden her ne kadar bu ilmin bir disiplin halinde sonraki devirlerde doğuşundan bahsedilse de, Kur'ân'ın Arapça olması, kendine mahsus okunuş şekillerinden bir kısmının Araplar tarafından Kur'ân'dan önce de uygulanması ve ilk olarak Hz. Peygamber'e okutulması⁵⁷ gibi nedenler dikkate alınır, kıraat ilminin ortaya çıkış tarihi olarak Kur'ân âyetlerinin ilk nüzûlü ve hatta daha öncesi gösterilebilir. Bu yüzden kıraat ilminin tarihî sürecini, Kur'ân Tarihi'nden ayrı düşünmek

⁵¹ İbnü'l Cezerî, *Müncidü'l- Mukriîn*, s. 14; Ünal, *Kur'ânın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 8-10; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 26; Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, İFAV, İstanbul 2015, s. 51.

⁵² Furkân 25/54.

⁵³ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 111-112.

⁵⁴ Pişgin, "Mütekaddim Dönemde Ulûmu'l-Kur'ân", s. 120.

⁵⁵ Ahmed b. Mustafâ Taşköprizâde, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm*, thk. Kâmil Berk-Abdu'l-Vehhâb Ebu'n-Nûr, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kâhire 1968, c. 1, s. 68-69.

⁵⁶ Alak 96/1-5.

⁵⁷ Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 29.

mümkün değildir. Bu süreci üç ana safhada değerlendirebiliriz: Asr-ı Saâdet dönemi, Sahâbe dönemi, Tâbiîn ve sonraki dönem.⁵⁸

Asr-ı Saâdet Dönemi

Bu ilmin ilk ta'limi, yukarıda da zikrettiğimiz üzere Hz. Peygamber'e gelen "Oku"⁵⁹ emriyle başlamıştır. Vahiy esnasında ezberleme telaşı ve unutma korkusu yaşayan⁶⁰ Hz. Peygamber'e: "Sana O'nun vahyi (Cebrâil tarafından okunup) bitirilmeden önce Kur'ân ('ı okuma) da acele etme. "Rabbim ilmimi arttır." de!⁶¹ buyuran Allah Teâlâ (c.c.) "Şüphesiz onu, toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve onu okutmak bize aittir. O halde biz okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et."⁶² müjdesiyle peygamberini rahatlatmıştır. Bununla birlikte Allah Teâlâ tahsili ve tadrîsi devam edecek olan Kur'ân âyetlerinin tadrîcî olarak nüzûlünü de "Biz onu, Kur'ân olarak, insanlara dura dura okuyasın diye (âyet âyet, sûre sûre) ayırdık ve onu peyderpey indirdik."⁶³ âyet-i kerîmesiyle açıklamıştır. Ayrıca inkârcılara bir cevap olma niteliği taşımasının yanında kıraat ilmi açısından da öneme haiz olduğu düşünülen "İnkâr edenler: Kur'ân ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tane tane (ayıracak) okuduk."⁶⁴ âyetiyle hem parça parça nüzûlün hem de inen âyetleri Hz. Peygamber'in ashâbına öğretmesinin peygamberlik süresince devam edeceğine işaret etmiştir.

Kur'ân'ı okumaktan maksadın sadece kıraat olmadığını, onun anlaşılmasını, tefekkür edilmesini⁶⁵ ve indiği toplum tarafından bizzat hayata tatbik edilmesini amaçlayan Allah Rasûlü, kendisine emredildiği şekliyle tertîl üzere okuyordu.⁶⁶ Ağır ağır ve dikkatlice okumak manasını taşıyan ve kaynağı Kur'ân olan "tertîl" kelimesi farklı âyetlerde⁶⁷ zikredilmekte ve bize kıraat ilminin dayanağının Kur'ân olduğu gerçeğini göstermektedir.⁶⁸ Kendisi gibi okuma-yazma bilmeyen bir ümmete peygamber olarak vazifelendirilen Hz. Peygamber, Cebrâil' den (a.s.) dinleyip öğrendiği Kur'ân âyetlerini her seferinde sahâbeye tane tane ve ağır ağır okuyor ve onlara öğretiyordu. İbn Mesûd'un "Vallahi Allah Rasûlü'nün bizzat

⁵⁸ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 46.

⁵⁹ Alak 96/1.

⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000, c. 1, s. 19.

⁶¹ Tâhâ 20/114.

⁶² Kıyâme 75/17-18.

⁶³ İsrâ 17/ 106.

⁶⁴ Furkân 25/32.

⁶⁵ Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 33.

⁶⁶ Müzzemmil 73/4.

⁶⁷ Furkân 25/32; İsrâ 17/106.

⁶⁸ Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 30.

ağzından yetmiş küsur sûreyi ezberlemişimdir.”⁶⁹ ifadesi Hz. Peygamber’in kıraat ta’limindeki örnekliğinin en güzel tezâhürlerinden sadece bir tanesidir. Tabii ki bu ta’lim sadece kıraatten ibaret değildi; inen her vahyi ondan dinleyen sahâbe, âyetleri ezberlemekle birlikte tefekkür ediyor, anlamına vakıf oluyor ve Hz. Peygamber’in rehberliğinde onu hayatına tatbik etmeden bir başka âyete geçmiyordu.⁷⁰ Bu ta’limde örnekliğine ve rehberliğine ziyadesiyle ihtiyaç duyulan Allah Rasûlü, hayat tarzıyla ashâbına yol gösterdiği kadar, Kur’ân’ı tilâvet ederken de tertîl, tecvîd, vakf, ibtidâ ve tercî gibi hususlara da riayet ediyordu.⁷¹

Kur’ân’ı tilâvet ederken sesini yumuşatan ve titreterek nağme ile okuyan⁷² Hz. Peygamber’in kıraati Ümmü Seleme’ye sorulduğunda: “Onun kıraati tane tane, harf harf idi.” şeklinde anlatmış ve Fâtiha sûresinin ilk üç âyetini de onun kıraatine örnek olarak okumuştur.⁷³ Katâde’den (ö. 117/736) nakille Enes b. Mâlik (ö. 93/712) “Peygamberimiz ’in kıraati nasıldı?” sorusuna cevaben “ Med ederek okurdu (uzatılacak yerleri uzatırdı) dedikten sonra Besmele’yi ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’ şeklinde okur, yani Rahmân’ı ve Rahîm’i uzatırdı.” demiştir.⁷⁴ “Sizin en hayırlınız Kur’ân’ı öğrenen ve onu başkalarına öğretendir.”⁷⁵ buyuran; “Kur’ân’ı usulüne uygun olarak okuyan melekler mertebesindedir. Kur’ân’ı öğrenmede güçlük çekene ise –biri Kur’ân okumasına, diğeri de bu uğurda katlandığı zahmete karşılık- iki sevap vardır.”⁷⁶ müjdesiyle ümmetini Kur’ân okumaya teşvik eden Hz. Peygamber, kendisine gelen ve tilâvet olunan âyetleri yukarıda birkaç örnekle sınırlı tuttuğumuz kıraat şekil ve üslûbuyla ashâbına okumuş ve okumayı öğretmiştir.

Kur’ân ta’limiyle alakalı oldukça hassas davranan Hz. Peygamber Kur’ân-ı Kerîm’in, yetişmiş ve yetki verilmiş bir muallim-hocanın huzurunda öğrenilmesi hususunda da ısrarcıydı. Günümüze kadar gelenekli bir şekilde devam edegelen muallim-talebe ilişki usulünün ilk temellerini bizâtihî atan Allah Rasûlü, ilk muallimdir. Onun yetkilendirdiği diğer kimseler de bu usul ve tatbikatı devam ettiriyorlardı.⁷⁷ “Onun Kur’ân öğretiminde muhatap sadece ümmetin erkekleri miydi?” şeklinde aklımıza takılan soruyu da Muhammed Hamîdullah (ö. 2002) şu şekilde izah etmiştir: “Tarihî delillere bakacak olursak, kendisi ne zaman bir vahiy yani Kur’ân’ın bir parçasını alacak olsa bunu, önce erkeklerden oluşan bir

⁶⁹ Taberî, *Câmiu’l Beyân fî Te’vîli’l-Kur’ân*, c. I, s. 60.

⁷⁰ Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetü’n- Nihâye fî tabakâti’l-Kurrâ*, nşr. G. Bergstraedder, Mısır 1932, c.1, s. 459.

⁷¹ Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’ân Tefsirine Etkisi*, s. 33.

⁷² Buhârî, “Fezâilü’l- Kur’ân”, 29.

⁷³ Tirmizî, “Fezâilü’l Kur’ân”, 23; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 20.

⁷⁴ Buhârî, “Fezâilü’l Kur’ân”, 29.

⁷⁵ Buhârî, “Fezâilü’l Kur’ân”, 20.

⁷⁶ Buhârî, “Tevhid”, 52; Müslim, “Salâtü’l Misâfirîn”, 244.

⁷⁷ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İmaj Yay., Ankara 2003, s. 698.

topluluğa okuyup tebliğ ediyor ve sonra da kadınlardan oluşan bir ayrı topluluğa tebliğ ediyordu ki bu onun hanımların eğitimine verdiği önemi açıkça gösterir.”⁷⁸ Ashâbtan Berâ b. Azîb (ö. 72/691) “ Peygamber’i işittim, yatsı namazında ‘Ve’t-tîn ve’z-zeytûn’ sûresini okuyordu. O’nun sesinden ve kıraatinden daha güzel olan kimseyi dinlemedim.” der ve benzer bir haber Cübeyr b. Mut’im (ö. 57/677) tarafından da rivâyet edilir.⁷⁹

İlk muhatap, ilk muallim, ilk kurrâ hâfız olan ve Kur’ân’ı, yakınındakilerin işitebilecekleri en güzel kıraatle okuyan Hz. Peygamber, güzel okuduğu kadar, güzel okumayı da teşvik ve tavsiye ederdi. “Kur’ân’ı seslerinle süsleyiniz.”⁸⁰; “Kur’ân’ı seslerinle güzelleştiriniz, zira güzel ses Kur’ân’ın güzelliğini artırır.”⁸¹ buyuran Allah Rasûlü, güzel Kur’ân okuyanları ve hâfızları methetmiş, bazen ashâbtan kıraati güzel olanlara Kur’ân okutmuş, onları dinlemiş, bununla birlikte özel gayret sarfederek kıraatlerini geliştirenleri toplum nezdinde onore etmiştir.⁸²

Enes b. Mâlik’ten rivâyetle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Muhakkak insanlar içinde Allah ehli olanlar vardır.” Sahâbe: “Yâ Rasûlallah, onlar kimlerdir?” dediler. Allah Rasûlü: “Ehl-i Kur’ân olanlar, Allah’ın ehli ve kendisine seçtiği kimselerdir.” buyurdu.⁸³ Zira sahâbenin birbirlerine olan üstünlükleri, Kur’ân-ı Kerîm’e olan liyâkatleri ile ölçülürdü.⁸⁴ “Kur’ân’ı şu dört kişiden alın: Abdullah b. Mes’ud, Sâlim (ö. 12/633), Muaz (ö. 17/638) ve Übey b. Kâ’b (ö. 33/654).”⁸⁵ buyuran Hz. Peygamber, Ebû Mûsâ el- Eş’arî’ye “Ey Ebû Mûsâ! Sana Dâvûd peygamberin nağmelerinden ve güzel okumalarından (mizmar) bir nağme verilmiştir.”⁸⁶ ifadesiyle de güzel okuyanlarla alakalı memnuniyetini dile getirir. Bu memnuniyetin en güzel örneklerinden birisi de Abdullah b. Mes’ûd’un, onun huzurunda okuduğu Kur’ân’dır. Şöyle ki: Hz. Peygamber, ondan Kur’ân okumasını ister. “Kur’ân size indirilmişken ben nasıl okuyayım?” diyerek tereddüt gösteren Abdullah b. Mes’ûd’a “Ben Kur’ân’ı başkasından dinlemeyi de severim.” buyurur. Bu tilâvet Nisâ sûresinin 41. âyetine gelince Allah Rasûlü’nün etkilenip ağlamasına kadar devam eder.⁸⁷

Hz. Peygamber’in Kur’ân-ı Kerîm’in ashâbı tarafından usulüne uygun bir şekilde tilâvet edilmesini teşvik etmesinin önemli sebepleri vardı. Her şeyden önce, Allah Teâlâ kıyamete kadar tüm insanlığa yol gösterecek, kılavuzluk edecek olan Yüce Kelâmı’nın

⁷⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 697-698.

⁷⁹ Buhârî, “*Tevhid*”, 52.

⁸⁰ Ebû Dâvûd, “*Salâh*”, 20.

⁸¹ Ebû Dâvûd, “*Salâh*”, 74.

⁸² Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 32.

⁸³ Ebû Dâvûd, “*Salâh*”, 20; Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fi’l- Kıraati’l-Asr*, thk. Ali Muhammed Dabba’, Darul Kitabu’l-İlmiyye, Beyrut 2010, c. I, s. 5.

⁸⁴ Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzulü ve Kıraati*, s. 145.

⁸⁵ Buhârî, “*Fezâilü’l Kur’ân*”, 8.

⁸⁶ Buhârî, “*Fezâilü’l Kur’ân*”, 31.

⁸⁷ Buhârî, “*Fezâilü’l Kur’ân*”, 32, 33,35; Müslim, “*Salâtü’l- Misâfirîn*”, 247, 248.

metninin, ümmî bir toplumda muhafazasına ve muhatapları tarafından doğru okunup anlaşılmasına önem vermiştir. Bu hususta en önemli örnek Hz. Peygamber'in her yılın Ramazan ayında Cebrâil (a.s.) ile birlikte yaptıkları arz ve mukabeledir. Allah Rasûlü'nün vefat ettiği sene iki kez tekrarlanan ve bu yüzden de adına "arza-i ahîra" denilen bu faaliyetlerin bir kısmına sahâbeden bazılarının da katıldığı bilinmektedir. Kendisine Kur'ân'ın göğsünde toplanacağı ve onu unutmayacağı⁸⁸ müjdesi verilen Rasûlüllah, mukabele ismiyle gelenekli hale gelen bu uygulamayla ashâbına ve istikbâlde de ümmetine, Kur'ân tilâvetinin güzel ve doğru olmasının yanında sürekliliği konusunda da örnek olmuştur. Bir diğer sebep, o günün şartlarında inen âyetleri günü gününe yazacak kâtipler az olduğu gibi üzerine yazılacak malzemeyi de bulmak çok zordu.

Bu vesileyle bizzat Allah Rasûlü tarafından önce Kur'ân'ı yanlışsız ve güzel okuyan kârifler, akabinde de hâfızlar yetiştirildi.⁸⁹ Çünkü öğrenilen âyetlerin unutulmaması ve indiği şekliyle korunması hususunda Hz. Peygamber fazlasıyla hassastı ve ashabını şöyle uyarıyordu: "Kur'ân'ı muhafazaya ihtimâm gösterin. Muhammed'in nefsinin kudret elinde tutan Zât-ı Zülcelâl'e kalem olsun ki, Kur'ân-ı Kerîm'in (kişinin ezberinden) kaçması, develerin bağlarından boşanıp kaçmasından daha kolaydır."⁹⁰

Kur'ân'ın kendilerine nâzil olduğu ve onun ilk muhatapları olan câhiliyye topluluğu; karanlığın ışığa galebe çaldığı, kanunları güçlülerin yazdığı, yediden yetmiş her bir ferden azdığı bir yapıya sahipti. Bir gece yattığı zulmet uykusundan nûr sabahına uyanan bu topluluğun, Hz. Peygamber'in manevi pınarından nasipdar olma bahtiyarlığına eren fertleri, inen âyetleri sadece ezberlemekle değil, o vahiyden nasiplenme derdine düşen her bir ferde öğretmek ve anlatmakla vazifelidiler. Çünkü "Kâfirler hoşlanmasalar da Allah nûrunu tamamlayacaktı."⁹¹ Günbegün büyüyen ve Mekke sınırlarını aşan İslâm coğrafyası ve bu coğrafyada İslâm'la şereflenmek ve vahiyle aydınlanmak isteyen Kur'ân'a muhabbetli gönüller çoğalıyordu. Hatta bunlardan Ensar ismiyle anılan Medineli Müslümanlar, Allah

⁸⁸ Kıyâme 75/16-19.

⁸⁹ Tebük Seferinde, Mâlik b. Neccâroğullarının sancağını kendisine verip "Zeyd, Kur'ân'ı çok iyi bilir; Kur'ân ise mukaddemdir (öne geçirilir, önde ve önceliği olandır)" buyurarak Kur'ân'ı ezberleyenleri taltîf eden Allah Rasûlü'nün yetiştirdiği bazı hâfız erkek sahâbeler: Ebû Bekr, Ömer, Osman, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Muâz b. Cebel, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû'd- Derdâ (Uveymir b. Zeyd), Ebû Zeyd Ensârî (Kays b. Seken veya Sâbit b. Zeyd), Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Ubâde b. Sâmit, Abdullah b. Abbas, Huzeyfe, Talha, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Sâib, Abdullah b. Amr, Sa'd b. Ubeyd, Hâlid b. Zeyd, Ukbe b. Âmir, Amr b. Zeyd, Temîm b. Evs Dârî, Sa'd b. Nûmân, Sa'd b. Münzir, Mücemmî' b. Hârîse, Fedâle b. Ubeyd, Mesleme b. Muhalled; hanımlardan ise Âişe, Hafsa, Ümmü Seleme, Ümmü Varaka binti Abdullah'ı zikredebiliriz. Bkz. Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981, s. 22; Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları*, s. 65-70.

⁹⁰ Buhârî, "Fezâilü'l Kur'ân", 23; Müslim, "Salâtü'l Misâfirîn", 231.

⁹¹ Tevbe 10/ 32. Tefsircilerin çoğunluğuna göre âyette geçen Allah'ın nûrundan maksat Kur'ân-ı Kerîm veya İslam dinidir. Bkz. Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, c. XVI, s. 16-17; *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s. 191.

Rasûlü'nden, onlara dinlerini ve Kur'ân'ı öğretmek üzere bir muallim istemişler ve Hz. Peygamber onlara muallim olarak Mus'ab b. Umeyr'i (ö. 3/625) görevlendirmişti.⁹²

Hız. Peygamber'in ve Mekkelilerin ekseriyetinin konuştuğu lehçe olan Kureyş lehçesiyle nâzil olan ve okunan Kur'ân'ın, Mekke döneminde başka bir lehçe ile okunduğuna dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Dolayısıyla herkesin bu lehçe ile konuştuğunu varsayarsak Kur'ân tilâveti hususunda bir sıkıntı yaşanmamıştır.⁹³ Fakat Hız. Peygamber'in Medine'ye gelmesinin ardından, O'nun getirdiği İslâm ile şereflemek isteyen civardaki kabilelerin akını ve her geçen gün Müslümanların sayısının çoğalması, beraberinde haliyle lehçe farklılıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kaldı ki, Hız. Peygamber'in vahiy kâtipleri sadece bir kabileye mensup olmayıp, Kureyş dışındaki kabilelerden de vahiy kâtipliği ile vazifeli olanlar vardı.⁹⁴ “Artık, Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun.”⁹⁵ ilâhî hitabı varsa ve bu Kur'ân'da muhatablara “Ey insanlar! Şüphesiz size Rabbinizden kesin bir delil geldi ve size apaçık bir nûr indirdik.”⁹⁶ buyuruluyorsa, inen bu nûrdan herkesin nasiplenmesi için bir kolaylık, bu kolaylık için de bir ruhsat gerekiyordu.

Vahyin ilk yıllarında kendi hâneleri ve Erkam'ın (ö. 55/675) evi başta olmak üzere muhtelif mekânlarda; hicreti müteakip başlayan Medine yıllarında mescidinin yanında kurduğu İslâm'ın ilk üniversitesi kabul edilen Suffa yahut Zulla denilen okulda⁹⁷ Kur'ân öğretimine bizzat muallimlik yapan Allah Rasûlü, kendisi Kureyş lehçesiyle okurken, muhatablarının Kur'ân'ı doğru ve tam bir şekilde anlayamadıklarından hareketle, farklı kıraatlerin ve telaffuzların artırılmasını istiyor⁹⁸ ve bu hususta dua ediyordu.⁹⁹ Hız. Peygamber'in bu konuda yaşadığı endişe ve yaptığı dualar karşılıksız bırakılmadı ve Übey b. Kâ'b'den rivâyetle bir gün Allah Rasûlü Cebrâil (a.s.)'e “Ey Cebrâil! Ben ümmî bir kavme peygamber gönderildim. Bunların içinde genci var, aciz ve ihtiyarı var; köle ve câriyesi var, asla bir mektubu okuyamayan var.” dedi ve (kıraat hususu teshîl edilse) buyurdu. Bunun üzerine Cebrâil (a.s.) kendisine: “Kur'ân yedi lugat üzerine inzâl buyruldu.” diye cevap verdi.¹⁰⁰ Böylelikle Cebrâil (a.s.)'den bu müjdeyi alan Hız. Peygamber (s.a.s) “انزل القرآن على سبعة احرف فاقرءوا ما تيسر منه” : “Kur'ân yedi harf üzerine nâzil olmuştur. Bunlardan kolayınıza

⁹² Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s. 155.

⁹³ Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 35.

⁹⁴ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 53.

⁹⁵ Müzzemmil 74/20.

⁹⁶ Nisâ 4/174.

⁹⁷ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s. 767-768.

⁹⁸ Pakdil, *Ta'lim, Tecvid ve Kıraat*, s. 386.

⁹⁹ Müslim, “Salâtü'l-Müsâfirîn”, 274; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 22.

¹⁰⁰ Mücteba Uğur-M. Cemal Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi Kılavuzu*, D.İ.B. Yayınları, sy.123-4, Ankara, 1991, c.VII, s. 314.

geleni okuyunuz.”¹⁰¹ buyurmuş ve bu hususta ashâbın yaşadığı ihtilâflara yapmış olduğu müdahalelerle de bu kolaylığa açıklık getirmiştir.¹⁰² Kur’ân-ı Kerîm’in yedi harf üzere indiğini haber veren râvilerin adedi fazla olmakla birlikte, Abdussabûr Şahin’e göre bu konudaki hadislerin sayısı kırk altıdır ve bunlardan otuz dört tanesi tenkit edilemeyecek derecede sahihtir.¹⁰³

Hz. Osman döneminde gündeme gelmekle birlikte Hz. Peygamber tarafından bizzat zikredilen ve “ulûmu’l-Kur’ân” içerisinde kullanılan kavramlardan biri olan yedi harf¹⁰⁴ meselesine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Arap bir topluma gönderilen ve Arap bir peygambere indirilen kitabın da gönderildiği kavmin dilinde olması pek tabiidir. Allah Teâlâ’nın Kitâb-ı Kerîm’inde “Anlayasınız diye biz onu, Arapça bir Kur’ân olarak indirdik.”¹⁰⁵ şeklinde buyurduğu bu hakikat, Kur’ân’da muhtelif âyetlerde de zikredilmiştir.¹⁰⁶

Genel olarak Arap Kavmi olarak nitelediğimiz bu coğrafya insanının, her millette olduğu gibi farklı lehçeleri, farklı şiveleri olması muhakkaktır. Türkiye’deki İstanbul, Konya, Erzurum ağızlarının kullanıldığı gibi farklı coğrafyalarda bir dilin farklı diyalektlerinin olması söz konusudur.¹⁰⁷ Arap dilinin tedvînini müteakip lugat, birisi Kureyş Lugatı olarak bilinen ve Kur’ân’ın yazıldığı ve hadislerin îrâd buyrulduğu fasih dil, diğeri de avam lugatı olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.¹⁰⁸ İslâm Dini’nin gelişiyile Kahtâniyye ve Adnâniyye ismiyle bilinen iki Arap kabilesinin lisanları birleşmiş ve ufak tefek bir iki istisna dışında Kureyş lehçesini kabul etmişlerdir.¹⁰⁹ Fakat yukarıda da zikrettiğimiz üzere, her ne kadar bu coğrafyada tek dil kullanılsa da inen âyetlerin tek lehçe üzerinden okunması ve öğretilmesi hususunda sıkıntılar yaşanacaktı.

Bu sıkıntı sadece Hz. Ömer’in yaşadığı hadiseyle sınırlı kalmadı. Benzer bir olayı, bir gün mescitteyken müşâhede eden ve farklı kıraatlerle Kur’ân okuyan iki kişiyle Rasûlüllah’ın huzuruna varan Übey b. Kâ’b şöyle rivâyet ediyor: “Rasûlüllah, o ikisine de okuttu ve okuyuşlarını doğru buldu. Ve bana dönüp: “Ey Übey! Rabbim bana Kur’ân’ı bir harfle okumam için (meleği) gönderdi. Ben “Ümmetime kolaylaştırdı.” diye mukabelede bulundum.

¹⁰¹ Buhârî, “Kitâb”, 5; Müslim, “Salâtü’l-Misâfirin”, 48; Tirmizî, “Kıraat”, 11; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdülmun’im Şelbî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1421/2001, “İftitah”, 38.

¹⁰² Hz. Ömer’le Hişâm b. Hakîm arasında geçen olay için bkz. Buhârî, “Kitâb”, 5.

¹⁰³ Abdussabûr Şahin, *Târihu’l-Kur’ân*, Kahire 1966 s. 25; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2014, s. 109.

¹⁰⁴ Abdülhamit, Birişik, “Kur’an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslâmî Araştırmalar*, 19/1, Haziran 2006, s. 37; Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmu’l-Kur’ân”, s. 13.

¹⁰⁵ Yusuf 12/2.

¹⁰⁶ Şuara 26/ 192-195; İbrahim 14/4; Zümer 39/28; Zuhruf 43/3; Ahkaf, 46/12; Şura 42/7; Fussilet 41/3.

¹⁰⁷ Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 32.

¹⁰⁸ Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 33.

¹⁰⁹ Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzülü ve Kıraatı*, s. 16.

Bunun üzerine bana “İki harfe göre oku.” diye karşılık verdi. Ben ümmetime kolaylaştırması için tekrar müracaat ettim. O da bana “Kur’ân’ı yedi harfe göre oku. Ayrıca sana verdiğim her cevaba karşılık, benden istediğin bir dilekte bulunma hakkın vardır.” buyurdu. Bunun üzerine ben: “Ey Allah’ım! Ümmetimi bağışla. Ey Allah’ım! Ümmetimi bağışla.” dedim ve üçüncüsünü bütün insanların hatta İbrahim’in (a.s.) bile bana yönelip ihtiyacını arz edeceği vakte bıraktım.”¹¹⁰ Bu rivâyet yedi harf ruhsatının nasıl elde edildiğini ortaya çıkaran rivâyetlerden sadece bir tanesidir.¹¹¹

İslâm âlimlerinin en çok tartıştıkları ve halledilmesi gereken bir mesele olarak gördükleri konulardan birisi olan ama bazı mesafeler alınmasına rağmen, tarihî süreç içerisinde daha da karmaşık bir hale gelen “yedi harfle” alakalı hadisler, başta kütüb-i sitte olmak üzere pek çok hadis kitabında yer almaktadır.¹¹² Bu yüzden, kıraat ilminin dirâyetten çok rivâyet ve nakle dayandığı gerçeğinden yola çıkarsak, bu hususta sadece doğru nakil ve tercihleri aktarmanın isabetli olacağı kanaatindeyiz.¹¹³ Bu konuda asıl önemli olan “yedi harf” ten kastedilenin ne olduğudur.

İslâm âlimleri tarafından birbirinden farklı pek çok görüş sunulan ve yorum yapılan yedi harfin kırk civarında manaya karşılık olduğu söylenmiştir.¹¹⁴ “el-Ahrufu’s Seb’a” olarak bilinen bu terkipteki “ahruf” kelimesi “harf” in çoğuludur. “Harf” lugatta; taraf, bir şeyin ucu, kenarı, sivri ve keskin tarafı manalarına gelmektedir.¹¹⁵ Istılâhta ise: “bir mahrece dayanarak çıkan sese”¹¹⁶ denir. Çoğulu “hurûf” veya “ahruf” şeklinde gelmektedir. Terkipte yer alan ahruf kelimesine kısaca değindikten sonra “Seb’a/yedi” lafzına tafsîlatlı olarak bakmak ve buradaki “yedi” den kastın ne olduğunu araştırmak, mevzuya vukûfiyet açısından yerinde olacaktır. Bu konuda farklı görüşler sunulmuş olsa da bunlardan ikisi burada zikredilecektir.

Birincisi, yedi lafzı hakiki manasında kullanılmış olup yedi farklı kabilenin lehçesi kastedilmiştir. Yani delâletinde kesinlik vardır.¹¹⁷ O halde Kur’ân’ın, “ahrufu’s seb’a” denilen ve Kureyş, Hevâzin, Sekif, Tay, Yemen, Hüzeyl, Temîm kabilelerine ait olan yedi lugat üzerine asr-ı saâdette kıraat olunduğu bilinmektedir.¹¹⁸

¹¹⁰ Müslim, “Salâtu’l Misâfirîn”, 273; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Müessesetü’r-Risâle, 2001, 124.

¹¹¹ Birışık, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, s. 40.

¹¹² Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 107.

¹¹³ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*, s. 56.

¹¹⁴ Zürkânî, *Menâhîlü’l-İrfân*, c. I, s. 155; Pakdil, *Ta’lim, Tecvid ve Kıraat*, s. 388.

¹¹⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, c. IV, s. 1342; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. IX, s. 41-46; Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1304-1305, c. III, s. 544; Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları*, s. 89.

¹¹⁶ Hamza Hüdâî, *Tecvid-i Edâiyye*, İzmir 1301, s. 34; Pakdil, *Ta’lim, Tecvid ve Kıraat*, s. 43.

¹¹⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kıraati’l-Aşr*, c. I, s. 77; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 107.

¹¹⁸ Zürkânî, *Menâhîlü’l-İrfân*, c. I, s. 155-157; *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, D.İ.B. Yayınları, sy 123-4, Ankara 1991, c. VII, s. 316.

İkincisi; Hz. Peygamber'in hadisinde geçen yedi kelimesi, yalnız kendisi kastedilen bir sayı değeri olmayıp, aksine genişlik ve kolaylık ifade eder¹¹⁹ ve kesretten kinayedir.¹²⁰ Bu görüşü destekleyen İslâm âlimlerinden Ebû Şâme (ö. 665/1267) “Bir takım kimseler, zikredilen hadisten maksadın, şimdi mevcut olan yedi kıraat olduğunu zannediyorlarsa da, bu bütün ilim ehlinin icmâına aykırıdır.”¹²¹ derken; Zerkeşî (ö. 794/1391) de “Yediden maksat kıraatlerdir şeklindeki bir görüş, bu konuda ileri sürülen fikirlerin en zayıfıdır.”¹²² diyor. “Araplar yedi, yetmiş, yedi yüz gibi sayıları hakiki manalarını gözetmeksizin söylerler.” diyen İbnü'l Cezerî, Allah'ın Kitab'ında yedi ile yetmiş aynı manada kullandığını¹²³ ve Hz. Peygamber'in de “İman yetmiş kusur şubedir.” hadisindeki yetmişden kastın mübalağa olduğunu belirtir.¹²⁴

Özetle; yedi harf konusunda muhtelif görüşler ileri sürülmüş olsa da Taberî (ö. 310/923) ve Tahavî'nin (ö. 321/933) de desteklediği “yedi harften maksat, ‘el-kırâe bi'l-ma'na’ yani farklı okuma, aynı manada olan kelimelerin birbirlerinin yerine konularak okunması görüşü, diğerlerine göre daha tutarlı olanıdır.¹²⁵ Zaten Cezerî, Allah'ın kitabında tezat ve tenâkuza mahal olmayacağından¹²⁶ hareketle, “Hz. Peygamber'in hadislerinde zikredilen yedi harf ihtilâfı, tenevvü ve teğâyür (çeşitlilik ve farklılık) ihtilâfıdır; tezat ve tenâkuz (terslik ve çelişki) ihtilâfı değildir.”¹²⁷ demiştir.

Sahâbe Dönemi

Hz. Peygamber'in sağlığında sistemli bir şekilde yürütülen bu eğitim-öğretim, O'nun vefatından sonra da aynı şevk ve heyecanla sürmüştür. Allah Rasûlü hayattayken sınırlı olan bu okuma kolaylığı, ilk muallimden öğrendikleri gibi Kur'ân'ı okuyan ve bununla birlikte muhalif kıraatleri de öğrenen sahâbe döneminde farklı harflerle ve farklı okuma şekilleriyle devam etmiş ve sonradan kıraat farklılıklarının da önemli bir menşei olmuştur.¹²⁸ Hz. Peygamber döneminde inen âyetleri, yazılan ilk nüshalardan veya şifâhî olarak birbirlerinden

¹¹⁹ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 57.

¹²⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 107.

¹²¹ Abdü'l-Aziz Çâviş, *Esrâr-u Kur'ân Tercemesi*, Sebîlürreşad Mec., c. XIV, s. 65; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 62.

¹²² ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1391/1972, I, s. 214; Subhî es-Salih, *Mebâhis*, s. 107; Muhammed Ali el-Biblâvî, *et-Ta'rif bi'n-Nebiyi ve'l-Kur'âni's-Şerîf*, Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, Kâhire 1345/1927, c. I, s. 67; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 62.

¹²³ Bakara 1/261; Tevbe 9/80.

¹²⁴ İbnü'l Cezerî, *en-Neşr*, I, 25-26; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 57.

¹²⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 80; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 111-113.

¹²⁶ “Hâlâ Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'dan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı.” Bkz. Nisa 4/82.

¹²⁷ İbnü'l Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 27; Karaçam, *Kur'ân Tilâvetinin Esasları*, s. 107; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 61.

¹²⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 289; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 36.

ezberleyen sahâbenin önemli bir kısmı hıfzını tamamlamış, diğerleri de onun vefatını müteakip hâfızlık payesini elde etmişlerdir.¹²⁹ Onlar teslim aldıkları bu kutlu vazifeyi devam ettirmekle memur olduklarının şuuruyla hareket etmişler, ellerinde henüz “Mushaf” halini almış bir Kur’ân bulunmadığı için, kendi gayretleriyle elde ettikleri sayfalardan ve Hz. Peygamber’den tadrîs ettikleri “kitâbet, hıfz ve müşâfehe” usullerini aynen uygulayarak sadece Medine’de değil¹³⁰ birçok İslâm beldesindeki Müslümanlara gönüllü muallimlik ve aynı zamanda rehberlik etmişlerdir.

Bu sahâbeler arasında muallimlik vasfıyla öne çıkan Mus’ab b. Umeyr II. Akabe Biatı’ndan geri dönerken Rasûlüllah’dan kendilerine Kur’ân öğretecek bir muallim isteyen Medinelilere; Muaz b. Cebel Mekke Fethi’nden sonra orada kalan Müslümanlara; Amr b. Hazm (ö. 53/673) vergi tahsildarı olarak görevlendirildiği Necran halkına; Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639) da Hz. Peygamber’in “bu ümmetin emîni” övgüsüyle elini tutarak Yemenlilere Kur’ân öğretmek üzere vazifelendirdiği kimselerdir.¹³¹

Kur’ân’ı büyük bir azim, şevk ve hırsla ezberleyen, sayıları yetmişin üzerinde¹³² olan sahâbenin seçkin hâfızları civardaki kabilelere gönderilmiş; Kur’ân üzerine olan gayretleri sebebiyle içlerinden bir grup da “kurrâ” ismiyle bilinmişlerdir. Zaten “kârî” ve “kurrâ” tabirleri de hususen Medine döneminde kullanılmaya başlanmıştır.¹³³ İbnü’l Cezerî, sahâbenin bu konudaki gayretini şöyle anlatır: “Allah, sahâbeden dilediğine Kur’ân’ı ezberlemeyi nasip etmiş, onlar güvenilir imam olmuş ve Kur’ân öğrenme ve manasını anlama hususunda gayret göstermişlerdir. Onlar Kur’ân’ı Hz. Peygamber’den harf harf almışlardır. Onda bir hareke, sükûn, isbat veya hafz konusunda herhangi bir şeyi ihmal etmedikleri gibi, ona bir şek veya şüphenin dâhil edilmemesi için çalışmışlardır. Onlardan bazıları Kur’ân’ın tamamını, bazıları çoğunu, bazıları ise az bir kısmını ezberlemiştir.¹³⁴

¹²⁹ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 242; Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 29.

¹³⁰ Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta’limi*, s. 19-23.

¹³¹ Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 13-14.

¹³² Hicretin IV. Yılında yaşanan Bi’rîmaüne hadisesinde bu seçkin hâfızlardan yetmiş kadarı yolda kendilerine kurulan tuzakla şehit edilmiştir. Bu elîm hadiseden ziyadesiyle etkilenen ve çok üzülen Hz. Peygamber’in otuz veya kırk gün sabah namazından sonra bu hainler için yapmış olduğu beddua, onun Kur’ân’a, Kur’ân ta’limine ve onu muhafaza eden hâfızlara verdiği kıymetin bir tezahürüdür. Bkz. Buhari, “Megazi”, 28; Ahmet Önkal, “Bi’rîmaüne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XI, s. 195-196; Yine Uhud Savaşı’ndan birkaç ay sonra Ehabîş kabileler topluluğundan “Adel ve Kaare” soylarına mensup bazı kimseler (Mekkelilerin, Müslümanların başını kesip getirene mükâfat vereceklerini haber alınca), kendilerine muallimler gönderilmesini talep etmişler, bunun üzerine Hz. Peygamber on kişi görevlendirmişti. Bunlardan yedi tanesi “Recî” denilen mevkiye varınca ihanete uğrayıp kılıçtan geçirildiler, kalan üçü de farklı yerlerde ve farklı şekillerle şehit edildiler. Bkz. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s. 238-239.

¹³³ Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 14.

¹³⁴ İbnü’l Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 13; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’ân Tefsirine Etkisi*, s. 40.

Hız. Peygamber'in vefatını müteakip hilâfet makamına geçen Hız. Ebu Bekir (ö. 13/634) devrinde İslâm coğrafyasındaki fetihler ve Müslüman nüfusun yoğunluğu, beraberinde irşad faaliyetini ve Kur'ân ta'limini idâme ettirecek muallim ihtiyacını da getirmiştir. Bununla birlikte yukarıda belirtilen hain saldırılar neticesinde şehit edilen hâfiz-muallimlerin sayısı hatırı sayılır derecede çok olunca Hız. Peygamber devrinde farklı malzemeler üzerine yazılan ve sahâbenin hâfizları tarafından zihinlerde muhafaza edilen Kur'ân âyetlerinin korunması hususunda bazı endişeler de yaşanmaya başlandı. Allah Resûlü'nün sağlığında vahiy devam ediyordu ve böyle bir tereddütten söz etmek mümkün değildi ama artık vahiy tamamlanmış, vahyin ilk muhatabı "Refik-i Âlâ" sına kavuşmuş ve inen âyetlerin tamamının iki kapak arasında muhafaza edilmesinin zamanı gelmişti. Bu durumu idrak eden ve bu konudaki hassasiyeti had safhada yaşayanların başında gelen Hız. Ömer, endişesini Halife Hız. Ebû Bekir'e anlattı. Durumun önemine binaen vakit kaybetmeden yapılan istişareler sonucunda liyâkatinde şüphe bulunmayan Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) bu işe vazifeli kılındı. Konu hassastı; kıyamete kadar sürecek bir sorumluluğun bilinciyle hareket edildi, hata ve tereddüde mahal verilmeyecek kurallar belirlendi.

Hız. Peygamber'in hanelerinde muhafaza edilen asıl nüshalar dikkate alınmakla birlikte, ashâbın elinde bulunan metinlerin de komisyona teslim edilmesi istendi. Hız. Peygamber'in huzurunda yapmış olduğu kâtipliğe ve hıfzına rağmen Zeyd b. Sâbit, âyetlerin sadece bir kişinin değil birden fazla hâfızın ezberinde olması ve getirilen ayetlerin tescili için mutlaka en az iki şahit bulunması prensibiyle hareket ediyordu.¹³⁵ Uzun ve titiz çalışmalar neticesinde, âyetlerin tamamı iki kapak arasına alınmış; tek nüsha halinde yazılan ve adına "Mushaf" denilen bu kitap sırasıyla Ebû Bekir'e, ondan Ömer'e, sonra da Hız. Hafsa'ya (ö. 45/665) intikal etmiştir.¹³⁶

Müslümanlar arasında ileride çıkabilecek fitne ve ihtilâfların önünü almak maksadıyla yazılan bu Mushaf, tek nüsha olması ve en son Hız. Hafsa'nın yanında muhafaza edilmesi sebebiyle sahâbenin geri kalanına ulaşamamış¹³⁷, aynı zamanda noktalama ve harekelemeden yoksun olmasından dolayı da kıraat farklılıklarıyla alakalı ihtilâfın önüne geçememiştir.¹³⁸ Burada zikredilmesi gereken en önemli husus Hız. Ömer'in bu konudaki feraset ve hassasiyeti¹³⁹, kısa bir tereddüt yaşamasına rağmen onun teklifini kabul eden Hız.

¹³⁵ Süyûtî, *İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, c. I, s. 77-78; Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 37.

¹³⁶ Süyûtî, *İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, c. I, s. 203; Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, s. 57.

¹³⁷ Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 42.

¹³⁸ Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 17.

¹³⁹ Şah Veliyyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) diyor ki: "Bugün Müslümanlar içinde Kur'ân'ı tertil üzere okuyabilen her kişi, bunu Hız. Ömer'e borçludur. Kur'ân-ı Kerîm'i evvela cemedip toplayan, sonra onu tanzim ve tertip eden; onu yazdırıp metnini olduğu gibi muhafaza eden ve sonra onu İslâm beldelerinin her tarafında ta'lim ettiren Hız. Ömer'dir." Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 73.

Ebû Bekir'in Mushaf ile ilgili hizmetidir. Bu hizmet Hz. Ali'de (ö. 40/661) şu taltif ve dua ile karşılık bulur: “Mushaflar konusunda mükâfatın en büyüğü Ebu Bekir'indir. Allah ona rahmet eylesin. O, Allah'ın kitabını ilk cemedan kişidir.”¹⁴⁰

Hiz. Ömer döneminde Kur'ân'a hizmet artarak devam etmiştir. Mushaf haline getirilmesine öncülük eden halife, öncesinde ve döneminde fethedilen beldelere Kur'ân öğretiminin devam edeceği medreseler açmış, buralara muallimler göndermiş, bu muallimler kendi özel gayretleri ve ellerinde bulunan Mushaflarla sadece okumayı değil anlamayı ve amel etmeyi de insanlara bihakkın öğretmişlerdir. Onun bu konuya olan titizliğine ve Kur'ânî çalışmalara vermiş olduğu destek ve teşviğine dair şu örnek zikredilebilir. Hiz. Ömer'e bir mektup gönderen Basra valisi Ebû Mûsâ el- Eş'arî, Kur'ân'ı ezberleme işiyle uğraşanların çok olmasından dolayı onlara beytü'l-mâl'den yardım gönderilmesini talep eder. Bu istek ertesi yıl tekrarlanır. Bunun üzerine Hiz. Ömer “Onları kendi halleriyle baş başa bırak. Korkarım ki insanlar, Kur'ân'ı ezberleme işine kendilerini kaptırır ve onu anlama işini ihmal ederler.” diyerek Kur'ân'la amel etme ve O'nu hayata uygulama noktasında duyduğu hassasiyeti dile getirir.¹⁴¹

Hiz. Osman döneminde fethedilen beldelere gönderilen muallimler de buldukları yerlerde insanlara İslâm'ı ve Kur'ân'ı öğretiyorlardı. İslâm'la şereflenen bu insanlar, ta'lim sırasında farklı okuyuşlara şahit oluyor ve anlayamıyorlardı. Bunun sebebi bu işe vazifeli muallimlerin yedi harf ruhsatını müteakip yazdıkları nüshalardaki farklılıklardı. Zaman içerisinde bu anlaşılama durumu yerini ümmet içerisinde ortaya çıkan ihtilâfa bıraktı. Hatta bu ihtilâfin tezahürü bazen birbirlerini küfürle itham etmek bile oluyordu.¹⁴²

Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre, yaşanan bu ihtilâf farklı İslâm beldelerinden Azerbaycan ve Ermenistan seferlerine katılan Iraklı ve Şamlı Müslümanların yaşadığı hadiselerle had safhaya ulaştı. Bu seferlerde bulunan ve yaşananlara şahitlik eden Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) Halife Hiz. Osman'a geldi ve şöyle dedi: “Ey Mü'minlerin Emiri! Kur'ân hakkında Müslümanlar arasında, Yahudi ve Hristiyanların anlaşmazlıklarına benzer bir ihtilâf çıkmadan önce tedbir almalısınız.” Akabinde de bu sefer esnasında yaşanan kıraat ihtilâflarını ona ayrıntılı bir şekilde ifade etti.¹⁴³ Bu olay ilk değildi, bu kadar şiddetli olmasa da benzerleri yaşanmıştı ama Halife Hiz. Osman'ı kalıcı bir çözüm noktasında harekete geçiren bu olay oldu. Bilindiği üzere Hiz. Ebû Bekir'in cemettiği Mushaf, Hiz. Peygamber'in

¹⁴⁰ Ebû Bekir Abdullah b. Sülayman b. el-Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, nşr. Mühibbüddîn Abdüssübhân, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002, s. 5.

¹⁴¹ Muhammed Abdülhayy b. Abdülkebîr b. Muhammed Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Beyrut, ty., c. II, s. 279; Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitimi ve Öğretim Metotları*, s. 39-40.

¹⁴² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an meâ'ni'l-kirâ'ât*, Dârun-Nehdâ, Mısır, s. 62.

¹⁴³ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 3.

hanımı Hz. Hafsa'nın evinde muhafaza ediliyordu. İlk iş olarak bu Mushaf, tekrar kendisine iade edilmek şartıyla Hz. Hafsa'dan istendi. O da bu talebe olumlu cevap vererek yanındaki Mushaf'ı Halife'ye gönderdi.¹⁴⁴ Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir heyet oluşturuldu; bu heyette Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Saîd b. Âs (ö. 59/679) ve Abdullah b. Hâris b. Hişâm (ö. 18/639) da hazır bulundu.

Hz. Osman'ın üzerinde titizlikle durduğu birkaç nokta vardı: İstinsah edilecek nüsha Kureyş lehçesine göre yazılacaktı. Komisyon başkanı Medineli idi ve diğer üyeler gerektiğinde bu konuda ona muhalefet edebileceklerdi.¹⁴⁵ Yazılan bu Mushaf'ın Allah Rasûlü'nün yazdırdığı nüshalara ve Ebû Bekir'in Mushaf'ına uygun olmasına dikkat edilecekti. Ve bu nüshaların hatasız olması, sağlam ve doğru yazılması için de işin ehli birkaç kişiyi daha Zeyd b. Sâbit'in emrine vermişti.¹⁴⁶ Komisyonun yazıp çoğalttığı yedi adet¹⁴⁷ Mushaf'tan birisi Medine'de kaldı ve Halife'nin kendisi için ayırdığı bu Mushaf'a "İmam Mushaf'ı" denildi.¹⁴⁸ Geri kalanı ise birer muallim nezaretinde Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderildi.¹⁴⁹ Müslümanlar arasında çıkan ve yekdiğerini küfürle itham etme derecesine varan ihtilâfların önünü kesmeyi, böylelikle hâlde ve istikbâlde ortaya çıkabilecek fitne ateşini bir anlamda söndürmeyi amaçlayan Halife Hz. Osman'ın maksadı hâsıl olunca, söz verdiği üzere asıl nüshayı yed-i emîni olan Hz. Hafsa'ya tekrar iade etmiştir. Yazılan ve çoğaltılan komisyon nüshaları dışında kalan tüm Kur'ân nüshalarını da meselenin ehli olan arkadaşlarıyla istişare edip onların olurlarını da aldıktan sonra yakıtılarak kıyamete kadar doğabilecek fitneyi bu hizmetiyle engellemiştir.

Hz. Peygamber hayattayken Kur'ân'ın tamamını henüz ezberleyemeyen, Hz. Ebû Bekir'e biatını tamamladıktan sonra: "Kur'ân'ı cemedinceye kadar Cuma namazı haricinde sırtıma ridamı giymeyeceğim" şeklindeki yemini rivâyet edilen¹⁵⁰ Hz. Ali'nin, Kur'ân'ın istinsah çalışmalarında ve özel Mushafların ortadan kaldırılması hususunda Hz. Osman'a yardımcı olduğu ve kararlarına destek verdiği bilinmektedir.¹⁵¹

¹⁴⁴ İbnü'l Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 7; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 74.

¹⁴⁵ Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, s. 61.

¹⁴⁶ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 74.

¹⁴⁷ Sayıları konusunda farklı görüşler ileri sürülen Kur'ân nüshaları hakkında dört, beş, altı, yedi ve sekiz olarak görüş beyan edenler bulunmakla birlikte; ed-Dânî (ö. 444/1053) çoğunluk ulemanın kanaatine göre bu nüshaların dört tane olduğunu, birinin Medine'de kalıp diğer üçünün Kûfe, Basra ve Şam'a gönderildiğini söylerken; Cezerî, Nuveyrî (ö. 733/133) ve M. Hamdi Yazır (ö. 1942) gibi âlimler bu sayıyı sekiz olarak belirtmişlerdir. Bkz. Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 22; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 77. Bu iki görüş arasında kalan beş, altı, yedi tane olduğu görüşü daha fazla telaffuz edilmiştir. Bu görüşlerin hepsinde ortak olan tek şey, rivâyetlerin hepsinde Kûfe, Basra, Şam ve Medine şehirlerinin isimlerinin yer almasıdır. Bkz. Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 47.

¹⁴⁸ İbnü'l Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 7-8.

¹⁴⁹ Zerkeşî, *el-Bürhân*, c. I, s. 240; Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 22.

¹⁵⁰ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 164.

¹⁵¹ Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 45-46.

Tâbiîn ve Sonraki Dönem

Kur'ân'ı dillerinden ve ellerinden düşürmeyen, bütün meşakatlere rağmen onu hayat tarzı olarak benimseyip üzerinde kafa yoran, belki o dönemde ismini koymasalar bile, yekdiğerine ve sonradan gelenlere Kur'ân'ın okunuşunu ta'lim ettirirken kıraat ilminin ilk temellerini atan sahâbe, bu ilmi tahsil edip öğrenmeleri ve öğretmeleri vesilesiyle aynı zamanda bir farz-ı kifâyeyi ifa etmişlerdi.

Onlardan sonra gelen ve Hz. Peygamber'in dilinden: "insanların en hayırlısı" olarak tanıtılan ve kendilerinden sonraki nesillere: "onlara tabi olunması tavsiyesinde bulunulan"¹⁵² tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn zamanında da kıraat alanındaki faaliyetler sürdü.¹⁵³ Ashâbın kurrâ hâfızlarından olan İbn Mes'ud Kûfelilere, Übey b. Kâ'b ve Ebu'd- Derdâ Şamlılara, Ebû Mûsâ el-Eş'arî de Basralılara kıraat ilmini tahsil ettirmişlerdi. Onlardan bu ilmi alan tâbiîn içerisindeki kurrâyı, Zehebî (ö. 748/1348) her ne kadar yirmi yedi kişi olarak belirtse de bundan kıraati farklı vecihleriyle bilen şöhretli kimseleri kastetmiştir. Bu dönemde yetişen kurrâ sayısı onun zikrettiğinden oldukça fazladır.¹⁵⁴ Tâbiînden İbn Kesîr'in (ö. 120/7378) bir gün Mekke'de sahâbeye imamlık yapması ve kıraatinin beğenilmesi, bu ilmin sahâbe tarafından sonraki nesillere ne kadar sağlam aktarıldığının en önemli göstergesidir.¹⁵⁵

Kıraat ilmi zincirinin ikinci ve üçüncü halkasını oluşturan bu nesil, seleflerinden aldıkları emaneti hakkıyla taşımışlar, kıraat ilminde söz sahibi olacak derecede ömür ve mesai harcamışlar ve bu ilmin sonraki nesillere, doğru ve sağlıklı bir şekilde aktarılmasında önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu gayret ve önemli çalışmalar kıraat ilminin kısa bir zaman dilimi içerisinde ciddi mesafeler almasına vesile olmuştur.

Hicrî 60 yılından itibaren imamların ortaya çıktığı, kıraatlerin zabt altına alındığı, kıraat ilmiyle alakalı ilk eserlerin yazılmaya başlandığı "telif dönemi" sayılan ikinci dönem başlamıştır.¹⁵⁶ Bu dönemin kıraat ilmi ile ilgili en önemli hizmetleri şu şekilde zikredilebilir.

Fethedilen bölgelerde bulunan farklı milletlerin İslâm'a girmesiyle Kur'ân tilâvetinde bazı zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. Kıraat eğitimi sırasında ortaya çıkan ve "lahn" denilen bu sıkıntılar için alınan ilk tedbir Irak Valisi Ziyâd b. Sümeyye'nin (ö. 53/673) isteği üzerine

¹⁵² Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 131-132.

¹⁵³ "Tâbiîn dönemi, kıraat çeşitliliği konusunda ciddi sıkıntıların yaşanmaya başlanması neticesinde, erken sayılabilecek bir zamanda Kur'ân'ı; med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve irap bakımından inceleyen "kıraat ilminin ortaya çıktığı zaman dilimidir." Pişgin, *Mütekaddim Dönemde Ulûmu'l-Kur'ân*, s. 139.

¹⁵⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr 'ale't-tabaqâti ve'l-a'sâr*, Matbetü Dâri't-Telif, thk. Muhammed Seyyid Câdü'l-Hakk, Mısır 1969, s. 43-81; Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, s. 30; Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 25.

¹⁵⁵ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s.52; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 48; Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 49.

¹⁵⁶ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s.73; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 49.

Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından yapılan ve i'râbu'l-Kur'ân'ın temeli olarak kabul edilen noktalama işlemidir. Fetha için harfin üzerine, kesra için altına, damme için önüne bir nokta, sükûn için ise iki nokta koyularak sağlanan bu kolaylığı Nasr b. Âsım (ö. 89/797) veya Yahya b. Ya'mer'in (ö. 129/746) Kur'ân'ı baştan sona noktalama hizmeti takip etmiştir. Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) yapmış olduğu harekeleme çalışması ile de Kur'ân bugünkü şeklini almıştır.¹⁵⁷

Bu dönemde sadece kıraat ilminde ihtisas sahibi olan, farklı kıraatleri tespit işiyle ilgilenip otorite olarak kabul edilen bir grup ortaya çıkmış ve kendilerine kıraat imamları ismi verilmiştir.¹⁵⁸ Nuveyrî (ö. 852/1453) *et-Tayyibe* şerhinde bu imamlardan şöyle bahsediyor: “Kur'ân'ın naklinde itimat, hâfızlardır. Bu yüzden Hz. Osman, çoğunlukla her Mushaf'ı, mecbur olmadığı halde, kıraatine uygun birisiyle göndermiştir. Her şehir ahalisi kendi Mushaf'ını okumuş, Nebi'den (s.a.s.) aldığı vecihle, ashâbtan Mushaf'ının kıraatini öğrenmiştir. Bunların içinden birtakım kimseler, kıraatlerin elde edilmesi ve nakli konusunda gece gündüz çalışarak temayüz etmişler, hatta bu hususta uyulan imamlar ve doğruyu gösteren yıldızlar olmuşlardır. Onların hemşehrileri, bu imamların kıraatlerinin kabulünde, rivâyetlerinin ve dirâyetlerinin sıhhatinde icmâ etmişler, kimse ihtilâf etmemiş, kıraatleri kendilerine nisbet edilmeye başlanmış ve bu hususta kendilerine itimat edilen kimseler olmuşlardır.”¹⁵⁹

Tâbiîn döneminde sahâbeden gelen usullere uygun olarak günlük ders programlarının uygulandığı, Kur'ân öğretiminin hem ferdî hem de toplu olarak yapıldığı, her şehir halkının kendi imamları etrafında toplanıp onlardan sahih kıraatleri aldığı görülmektedir. Kur'ân'ı âyet âyet öğrenenlerin yanında, Hz. Peygamber'in on'ar âyet ta'lim usûlüyle alakalı uygulamasına devam edenlerin olduğu da bilinmektedir. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'nin (ö. 73/692)¹⁶⁰ yıllarca Kûfe mescidinde toplu olarak Kur'ân öğretimine devam ettiği gibi Âsım (ö. 127/745), Yahya b. Vessâb, Ata b. Sâib (ö. 136/753) gibi öğrencileriyle de hususen ilgilendiğini görmekteyiz.¹⁶¹ Bu kıraat âlimlerinin zaman içerisinde sayıları arttı ve çeşitli beldelere

¹⁵⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. 1, s. 408; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 73; Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmu'l-Kur'ân”, s. 138.

¹⁵⁸ Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 48.

¹⁵⁹ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed en-Nuveyrî, *Şerhu't- Tayyibe*, yy. ts, s. 8; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 244.

¹⁶⁰ İslâmî İlimlerin tamamına yakınına vâkıf olan Sülemî, Hz. Peygamber'in: “Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve onu başkalarına öğretendir.” hadisini işittikten sonra Kûfe Camii'ndeki “kıraat makamına” oturmuş ve “beni buraya oturtan işte bu hadistir.” diyerek o kürsüde kırk yıl Kur'ân ta'limiyle meşgul olmuştur. Bkz. M. Ali Sarı, *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*, s. 17.

¹⁶¹ Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, s. 32.

dağıldılar,¹⁶² ilmî seviyeleri yükseldi ve her birisinin ayrı tabakası ortaya çıktı. Bu da farklı vasıflarla birinin diğerlerinden ayrılmasına ve ihtilâflara sebep oldu.

Kıraat ilminin gelişim süreci bir taraftan konunun mütehasısı olan imamlar vasıtasıyla devam ederken,¹⁶³ aynı zamanda bu konuda ehil olmayan, vecihleri ve tarîkleri ayırt edemeyecek derecede bilgisiz¹⁶⁴ bazı kimselerin ortaya çıkıp söz söyleyecek cesaretle hareket etmeleri neticesinde ümmet içerisindeki ayrılık büyümüş, bu ihtilâfin farkına varan kıraat âlimleri ve imamları zamanında aldıkları tedbirlerle sahih kıraatleri; meşhur, şâz ve merdûd kıraatlerden ayıracak usulleri belirlemişlerdir.¹⁶⁵ İbnü'l-Cezerî bu hususu şöyle dile getiriyor: “Bu sırada ümmet içerisindeki yetkili âlim ve imamlar güçleri nispetinde çalıştılar. Harfleri ve kıraatleri toplayıp, vecih ve rivâyetleri senetleriyle naklettiler. Bu konudaki usulleri ortaya koyarak meşhur ile şâzzı, sahih ile sakîmi birbirinden ayırdılar.”¹⁶⁶ Böylelikle tâbiîn devrinde üzerinde hassasiyetle durulan kıraat konusunda, aynı titizliği ve ihtimamı gösteren tebut-tâbiîn devri imamlarının bu çalışmaları da Kur’ân’a hizmet açısından her türlü takdir ve taltifin üzerindedir.¹⁶⁷

Buraya kadar anlatılan dönemler içerisinde (ilk üç asırda) ekseriyetle Mekke, Medine, Şam, Kûfe, Basra gibi beldelerde ve civarında yaygın hale gelen kıraat faaliyetleri, İslâm adına yapılan fetihler ve tebliğ çalışmalarının neticesinde Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Anadolu ve Orta Asya’ya kadar yayılmıştır.¹⁶⁸ İlk olarak Batı’ya ve Endülüs’e Muhammed b. Abdillâh et-Telamnekî (ö. 429/1037) vasıtasıyla ulaşan kıraat ilmi, Anadolu’daki ilk şöhretini, Yıldırım Bayezid’in (ö. 805/1402) Bursa’ya getirdiği İbnü'l-Cezerî’nin (ö. 833/1429) ilk eserlerini burada yazmasıyla elde etmiştir.¹⁶⁹ Kıraat kitaplarındaki bilgiye göre bu alandaki ilk kapsamlı eserin Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) tarafından kaleme alınan ve içerisinde otuz iki kıraatin yer aldığı *Kitâbu'l-Kırâ’ât* olduğu nakledilmektedir.¹⁷⁰ Ayrıca kıraatlerle ilgili vecihleri araştıran, sahih ve şâz kıraatleri inceleyen ve bunların isnadlarını tespitte çalışan ilk kişinin Hârûn b. Mûsâ (ö. 170/786) olduğu rivâyet edilse de ondan daha önce Yahyâ b. Ya‘mer, İbn Âmir (ö. 118/736) , Ebû Amr (ö. 154/771), Hamza (ö. 156/773)

¹⁶² İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn*, s. 5.

¹⁶³ Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 62-63.

¹⁶⁴ Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta’limi*, s. 33.

¹⁶⁵ Aykut, *Ebû Câfer en-Nehhâs’ın İ’râbu’l-Kur’ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Süresi’nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 5.

¹⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 9.

¹⁶⁷ Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta’limi*, s. 33.

¹⁶⁸ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 73.

¹⁶⁹ Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 64; Aykut, *Ebû Câfer en-Nehhâs’ın İ’râbu’l-Kur’ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Süresi’nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 5.

¹⁷⁰ İbn Atıyye el-Endelüsî, *Muqaddimetü İbn Atıyye, Muqaddimetân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* içinde, nşr. A. Jeffery, Kahire 1954, s. 275; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 63; Nurullah Çelebi, *Sıtkı Gülle’nin Kur’ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat İlmindeki Yeri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s. 19.

ve Kisâi (ö. 189/805) gibi kıraat imamları tarafından bazı eserler de kaleme alınmıştır.¹⁷¹ Yine bu konuda Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/868), Ahmed b. Cübeyr'in (ö. 258/ 871) eserleri bulunmaktadır. Burada üzümlere önemli bir hususu da belirtmek isteriz: Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) tefsir ve tarih eserleri dışında kaleme aldığı, adından övgüyle bahsedilen kıraat ilmiyle alakalı *el-Câmi' fi'l-Kırâât* isimli eserinin on sekiz cilt olarak bilindiği, fakat ne yazık ki Ebû Ali el-Ahvâzî'nin (ö. 446/1055) bu eseri gördüğünü söylemesine rağmen eserin kaybolduğu bilinmektedir.¹⁷²

Kıraat İlminin Tarîkleri

“Tarîk” kelimesinin kıraat ilmindeki karşılığı istilâhlar bölümünde yazılmış ve hicrî 500'lü yıllara kadar uygulanan “İnfirâd Tarîki”nin ve bu tarihten sonra da günümüze kadar devam eden “İndirâc Tarîki”nin ne anlama geldiği açıklanmıştır. Burada kıraat âlimleri nazarında kabul görmüş olan “Seb'a ve Aşere Tarîkleri”nden ve kıraat vecihlerinin cem'i ve tertibi bakımından kabul edilen “Teysir ve Şâtıbiyye Tarîkleri”nden kısaca bahsedilecektir. Seb'a Tarîki İmâm Ebû Amr ed-Dânî'ye ait olan *et-Teysîr* isimli eseri ile İmâm Şâtıbî'nin (ö. 590/1194) *Hırzû'l-Emânî* adlı eserinin ihtivâ ettiği kıraat vecihlerine denir. “Aşere Tarîki” ise İbnü'l-Cezerî'nin *et-Tahbîr* ve *ed-Dürre* isimli iki eserinin ihtivâ ettiği kıraat vecihlerinin adıdır. Bu iki tarîkle birlikte, kıraat-ı aşere imamlarının râvileriyle o râvilerin râvileri arasındaki bazı küçük ihtilâfları kapsayan vecihlere de “Takrîb Tarîki” denir.¹⁷³

Teysîr Tarîki: İslambûl (İstanbul) Tarîki olarak da bilinir. Kanûnî (ö. 974/1566) zamanında (Hicrî IX. asır ortaları) Sokullu Mehmed Paşa (ö. 987/1579) tarafından İstanbul'a davet edilen Ahmet el-Mesyerî (ö. 1006/1598) Eyüp Sokullu Dâru'l-Kurrâsı'nda “Teysîr Tarîki”yle (*et-Teysîr* ve *et-Tahbîr* esas alınarak) kıraat dersleri vermiş, bunun yanında Cezerî'nin *Dürre'si* ile Şâtıbî'nin *Hırzû'l-Emânî'si*ni yardımcı kitap olarak okutmuştur. Şâtıbiyye Tarîki: Nasruddîn-i Tablâvi'nin talebesi Şehâzetü'l-Yemenî Mısır'da bir süre *Hırzû'l-Emânî*'den kıraat dersleri okutmuştur. Hicrî 1088'de Mısır'dan İstanbul'a gelen Şeyh

¹⁷¹ Nesrişah Saylan, *Kıraat Açısından Begavî Tefsiri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2015, s. 9; Abdülhalim Turan, *Kıraat İlminde Yedi Harf Lehçe İlişkisi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2019, s. 9.

¹⁷² Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 63; Abdülmecit Okçu, *Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000, s. 10; Câmi'ul-Beyân isimli eserini hicrî 270 yıllarında tamamlayan Taberî'nin, bu tefsirinde söz konusu eserine atıfta bulunduğu için kıraatle ilgili eserini 270'ten önce yazdığı muhakkaktır. Şam'lıların kıraatini 253 yılında öğrenen Taberî, Dimaşk'a da gidip orada kıraat dersleri almış ve 256'da Bağdat'a dönmüştür. Kıraat kitabında İbn Âmir'e (ö. 118/736) de yer verdiği bilindiğine göre, muhtemelen Bağdat'a geldiği 256 yılından sonra ve takriben 265'ten de önce yazmış olmalıdır. Bkz. Hanay, *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, s. 53.

¹⁷³ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 65; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraatı*, s. 248-249; Birişik, “Kıraat”, c. XXV, s. 427.

Ali el-Mansûrî tarafından “Şâtibiyye” ve *Dürre* esas kaynak, “Teysîr” ve *Tahbîr* yardımcı kaynak kabul edilerek okutulmuş ve sonradan bu usule “Mısır Tarîki” de denilmiştir.¹⁷⁴

Sahih Kıraatlerde Aranan Şartlar

Sihhatinde şüphe ve ihtilâf bulunmayan tek yazılı eser Kur’ân metnidir. Hz. Peygamber’e nâzil olmaya başladığı ilk günden itibaren muhataplarının cansiperane aldığı olağanüstü tedbirler onun metninde ve tevâtüründe şüphe bırakmamıştır. Ne var ki ondan doğan ilimler (ulûmu’l-Kur’ân) hususunda bu denli net kararlar vermek, onları Kur’ân’la bir tutmak doğru değildir. Kur’ân ilimlerinin her birinde olduğu gibi kıraat ilminin de sıhhati ve tevâtürü konusunda gerekli hassasiyet bu ilmin üstatları (kıraat imamları) tarafından gösterilmiştir. Bu yüzden, Hz. Peygamber’den nakledilen sahih kıraatlerin içerisine karıştırılan bazı ehl- i bid’ata ait kıraatlerin ayıklanabilmesi, birbirinden ayırt edilebilmesi için İslâm âlimleri tarafından belirleyici kıstaslar konulmuştur. “Sahih kıraatlerde bulunması gerekli olan şartlar” olarak bilinen bu kıstaslarla sahih olanlar, şâz veya merdud olanlardan ayrılmıştır.

Bu sıhhat şartlarını Zürkânî ve İbnü’l-Cezerî “Hz. Osman Mushaflarından birine uyan, bir vecihle olsa Arap diline uygun olan ve senedi sahih olan her kıraat, inkârı helal olmayan ve reddi caiz olmayan sahih bir kıraattir. Bu kıraatler ister yedi imamdan ister on imamdan ister bunların dışındaki makbul imamlardan gelsin, Kur’ân’ın kendisiyle indiği yedi harftendir ve insanların bunu kabul etmesi vaciptir.”¹⁷⁵ şeklinde özetlemektedirler. Onlar ve pek çok İslâm âlimi tarafından ittifak ederek belirlenen bu şartları kıraatin bir vecihle de olsa Arap diline (gramerine) uygun olması,¹⁷⁶ muttasıl bir senetle Hz. Peygamber’e ulaşması ve Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen Mushaflardan birinin resm-i hattına takdiren ve ihtimalen uygun olması şeklinde sıralanabilir. Bu şartlar sonucunda bir kıraat ya sahihtir ve makbuldür ya da şâzdır ve merduddur.¹⁷⁷

¹⁷⁴ İstanbul Tarîki’nin üstadı ile Mısır Tarîki’nin üstadının silsilesi Nâsıruddîn Tablavî’de (ö. 1014/1606) birleşmektedir. Zira Mensûrî, Şehâzetü’l Yemenî’nin talebesi, Şehâze de Mesyerî’nin talebelik arkadaşıdır. Bkz. Pakdil, *Ta’lim, Tecvit ve Kıraat*, s. 407-408; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kıraatı*, s. 249-250; Aykut, *Ebû Câfer en-Nehâs’ın İ’râbu’l-Kur’ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Süresi’nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017, s. 5.

¹⁷⁵ Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. I, s. 293; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 15; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 83-84; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’ân Tefsirine Etkisi*, s. 67.

¹⁷⁶ Kıraat bir vecihle de olsa Arap diline uygun düşüyor, bir kıraat diğer iki şartı taşıyor ve Arap kabilelerinin herhangi birinin lehçesine veya nahiv vecihlerinden herhangi birine uyuyorsa ister fasih ister efsah olsun, ittifak veya ihtilâf edilen türden bulunsun sahih kabul edilmiştir. Bkz. Mekki b. Ebû Tâlib, *er-Ri’âye li-tecvîdi’l-kırâ’e ve tahkîki lafzi’t-tilâve*, thk. Dr. Ahmet Hasan Ferhat, Dâru Ammar, II. Baskı, Amman 1984, s. 39; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 9-12; Birişik, “Kıraat”, c. XXV, s. 429.

¹⁷⁷ Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. I, s. 470; Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 59.

Kıraat Türleri

Kıraatler râvilerine, hatt-ı Osmaniye veya Arap dili gramerine uyup uymamaları hususlarına göre tasnif edilmiştir. Şimdi bu kıraat türleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

İsnad durumları bakımından kıraatler şöyle sınıflandırılabilir:

1. Mütevâtir Kıraatler: Ekseriyetle hadis literatüründe kullanılan mütevâtir kavramı, kıraat ilminde “Yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluğun, diğer bir topluluktan rivâyet ettiği kıraatlerdir.” şeklinde tarif edilebilir. Cumhûr’a göre bunlar yedi kıraattir.¹⁷⁸ Bu kıraatler şu şekildedir:

a) Nâfî’ b. Abdurrahmân b. Ebû Nüaym el-Leysî el-Medenî (ö. 169/785), Medine kurrâsıdır. En meşhur iki râvisi Kâlûn lakaplı Ebû Mûsâ İsâ b. Minâ (ö. 120/737) ve Verş lakaplı Osmân b. Said b. Abdullah b. Amr’dır (197/812).¹⁷⁹

b) Abdullah b. Kesîr Ebû Ma’bed el-Attâr’ın (ö. 120/738) künyesi Ebû Saîd, Ebû Muhammed, Ebû Bekr veya Ebu’s-Salt ed-Dârî’dir, Mekke kurrâsıdır. En meşhur iki râvisi Ahmed b. Muhammed el-Bezzî (ö. 250/864) ve Ahmed b. Abdurrahmân Kunbül’dür (ö. 291/904).¹⁸⁰

c) Ebû Amr Zebbân b. el-A’lâ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (ö. 154/771), Basra imamıdır. En meşhur iki râvisi Ebû Ömer Hafs b. Ömer ed-Dûrî (ö. 248/862) ve Ebû Şuayb Sâlih b. Ziyâd b. Abdullah es-Sûsî’dir (ö. 261/874).¹⁸¹

d) Ebû İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî (ö. 118/736), Şam imamıdır. En meşhur iki râvisi Hişâm b. Ammâr es- Sülemî ed-Dimeşkî (ö. 245/859) ve Abdullah b. Ahmed Beşîr b. Zekvân el-Kureyşî ed-Dimeşkî’dir (ö. 242/856).¹⁸²

e) Ebû Bekr Âsım b. Ebi’n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (ö. 127/745), Kûfe imamıdır. En meşhur iki râvisinden ilki Ebû Bekr Şu’be b. Ayyâş Sâlim el- Kûfî (ö. 190/805), diğeri de üvey oğlu olan Hafs b. Süleymân b. El-Muğîre el-Esedî el-Kûfî’dir (ö. 180/786).¹⁸³

¹⁷⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 318; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 67; Pakdil, *Ta’lim, Tecvit ve Kıraat*, s. 414-415. İbnü’l-Cezerî yetişme döneminde yazdığı *Müncid*’inde “On Kıraatin Mütevâtir Olduğu” isimli başlık altında iddia ettiği Kıraat-ı Aşere’nin ihtilâf unsurlarına rağmen mütevâtir olduğunu iddia etmişse de daha sonraları kaleme aldığı yetişkinlik dönemi eseri *en- Neşr*’inde bu iddiasını yumuşatarak mütevâtir ifadesinin yerine sahîh kelimesini kullanmıştır. Bkz. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, c. I, s. 15; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 91.

¹⁷⁹ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*, s. 267; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 151; Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 201; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 114-117.

¹⁸⁰ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*, s. 267; Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 202; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 118-119.

¹⁸¹ Tayyar Altıkulaç, “Ebû Amr b. Alâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, s. 94-97; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*, s. 267-268; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 120-123; Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 202-204; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur’ân Tefsirine Etkisi*, s. 46; Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 32.

¹⁸² Tayyar Altıkulaç, “İbn Âmir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIX, s. 308-310; Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 204-205; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*, s. 268; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 123-125; Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 33-34.

f) Ebû Umâre Hamza b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî (ö. 156/773), Kûfe imamıdır. En meşhur iki râvisinden birisi Halef b. Hişâm el-Bezzâr (ö. 229/843) olup onun künyesi Ebû Muhammed'dir (kendisi aynı zamanda on imamın sonuncusudur). Diğer râvisi ise Hallâd b. Hâlid eş- Şeybânî'dir (ö. 220/835).¹⁸⁴

g) Ebu'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî'nin (ö. 189/805) künyesi Ebu'l-Hasen'dir, Kûfe kurrâsıdır. Kisâî'nin râvilerinden birisi, aynı zamanda Ebû Amr'ın râvisi olan ed-Dûrî (ö. 248/862), diğeri de onun önde gelen talebelerinden Ebu'l-Hâris Leys b. Hâlid el-Mervezî'dir (ö. 240/854).¹⁸⁵

2. Meşhûr Kıraatler: Mütevâtir kıraatlerin seviyesine ulaşamamakla birlikte senedi sahih, Resm-i Hatt-ı Osmânî'ye ve Arap gramerine uygun, kıraat âlimlerince meşhur olan kıraatlerdir. Bunlar üç tanedir ve şu şekildedir:

a) Ebû Câ'fer Yezîd el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî (ö. 130/747-48), Medine kurrâsıdır. En meşhur iki râvisinden ilki Ebu'l-Hâris Îsâ b. Verdân el-Medenî (ö. 160/776), diğeri de Ebu'r-Rabi' Süleyman b. Müslim b. Cemmâz ez-Zührî'dir (ö. 170/786).¹⁸⁶

b) Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî (ö. 205/821) Basra kıraatının iki temsilcisinden ikincisidir. Ebû Abdillâh Muhammed b. el- Mütevekkil el-Lü'lûî el-Basrî (ö. 238/852) ve Ebu'l-Hasen Ravh b. Abdülmü'min el-Basrî (ö. 235/849) kendisinin en meşhur râvileridir.¹⁸⁷

c) Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa'leb (Tâlib) el-Esedî el-Bağdâdî el-Bezzâr (ö. 229/844) Kûfe kıraat imamıdır. İmam Halef'in ilk râvisi İshâk b. İbrahim el-Verrâk el-Mervezî el-Bağdâdî (ö. 286/889); ikinci râvisi ise Ebu'l-Hasan İdris b. Abdulkerîm el-Haddâd el-Bağdâdî'dir (ö. 292/905).¹⁸⁸

3. Âhâd Kıraatler: Senedi sahih olmakla birlikte; ilk iki kıraatteki şartların birine, yani Resm-i Hatt-ı Osmânî'ye veya Arap gramerine uymayan kıraatlerdir. Buradaki şöhrete

¹⁸³ Mehmet Ali Sarı, "Âsım b. Behdele", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. III, s. 475-476; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 268; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 126-129; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 34-36; Karaçam, *Kur'an Tilâvetinin Esasları*, s. 205-206.

¹⁸⁴ Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, s. 311-313; Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, s. 40; Karaçam, *Kur'an Tilâvetinin Esasları*, s. 206-207; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 38-40; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 129-131.

¹⁸⁵ Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVI, s. 69-71; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 40-41; Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, s. 41; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi*, s. 62; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 131-133; Karaçam, *Kur'an Tilâvetinin Esasları*, s. 207-208.

¹⁸⁶ Tayyar Altıkulaç, "Ebû Ca'fer el-Kârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 116; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 270; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 133-135; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 41-42; Karaçam, *Kur'an Tilâvetinin Esasları*, s. 208-209.

¹⁸⁷ Tayyar Altıkulaç, "Ya'kûb el-Hadramî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XLIII, s. 282-284; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* s. 42-43; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 136-138; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 270-271; Karaçam, *Kur'an Tilâvetinin Esasları*, s. 209.

¹⁸⁸ Tayyar Altıkulaç, "Halef b. Hişâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, s. 237; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s.138-140; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, s. 271; Karaçam, *Kur'an Tilâvetinin Esasları*, s. 209-210; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi*, s. 65-66.

ulaşamama özelliğini Suyûtî (ö. 911/1505) dâhil etmiştir.¹⁸⁹ Bu kıraatler okunmazlar ve onlara inanmak da vâcib değildir.¹⁹⁰

4. Şâz Kıraatler: Suyûtî'ye göre senedi sahih olmayan kıraatlerdir. Senedindeki kopukluk (kesinti) veya rivâyette bulunanın sikalığına hâlel getirecek durumlardan dolayı senedi sahih olmayan, kıraat şartlarından birini veya ikisini kendisinde bulundurmayan kıraatlerdir. Şâz kıraatler; âlimlerin itibar etmediği, kendisiyle Kur'ân okunması câiz olmayan kıraatlerdir.¹⁹¹

5. Müdrec Kıraatler: Kur'ân metninde bulunmadığı halde, sahâbe tarafından âyetlerin tefsiri kabilinden yazılan ziyade notların sonradan bazı kimseler tarafından Kur'ân metnine dâhil edilmesidir.¹⁹²

6. Mevzû (Uydurma) Kıraatler: Kıraat ilmi bakımından hiçbir esasa dayanmayan, uydurma bir senetle sadece okuyana nispet olunan kıraatlerdir. Bu kıraatlerin en meşhur örneği Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) nispet edilen kıraattir. "Kulları içinde ancak âlimler Allah'dan korkar."¹⁹³ âyetindeki Allah lafzı fâil yapılarak merfû okunmuştur. Bu durumda mana tersine dönmüş ve hâşâ "Allah'ın âlimlerden korktuğu anlamı" çıkmıştır. Her iki kıraat de (müdrec ve mevzû) câiz değildir, onlar namazda okunamazlar.¹⁹⁴

Okudukları kıraatleri sağlam bir senetle seleflerine isnat eden, öğrettikleri insanlara da bu konunun hassasiyetiyle alakalı uyarılarda bulunan¹⁹⁵ bu imamların kıraatlerinin, buldukları beldelerde (diğer beldelerdeki kıraatlere) tercih edilmesi ile hicrî II. asrın başında "yedi kıraat" tabiri meşhur olmaya başlamıştır.¹⁹⁶ Hicrî III. asırda belirli usuller dâhilinde kıraatleri yediyle sınırlayarak¹⁹⁷ ilk tespit eden İbn Mücâhid (ö. 324/935)¹⁹⁸ onların kıraatlerinin Mekke, Medine, Şam, Kûfe, Basra gibi beldelerde tüm insanlar tarafından üzerinde icmâ edilerek okunduğunu belirtir ve imamlardan naklen şu ifadeyi aktarır: "Kıraatler, sonrakilerin öncekilerden aldığı uyulan bir sünnettir. Nasıl bulduysanız öyle okuyunuz."¹⁹⁹ Sadece yaşadıkları şehirlerden değil çevre belde ve bölgelerden gelen insanlara

¹⁸⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 264; Aykut, *Ebû Câfer en-Nehâs'ın İ'râbu'l-Kur'ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Sûresi'nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 7.

¹⁹⁰ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 67; Pakdil, *Ta'lim, Tecvit ve Kıraat*, s. 415.

¹⁹¹ Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 242; Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 74; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 77.

¹⁹² Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 471; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 67; Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 60.

¹⁹³ Fâtır 35/28.

¹⁹⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 439; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 97; Pakdil, *Ta'lim, Tecvit ve Kıraat*, s. 415; Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, s. 78.

¹⁹⁵ Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 25.

¹⁹⁶ Zerkeşi, *el-Bürhân*, c. I, s. 327; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 409; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 63.

¹⁹⁷ İbn Mücâhid'in bu yedili tasnifinde yedinci imam İmam Yâkub değil Kisâi olarak zikredilmektedir. Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 63.

¹⁹⁸ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, s. 63.

¹⁹⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa İbn Mücâhid, *Kitâbu's- Seb'a fi'l-Kıraat*, thk. Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1400, s. 49-50; Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 25.

Kur'ân'ı ta'lim ettirerek, imamı kabul edildikleri kıraatlerin bilinmesi ve yaygınlaşması için mesai harcayan²⁰⁰ genel kabule göre yedisi mütevâtir, üçü de meşhur olmak üzere on tane olan kıraatler “Aşere Kıraatı” şeklinde isimlendirilmiştir.²⁰¹

Bu on imamın dışında, kıraatleri uzun bir süre okutulan ve şâz kıraatleriyle bilinen Mekke'de İbn Muhaysin (ö. 123/728), Basra'da Yahyâ b. Mübârek el-Yezidî (ö. 202/817) ve Hasan Basrî (ö. 110/728), Kûfe'de A'meş'in (ö. 148/765) kıraatleri de kıraat ta'liminde uzun bir süre okutulmuştur.²⁰²

Mütevâtir ve meşhur kıraatleriyle birlikte on kıraat imamı ve ikişer râvisinin yerine, öğretimde ve yazımda kolaylık sağlaması bakımından belirli bir tertîbe göre düzenlenen ve Arap alfabesindeki harflerden oluşan remzetme geleneğine uyarak “remizleriyle imam ve râvileri tablosu” aşağıda gösterilmiştir.²⁰³

Remizleriyle İmam ve Râviler Tablosu²⁰⁴

İmam Sırası	İmam'ın İsmi	İmam'ın Remz'i	İmam'ın 1. Râvîsi	1. Râvî'nin Remz'i	İmam'ın 2. Râvîsi	2. Râvî'nin Remz'i	Remizler Topl. Ve Okunuşu
1	Nâfi	ا	Kâlûn	ب	Verş	ج	ابج
2	İbn-i Kesîr	د	Bezzî	ه	Kunbül	ز	دهز
3	Ebû Amr	ح	Dûrî	ط	Sûsî	ى	حطى
4	İbn-i Âmir	ك	Hişâm	ل	İbn-i Zekvân	م	كلم
5	Âsım	ن	Ebû Bekir	ص	Hafs	ع	نصع
6	Hamze	ف	Halef	ض	Hallâd	ق	فضق
7	Kisâî	ر	Ebu'l Hâris	س	Dûrî	ت	رست
8	Ebû Ca'fer	جع	Îsâ b. Verdân	عي	Süleyman b. Cemmâz	جم	ثخذ
9	Ya'kûb	يج	Ruveys	يس	Ravh	خه	ظعش
10	Halef	خل	İshâk	سح	İdrîs	سه	خلف اختياري

²⁰⁰ Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, s. 49.

²⁰¹ Cezerî, *Müncidü'l-Mukrûn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, s. 18; Aykut, *Ebû Câfer en-Nehâs'ın İ'râbu'l-Kur'ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Sûresi'nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 7.

²⁰² Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, s. 140.

²⁰³ Karaçam, *Kur'ân Tilâvetinin Esasları*, s. 210.

²⁰⁴ Tablo ile bilgiler için bkz. Abdu'l-Fettâh Paluvî, *Zübdetü'l-İrfân*, Hilâl Yayınları, İstanbul, ty., s. 5.

Arap alfabesindeki 28 harften “ج” harfi haricinde kalan 27’si, ilk dokuz imam ve râvilerinin remzi olarak kullanılmıştır. Geriye kalan “و” harfi Arapça’da fâsıla olarak kullanılır. Bununla birlikte son imam Halef daha önce İmam Hamze’nin birinci râvisi olarak remiz almış, bu yüzden ona ayrıca bir remiz verilmemiştir.²⁰⁵

²⁰⁵ Şemseddin Ebu’l-Hayr İbnu’l- Cezerî, *Şerhu Tayyibeti’n-Neşr fi’l-Kıraât*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, II. Baskı, Beyrut, 1420/2000, s. 16; Aykut, *Ebû Câfer en-Nehâs’ın İ’râbu’l-Kur’ân İsimli Eserinde Âl-i İmrân Sûresi’nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, s. 10.

BİRİNCİ BÖLÜM

TABERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Araştırmanın bu bölümünde üzerinde çalışılan *Câmiu'l-Beyân* isimli eserin müellifi olan Taberî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti, seyahatleri, hocaları ve talebeleri ile eserleri ve ilmî metodu hakkında bilgiler verilecektir. Onun hayatını kaleme alan kitaplarda Taberî hakkında yeterli ve sağlıklı bilgilere ulaşmakla birlikte bazı bölümlerde kendi ağzından ifadelerle de rastlamak mümkündür.

1.1. Hayatı

Taberî'nin asıl adı, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesir el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'dir.²⁰⁶ Taberistan'a nispetle Taberî, Âmül şehrine nispetle Âmülî ve Bağdat'a nispetle Bağdadî olarak anılmaktadır.²⁰⁷ İslâmî eserlerde kendisinden bahsedilirken kısaca "İmam Taberî", "İbn Cerîr" veya sadece "Taberî" isimleri kullanılmıştır.²⁰⁸ Ebû Ca'fer künyesiyle bilinen Taberî, hiç evlenmemiş olmasına rağmen Arap geleneklerine göre bu şekilde isimlendirilmiştir.²⁰⁹

1.1.1. Doğumu

İslâmî ilimlerin geliştiği, ilme ve âlime kıymet verildiği bir dönem olan hicrî üçüncü asırda; içerisinden pek çok ilim adamı yetişmiş bulunan Taberistan'da doğan Taberî'nin doğum tarihi hakkında, hicrî 224 yılının sonu veya hicrî 225 yılının başı şeklinde bir ihtilâf bulunmaktadır.²¹⁰ Bu ihtilâf Taberî'nin bizzat kendisine de sorulmuş, o da "bizim memleketimizde doğum tarihleri sene dikkate alınarak değil de olaylara göre kaydedilirdi.

²⁰⁶ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1417, s. 287; İbrahim Muhammed Selkînî, "Hayâtü't-Taberî ve fikuhû ve ictihâduhû", *el-İmâmu't-Taberî fakîhen müerrihan müfessiran ve âlimen bi'l-kirâat*, Silsiletü Dirâsâti'l-İslâmiyye, Dâru't-Takrîb, Beyrut 2002, c. I, s. 20; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXIX, s. 314-318.

²⁰⁷ Musâid b. Süleyman Tayyâr, *Şerh-u mukaddimet-i Tefsiri't-Taberî*, Merkezü't-Tefsir li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, Riyad 2017, s. 9.

²⁰⁸ Ali Yüksek, *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*, (Basılmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014, s. 34.

²⁰⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut ts., c. XVIII, s. 48.

²¹⁰ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'lümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. XIII, s. 215; Tayyâr, *Şerh-u mukaddimet-i Tefsiri't-Taberî*, s. 9; Muhammed Hasan İsmail, *el-Ahkâmu'l-fikhiyye li'l-İmami't-Taberî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, s. 3; Fuad Sezgin, *Târihu't-turâsi'l-arabi*, Arp. Trc. Mahmud Fehmî Hicâzî, el-Memleketü'l-Arabiyye Vizâratu't-Ta'lîmi'l-Âlî Câmiatu İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1991, c. I/2, s. 159; Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut 2002, c. VII, s. 28; Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabi*, Arp. Trc. Abdulhalîm en-Neccâr, Dâru'l-Meârif, Kâhire ts., c. III, s. 45.

Doğduğum yıl meydana gelmiş olan hadisenin tarihini sorduğumda kimileri 224 yılının sonuydu, kimileri de 225 senesinin başıydı dediler.”²¹¹ şeklinde cevap vermiştir. Bununla birlikte Taberî hakkında yazanlar ve tarihçiler genel olarak onun doğum tarihinin hicrî 224 yılı olduğu üzerine kanaat getirmişlerdir.²¹² Zühd ve takvânın hâkim olduğu bir evde doğan İbn Cerîr bu güzel hasletlerle büyümüştür. Kaynakların belirttiğine göre Taberî, fizikî olarak esmer, boyu uzun, gözleri büyük ve konuşma bakımından da dili fasih olan bir kişiydi.²¹³

1.1.2. Nesebi

Doğum tarihi gibi nesebi hakkında da tartışmalar bulunan; bir kısım araştırmacılara göre Arap,²¹⁴ bazılarına göre de Fas asıllı olduğu iddia edilen²¹⁵ Taberî'nin şu olaydaki cevabı, önemli olanın bağlı bulunulan neseb değil ümmet olduğunu göstermektedir. Bir gün kendisine nesebi sorulan müellif, “Muhammed b. Cerîr” şeklinde cevap verince, bundan memnun olmayan kişi soyuyla ilgili daha detaylı bilgi ister. Bunun üzerine Taberî şu şiirle ona mukabelede bulunur: “Rüzgâr adımı yükseltti, soyları yükseltmek bıkkınlık verdiğinde adımla çağır beni, bu bana yeter.”²¹⁶

Taberî'nin babası olan Cerîr, çiftçilikle uğraşan zengin bir kimseydi. İlimi ve ilim adamlarını çok sevmekteydi. Oğlunun da buna eğilimli olduğunu fark edince onu küçük yaşlardan itibaren medreselere okumaya göndermiş ve her zaman onun arkasında durmuştur. Bu sebeple maddi anlamda rahat olan Taberî sadece asıl işi olan ilimle ilgilenme fırsatı bulmuş²¹⁷ ve tahsiline küçük yaşlarda başlamıştır.

Bir babanın oğlunu bu denli desteklemesine sebebiyet veren asıl olay, Hz. Peygamber'le onu rüyasında görmesidir. Rüyada oğlu Taberî, Hz. Peygamber'in kucağındadır

²¹¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 48.

²¹² Selkînî, “Hayâtu't-Taberî”, c. I, s. 21; Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfîf, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakazan*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. II, s. 195; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983, c. XIV, s. 267; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, c. I, s. 150; Ebu'l-Abbâs Şemsü'd-dîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, Dâru Sâdir, Beyrut 1978, c. IV, s. 192; Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebir*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991, c. V, s. 486.

²¹³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ts., c. XI, s. 156; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIII, s. 215; Tâcuddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb b. Takıyyüddîn Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, b.y., ts. c. III, s. 126; Abdulkerim Muhammed b. Mansûr et-Temimî Sem'ânî, *Kitâbu'l-ensab*, thk. Abdurrahman el-Yemânî vd., Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1977, c. IX, s. 42; Muhammed Kürd Ali, *Künûzü'l-ecdâd*, Edvâu's-Selef, Dimaşk 2010, s. 117; Subkî, *Tabakât*, c. III, s. 124; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XI, s. 157; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 270; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1956, c. II, s. 711.

²¹⁴ Muhammed Bekr İsmail, *İbn Cerîr eTaberî ve Menhecuhû fi't-Tefsir*, Dâru'l- Menâr, Kahire 1999, s. 11.

²¹⁵ Karl Brokelman, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Çev. Mahmud Fehmi Hicazî, Heyetu'l-Misriyyil-'Âmme li'l-Kuttâb, 1993, c. II, s. 47.

²¹⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 47.

²¹⁷ Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsiri*, s. 4.

ve elinde taş dolu bir torba vardır. Taberî torbadan taş alıp atmaktadır. Gördüğü rüyayı yorumlatan Cerîr, oğlunun ilerde çok büyük bir âlim olacağı yönünde bir yorum alınca onun bu uğurda yetişmesi için elinden geleni yapmıştır.²¹⁸ Cerîr'in hali vakti yerinde olduğundan oğlunu maddi yönden hep desteklemiştir. Geçimlik aramak gibi bir derdi olmayan Taberî de böylelikle bütün zamanını ilim tahsil etmeye ayırabilmiştir.

1.1.3. Yaşadığı Bölge

Taberî, isminden de anlaşılacağı üzere Taberistan'da doğup büyümüştür. Hazar Denizi'ne yakın olan ve Irak-Horasan arasında kalan bu ülke arazisinin kıymetli, ağaçlarının çok olmasıyla meşhurdur. Halkın bölgeyi imar etmek için çok sayıda balta kullanması sonucu buraya Farsça'da balta anlamına gelen "Taber" ve yer manasındaki "istan" kelimelerinden oluşan Taberistan ismi verilmiştir.²¹⁹ İlk ikamet yeri olan Âmûl bu ülke sınırları içerisindeydi. Onun yaşadığı dönemde bu topraklarda birçok ilim adamı yetişmiş ve bir kısmı da onun gibi buraya nispetle Taberî ismiyle meşhur olmuşlardır. Taberî'nin aynı zamanda Kur'ân'ın hıfzı ve hadislerin yazılmasından oluşan ilk tahsilini yapmış olduğu yer de yine doğduğu şehirdir.

1.1.4. Aldığı Görevler

Taberî, dünya malına meyletmeyen ve kendini ilme adanmış kanaatkâr bir şahsiyetti. Bir gün Halife Muktefî, hilaftan salim bir şekilde üzerinde bütün âlimlerin ittifak edebileceği bir vakfiye yazdırmak istemiş ve Taberî'yi yanına çağırarak bu vakfiyeyi yazmasını ondan talep etmiştir. O da halifenin istediği gibi bir vakfiye yazmış ve her ne kadar kendisi istemese de halife tarafından mükâfatlandırılması uygun görülmüştür. Bunun üzerine Taberî, maddi bir mükâfat yerine halifeden cuma günü dilencilerin camideki maksureye girmelerinin engellenmesi için güvenlik kuvvetleri komutanına emir vermesini istemiş ve bu isteği de yerine getirilmiştir.²²⁰ Bir defasında da vezir kendisi için Taberî'den bir fıkıh kitabı yazmasını istemiş, o da *el-Hafîf* adlı kitabı yazarak vezire teslim etmiştir. Bunun üzerine vezir, ona bin dirhem vermek istemiş fakat o yine almamıştır.²²¹ Hayatını ilmî faaliyetlerle iştigal ederek geçirmiş olan Taberî, ayağım kayar da cehennemlik olurum korkusuyla tüm Müslümanları

²¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 49.

²¹⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 48.

²²⁰ Sübkî, *Tabakât*, c. III, s. 124; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XI, s. 157; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 270; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, c. II, s. 711. Burada sözü geçen "maksure" müezzinlerin bulunduğu yerdir. Taberî de namazlarını bu bölümde kılmakta ve zaman zaman müezzinlik de yapmaktadır. Buraya girip onun ayakkabılarını ve özel eşyalarını çalan dilencilerin engellenmesi için böyle bir ricada bulunmuştur.

²²¹ Sübkî, *Tabakât*, c. III, s. 124; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 270.

ilgilendiren devlet işlerinde çalışmaktan da hep geri durmuş, hatta kendisine teklif edilen kadılık görevini bu düşüncesi sebebiyle kabul etmemiştir.²²²

Uzun süre ilim tahsili yaptıktan sonra devrinin hilâfet merkezi olan Bağdat'a yerleşen Taberî, en verimli çalışmalarını burada yapmış, sürekli ilim öğrenme ve öğretmekle meşgul olmuştur. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak görmemesi ve belli bir mezhebe bağlı kalmayıp bir müctehid gibi ictihad yaparak bağımsız bir fıkıh mezhebi kurması sebebiyle Hanbelilerle yaşadığı mücadele neticesinde zaman zaman oldukça sıkıntılı dönemler de geçirmiştir.²²³

1.1.5. Vefatı

Yaşadığı dönemin allâmesi, çağının imamı ve zamanının fakihi olarak bilinen ve arkasında birçok eser ve talebe bırakan Taberî, hicrî 310/923 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²²⁴ Hanbelî mezhebine mensup bazı kişilerin, Râfızîlikle itham ettikleri Taberî'nin cenazesinin, gündüz saatlerinde toprağa verilmesine mâni olmaları sebebiyle akşamleyin evine defnedilmiştir. Hatta bazı câhillerin, Taberî'yi dinsizlikle de itham ettikleri ifade edilmiştir.²²⁵ Buna rağmen ilmî ve muteber kişiliğini bilen insanlar onun cenaze namazında bulunmuşlardır. Bazı kaynaklara göre ise öldüğü akşamın ertesi sabahı, evinin bahçesine defnedilmiştir.²²⁶

1.2. İlmî Şahsiyeti

1.2.1. Öğrenim ve Öğretim Hayatı

Taberî'nin yaşadığı devir göz önüne getirildiğinde hadis, tefsir, fıkıh ve kıraat gibi ilimlerin zirve dönemlerine ulaştığını söylemek yerinde olacaktır. Fıkıhî manada mezhepler teşekkül süreçlerini tamamlamışlar, hadis ilminde kütüb-i sitte oluşmuştu. Doğu ve Batı'da rivâyet tefsirleriyle dirâyet tefsirleri kıyas edilmeye başlanmıştı. Belâgat, nahiv, aruz, sarf gibi ilimler de altın dönemlerini yaşamaktaydı. Aynı dönemde Hz. Peygamber'in hayatına dair birçok siyer ve meğâzî eserleri telif edilmişti. Diğer yandan Yunanca eserler tercüme edilmişti. Tercüme sonucunda yoğun fikrî faaliyetler ve tartışmalar cereyan etmişti.²²⁷ Onun öğrenim ve öğretim hayatının bu bilgiler açısından ele alınması konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

²²² Sübkî, *Tabakât*, c. III, s. 125; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 275.

²²³ Mesut Okumuş, "Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi", *EKEV Akademi Dergisi*, 6/13, (2002) s. 125.

²²⁴ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts, s. 326.

²²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIII, s. 217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XI, s. 157.

²²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, c. II, s. 553, Bazı kaynaklarda ölüm tarihi, defin yeri ve günü konusunda farklı bilgiler de bulunmaktadır. Bkz. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c. XVIII, s. 40; Hallikân, *Vefeyât*, c. IV, s. 192; ez-Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XI, s. 157.

²²⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* 2, 1996, s. 122.

En başta belirtmek gerekir ki Taberî, İslâm âlimleri arasında ün yapmış bir âlim olduğundan hakkında farklı kaynaklardan bilgilere ulaşmak kolaydır.²²⁸ İslâm ilimlerindeki mahirliğinden dolayı görüşlerine her zaman başvuru bir âlim olmuştur.²²⁹ Taberî’yi çağdaşları arasında öne geçiren durum ilimleri cemetme başarısı göstermesindedir. O; fıkıh, hadis, tefsir, nahiv ve hatta matematik gibi ilimlerde ustalaşmış bir âlimdir.²³⁰ Yâkût el-Hamevî’nin (ö. 626/1229) *Mu’cemu’l-l-Udebâ* adlı eserinde anlatıldığına göre bir kimse Taberî’ye gelir. Taberî bu kimseyle biraz sohbet ettikten sonra “Oğluna hadis öğrettin mi?” diye sorar. O kimsenin “Oğlumun yaşı küçük, bu sebeple onun hadise saygısızlık etmesinden çekindim ve öğretmedim.” demesine karşılık “*Ben yedi yaşında Kur’ân’ı ezberledim, sekiz yaşında insanlara imamlık ettim, dokuz yaşında hadis yazmaya başladım.*”²³¹ cevabını vermiş olması bir yönüyle onun ilme ne kadar erken yaşta başladığını göstermektedir.

Taberî kelâmı ve hitâbeti hoş olan, tıp ve sağlık konusunda destek aldığı Ali b. Rabben et-Taberî’nin (ö. 247/861) *Firdevsü’l-hikme* isimli eserinde zikrettiği tavsiyelere uyan, iffetli, nezih ve zarif, öğrencilerine ve diğer insanlara karşı bir dost ve baba gibi davranan, takvâ sahibi, her işinde ciddiyet sahibi, hayatını tanzim eden ve zamanını verimli kullanabilen bir zâttir.²³²

Taberî’nin hayatı dikkatli bir şekilde incelendiğinde onun muazzam bir ilmî birikime sahip olduğu görülür. O, sadece öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda öğrendiklerini halka sunmak maksadıyla öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Geçim derdi olmadığından zamanının tamamını okumakla ve eser telif etmekle geçirmiştir. O, elinde imkânlar olmasına rağmen zühd hayatını tercih etmiştir. Hatta harama düşerim korkusu ile mubahlardan bile kaçınmaya çalışmıştır.²³³

1.2.2. İlmî Seyahatleri

Taberî henüz on iki yaşını doldurmadan doğduğu şehir olan Âmul şehrinden ayrılmış, yaşadığı beldeye yakın olan bölgelere ilim tahsili için birtakım yolculuklar yapmıştır. Yirmili yaşlar onun hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Taberî bu yaştan itibaren artık daha uzak beldelerdeki ilim merkezlerini dolaşmıştır. Onun ilk yolculuğu Rey şehrine olmuştur.

²²⁸ Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 1.

²²⁹ Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 2.

²³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, c. XVIII, s. 48; Ebû Zekeriyya Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü’l-Ğayetü’n-Nihaye fî Tabakati’l-Kurra*, nşr. G. Bergstraesser, Mektûbetü’l Hancî, Mısır, 1352/1933, c. II, s. 107-108; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1970, c. I, s. 364.

²³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, c. XVIII, s. 49.

²³² Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, c. XVIII, s. 49-50; Fayda, “Taberî”, c. XXXIX, s. 319-320.

²³³ Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 4.

Gençlik yıllarında ise Basra, Kûfe, Mısır ve Şam gibi ilim merkezlerini dolaşmıştır.²³⁴ Rey şehrinde Muhammed b. Hamîd er-Râzî'den (ö. 248/862) çok fazla sayıda hadis öğrenmiş ve tefsir okumuştur. Müsennâ b. İbrahim'den hadis dersi almış ve İsrâiliyat haberlerini dinlemiştir. Hanefî fikhını ise Ebû Mukatil'den öğrenmiştir. Ahmed b. Hammad ed-Dulâbî'den (ö. 310/923) nahiv ilmi okumuştur. Rey'de kendisinden ders aldığı bir başka hoca Seleme b. Mufaddal olmuştur. Taberî, Mufaddal'dan tarih dersi ve İbn İshak'ın Megâzî'sini okumuştur ki bu eser onun kendi tarih kitabını yazarken esinlendiği kitap olması açısından önemlidir.²³⁵

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/863) vefat ettiği sene Bağdat'a gitmiştir. Bir yıl kadar süren ikâmeti esnasında Za'ferânî (ö. 260/882) ile Ebû Said el-İstahrî'den (ö. 328/950) Şâfiî fikhını okumuştur. Daha sonra Basra şehrine yönelmiştir. Burada Muhammed b. Beşşar (ö. 252/866) ve İbnü'l Müsennâ (ö. 252/866) gibi bazı hadisçilerden Basra ziyareti esnasında Hz. Ali'nin rivâyet ettiği hadisleri, câhiliyye, peygamberimizin hayatı ve dört halife döneminde gerçekleşen olayların haberlerini rivâyete icâzet almıştır.²³⁶

Taberî Bağdat yolculuğundan sonra Kûfe şehrine geçmiştir. Burada önemli bir muhaddis ve muhabir olan Ebû Kerîb Muhammed b. el-Âlâ (ö. 248/862), İsmâîl b. Mûsâ (ö. 245/859) ve Hennâd b. es-Seriyy'den (ö. 243/857) hadis yazmış; Süleyman b. Hallâd'dan (ö. 256/866) kıraat ilmini öğrenmiştir. Kûfe'de geçirilen iki yılın sonunda Taberî tekrar Bağdat'a dönmüştür.²³⁷

Bağdat'a bu ikinci gelişinde Taberî, Kur'an ilimlerini öğrenmeye başlamıştır. O dönemin meşhûr kıraat âlimlerinden biri olan, Ahmed b. Yusuf et-Tağlebî'den (ö. ?) uzun zaman kıraat dersi almıştır. Bu yıllardan sonra Taberî Ahmed b. et-Tulûn'un ilk dönemleri olan 253/867 yıllarında Mısır'a gitmiştir. Mısır'ın Fustat şehrinde Şâfiî mezhebinin önemli temsilcilerinden olan Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884), İsmail b. İbrahim el-Müzenî (ö. 264/877) ve Ebû Abdullah İbn Abdülhakem'den Şâfiî fikhı konusunda istifade etmiştir.²³⁸ Yine aynı şehirde bir belâgat uzmanı olan Ebü'l Hasan Ali b. Serrâc ile yakın bir dostluğu olmuş ve ondan da nahiv, hadis, fikh, sarf ve şiire yönelik sohbetlerde bulunmuştur. Bir edebî sohbet meclisinde aruz söz konusu edilince pek bilmediği bu konuyu Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Arûz* adlı eserinden incelemiştir. Bununla birlikte Yûnus b. Abdü'lâ es-Sadefî'den Hamza ile Verş'in kıraatlerini okumuş ve Mâlikî fikhını öğrenmiştir. Kısa bir süreliğine

²³⁴ Okçu, *Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri*, s. 3.

²³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 50.

²³⁶ Zehebî, *Tezkire*, c. II, s. 512.

²³⁷ Zehebî, *Tezkire*, c. II, s. 507.

²³⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, 1976, s. 97.

Şam'a gitmiş, oradaki âlimlerden istifade etmiş ve tekrar Fustat'a dönmüştür. Fustat'ın ardından tekrar 256 (870) yılında Bağdat'a dönmüştür.²³⁹

Taberî hayatının elli yıldan fazla bir süresini geçirdiği Bağdat'ta pek çok muhaddisin yaşamış olduğu Kantaratülberedân adlı mahallede yerleşmiştir. *Câmi 'u'l-beyân* adlı tefsirini yazdıktan sonra 290 (903) yılında şehrin batı tarafındaki Şemmâsiye'ye taşınmıştır. Abbâsî Veziri Abbas b. Hasan el-Cerçerâî'nin (ö. 296/908) talebiyle *Latîfü'l-kavl* adlı fıkıh kitabını telif etmiş ancak vezirin gönderdiği bin dinarı da almamıştır.²⁴⁰

Taberî'nin dinî ilimlerde bu kadar derinleşmesi birçok İslâm beldesinde adının duyulmasına ve onun şöhretinin kısa sürede yayılmasına yol açmıştır. Bu bağlamda diğer âlimlerin onu ara ara deneme çabası içerisine girdiği görülmektedir. Mısır'da olduğu bir dönemde Ebu'l-Hasan Ali b. Serrâc ona birtakım sorular sormuş ve aldığı cevaplar karşısında Taberî'nin halk arasında neden bu kadar çok üne sahip olduğunu anlamıştır.²⁴¹ Bununla birlikte Taberî kendisini ilimden uzaklaştıracak her şeyden yüzünü çevirmiştir. Örneğin el-Hâkânî vezir olduğunda ona nakdî yardım etmek istese de bunu kabul etmeyen Taberî, kendisine yapılan hâkimlik teklifini de reddetmiştir.²⁴²

1.2.3. Hocaları

Taberî'nin ilk ders aldığı hocası aslında babası Cerîr'dir. Çünkü hayatı boyunca üzerinde taşıdığı, vefatından sonra da hakkında yazılan eserlerde de zikredildiği gibi o, bütün güzel hasletleri doğup büyüdüğü evde, onu yetiştiren ve her türlü imkânı sunan babasından öğrenmiştir. Tabii ki, her ne kadar isimleri kaynaklarda geçmese de çocukluk yıllarında Kur'ân'ı ezberlemesi ve hadis yazmaya başlaması mutlaka ona yol gösteren bir muallim nezaretinde olsa gerektir.

İlme olan merakı ve bu konudaki istidadı sayesinde on iki yaşından itibaren birçok şehirde bulunan Taberî'nin buralarda ilminden ve irfanından faydalandığı hocaları bulunmaktadır. Farklı alanlarda ve değişik zamanlarda kendilerinden nasiplendiği bu kimselerin önemli bir kısmının isimleri, onun ilmî seyahatleri bölümünde anlatılmıştır. Bu bölümde de ders aldığı ve irtibat kurduğu diğer hocaları kısaca zikredilecektir.

Hadis alanında adından övgüyle bahsedilen Taberî'nin bu ilimle ilgili irtibatının olduğu hocaları arasında Ahmed b. Meni' el-Beğavî (ö. 243/857), Muhammed b. Hamîd er-Râzî (ö. 248/862), Muhammed b. el-Beşşâr b. Büндâr (ö. 252/866), Ebû Hemmâm el-Velid

²³⁹ Vehbe Zuhaylî Muhammed, *el-İmamı't-Taberî*, Daru'l-Kalem, Dımaşk 1990, s. 52.

²⁴⁰ Zehebî, *A'lâm*, c. 14, s. 270.

²⁴¹ Hasan Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihciliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1991, s. 15.

²⁴² Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *et-Tarihu'l-Kebir*, Şam 1329, c. XVIII, s. 356.

b. Şuca' (ö. 243/857), Ebû Kureyb Muhammed b. el- Al'â (ö. 245/859), Ebû Kureyb Muhammed b. el-Alâ el-Hemedânî (ö. 248/862), Ebu'l- Eş'as (ö. 253/867), Muhammed b. el-Müsennâ (ö. 252/866), Hennâd b. es-Serî (ö. 243/867), İsmâil b. Mûsâ (ö. 245/859) gibi isimleri saymak mümkündür. Yine ehil olduğu kıraat sahasında da Süleyman b. Abdurrahman et-Talhî'den (ö. 256/866), Yunus b. Abdi'l-Âlâ es-Sadafî'den (ö. 264/877) kıraat dersleri almıştır. Bunun yanında müellif pek çok ilim alanında olduğu gibi fıkhıta da devrinin ismi bilinir fakihleriyle görüşmüş ve onlardan istifade etmiştir. Şafîî fikhını Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 256/870), İsmail b. İbrahim el-Mûzenî (ö. 264/877) ve el-Hasen b. Muhâmmmed ez-Za'ferânî'den (ö. 260/882); Maliki fikhını ise İbn Vehb'in (ö. 196/818) talebelerinden tahsil etmiştir.²⁴³

Yukarıda isimleri zikredilen hocalarının dışında Muhammed b. Abdulmelik b. Ebi'ş-Şevârib (ö. 244/858), İshâk b. Ebî İsrâil (ö. 254/868), Ya'kûb b. İbrahim ed- Devrâkî (ö. 252/874), Amr b. Ali (ö. 249/863), Bişr b. Muaz, Ammad b. Musa el- Kazzâz (ö. 305/917), Muhammed b. Abdu'l- E'lâ es-San'ânî, Muhammed b. Musa el- Haraşî, Müsennâ b. İbrahim el-Ubulli²⁴⁴, Ebû Saîd el- Eşecc, Muhammed b. el-Ma'nâ, Ebu'l Hasan Ali b. Sirâc, Ebû İbrahim İsmail b. İbrahim, Ebû Saîd el- İstaharî, Süleyman b. Abdi'l-Cebbâr, Abdu'l-Â'lâ b. Vâsıl, Hasan b. Kur'a, Ebû Hemmâm es-Sekûnî, Ez-Zübeyr b. Bekâr, Muhammed b. Ebî Ma'ser, Süfyan b. Veki', Fazl b. es-Sebbâh²⁴⁵ gibi isimlerle de ilim alışverişinde bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.

1.2.4. Talebeleri

İlim yolculuklarının akabinde Hanbelilerin de etkisiyle vaktinin büyük bir kısmını evine kapanarak telifle geçiren Taberî, okumak için kendisine müracaat edenlerin arzularını da yerine getirmede büyük gayretler sarf etmiştir. İlmî kudretiyle etrafındakilerin dikkatini çeken böyle bir âlimden, birçok kimsenin ilim tahsil etmesi gayet doğaldır. Ancak Bağdat'ta sayıları çok olan Hanbelilerin baskısı ile birçok kişinin Taberî'den ilim alması maalesef mümkün olamamıştır. Bundan dolayı Taberî'nin talebelerinin sayısının pek fazla olduğu söylenemez.²⁴⁶

²⁴³ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 268-269; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. II, s. 251; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. II, s. 110-111; Hatîb el- Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. II, s. 162; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVII, s. 41, 50, 53; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 140-141.

²⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 49.

²⁴⁵ Hocaları için bkz. Hatîb el- Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. II, s. 162; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tevârîhi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, c. VIII, s. 39; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 41, 50, 53; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 268-269; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. II, s. 251; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. II, s. 110-111; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 140-141; Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 10-13.

²⁴⁶ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitabiyât, Ankara 2003, s. 59.

Ömrünün sonuna kadar tasnif ve telifle meşgul olan Taberî, yetiştirdiği talebelere eserlerini takrir edip yazdırmış, ilim meclislerine katılıp sohbetlerde bulunmuş ve sorulara ve fetvalara cevap vermiştir. Telif ve tasnif ettiği eserlerle kıraat, tefsir, meânî, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında büyük bir otorite haline gelmiştir.²⁴⁷

Bağdat'da bulunduğu süreçte kendisinden kırâat ilminde istifade eden öğrencileri olmuştur. Muhammed b. Ahmet Ebubekr ed-Dâcûnî el-Mukrî (ö. 324/935), Abdülvahid b. Ömer b. Muhammed Ebû Tahir el-Bağdâdî, (ö. 349/960), Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Cafer el-Fergânî (ö. 362/972), Muhammed b. Muhammed b. Fîrûz el-Kerecî, Ahmed b. Abdullah Ebu'l-Hasan el-Cübbî (ö. 381/991), İbn Mücahid Ebû Bekr (ö. 324/934), Şeyh Saffar²⁴⁸ bunlardandır. Hadis alanında Ebu Şuayb Abdullah b. Hasan b. Ebî Şuayb el-Harrânî,²⁴⁹ kendisinden hadis rivâyetinde bulunmuştur. Horosan hadisçilerinden olan ve “*Târîhu'l-Cezîre*” adlı bir eseri bulunan Ebu'l Hasan Ali b. Allân el-Harrânî²⁵⁰ ve Abdullah b. Ahmed el-Fergânî' de (ö. 362) Şam'da ondan hadis dinlemiştir.²⁵¹ Ondan hadis dinleyen bir diğer âlim Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil'dir. (ö. 350)²⁵² Diğer öğrencileri arasında bulunan Abdülgaffâr b. Ubedillâh b. es-Serî el-Husaybî el-Kûfî el-Vasitî'nin (ö. 369/979) kıraat ile ilgili bir eserinin olduğu söylenmektedir.²⁵³ Ebû Amr Muhammed b. Ahmed b. Hamdân en-Nisâbûrî (ö. 376/979), Ebû Şuayb Abdullah b. Hasan b. Ahmed el-Harrânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Allan Hafız el-Harrânî (ö. 355/965), Ahmed b. Kâmil b. Halef Ebû Bekr el-Bağdâdî,²⁵⁴ Ebu'l Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 369/970), Muhammed b. Ömer et-Temîmî el-Bağdâdî Ebû Bekr el-Cibâî (ö. 355/965), Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. İbrahim el-Bağdâdî el-Bezzâz (ö. 354/965), Ebû Tâhir İbn Ebî Hâşim (ö. 349/960), Muhammed b. Cafer b. Ahmed b. Îsâ b. Abdullah (ö. 318/930)²⁵⁵ gibi isimler de talebeleri arasında zikredilebilir.

1.2.5. Eserleri

Taberî'nin bütün İslâmî ilimlerde derinleştiği söylenmiştir. O bütün bu ilimlere nüfuz etmiş ve birbirleri arasında sağlam köprüler kurmuştur. Yâkût el-Hamevî'ye (ö. 626/1229)

²⁴⁷ Fayda, “Taberî, c. XXXIX, s. 319-320.

²⁴⁸ İbn Cezeri, *Ğayetü'n Nihaye*, c. II, s. 107; Zehebî, *Marifetü'l-Kurrâi'l-Kibar*, c. II, s. 212-215; Yakût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVIII, s. 43-45.

²⁴⁹ Sübkî, *Tabakât*, c. III, s. 121; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 269; Dâvudî, *Tabakât*, c. II, s. 111.

²⁵⁰ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 269; İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, İstanbul 1951, c. I, s. 681.

²⁵¹ Ömer Ridâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, Mektebetü'l-Musenâ ve Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts. c. VI, s. 22-23.

²⁵² Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 269.

²⁵³ İbn Cezeri, *Ğayetü'n Nihaye*, c. I, s. 397-398.

²⁵⁴ Zehebî, *Tezkire*, c. II, s. 710, *Marife*, c. I, s. 212.

²⁵⁵ Zehebî, *Tezkire*, c. II, s. 710; İbn Sübkî, *Tabakât*, c. III, s. 120; İbn Cezeri, *Ğayetü'n Nihaye*, c. II, s. 107.

dayandırılan bir rivâyette Abdülazîz et-Taberî, müellifimiz hakkında şunları aktarmıştır. “Taberî, kıraat, hadis, fıkıh, tefsir, nahiv, matematik ve diğer ilimlerin her sahasında derinleşmiş ve ihtisas yapmıştır.”²⁵⁶ Bu ilimler arasında özellikle hadis, tefsir, fıkıh ve kıraat ilimlerinde çok büyük etki bırakmıştır. O itikat sahasında ehl-i sünnet mezhebinin görüşlerini savunmuş, fikhî manada ise Şafî mezhebine tabi olmuştur. İlimde derinleştikten sonra da kendi mezhebini kurmuştur.²⁵⁷

Zikredilen bütün ilimler hususunda mütehasıs olan Taberî'nin ilmî kimliğini anlatan şu darb-ı mesel onu özetler niteliktedir:

O, Kur'ân dışında hiçbir şey bilmeyen bir kâri kadar kâri, hadisten başka hiçbir şey bilmeyen bir muhaddis kadar muhaddis, fıkıhtan başka bir şey bilmeyen bir fakih kadar fakih, nahivden başka bir şey bilmeyen bir dilci kadar dilci ve hesaptan başka bir şey bilmeyen bir muhasip kadar uzman idi. İbadetlerine son derece düşkün, bütün ilimlerde otoriteydi. Şayet onun kitaplarıyla başkalarının kitaplarını yan yana koyarsan, diğerlerinden ne kadar üstün olduğunu görürsün.²⁵⁸

Kendisinden sonra bazıları onun mezhebini takip etmiş ve onun görüşlerini yaymışlardır. Ebu'l Ferec el-Muafî en-Nehrevânî (ö. 390/999)²⁵⁹, Ali b. Abdulaziz b. Muhammed ed-Dulâbî el-Bağdadi (ö. 335/946) ve Ebu'l Hasan ed-Dekîkî el-Hulvânî et Taberî (ö. 310/922) bu âlimlerdendir.²⁶⁰ Taberî tarafından oluşturulmuş bu mezhep varlığını fazla sürdürememiş ve zamanla ortadan kalkmıştır.²⁶¹ Taberî bir mezhep kurunca toplumun bazı kesimleri kendisini Şîi veya Zeydî olmakla suçlamışlardır.²⁶² Ancak detaylı bir araştırma bu görüşün mezhep taassubundan dolayı ortaya çıktığını göstermektedir.

Taberî yaşadığı dönemde mevcut bulunan ilim dallarından hemen hemen her birinde eser telif etmiştir. Hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren kitaplarda eser telifi ve eserleriyle ilgili şu ifadeler dikkat çekmektedir.²⁶³ Ali b. Ubeydullah b. Abdulğaffâr'dan: “Muhammed b. Cerîr kırk sene boyunca her gün kırk varak yazı yazmıştır.” sözü nakledilmektedir.²⁶⁴ İbn Cerîr'in talebelerinden bir gurup, onun buluşa erdikten seksen altı yaşında vefatına kadar olan

²⁵⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, s. 59-60.

²⁵⁷ Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 8.

²⁵⁸ Hanay, Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği, s. 8.

²⁵⁹ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 236; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffaz*, c. III, s. 1010-1011; Dâvudî, *Tabakâtü'l-mufessirin*, c. II, s. 323.

²⁶⁰ İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 235.

²⁶¹ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., İstanbul, 1992, s. 414.

²⁶² Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 8-9.

²⁶³ Taberî'nin eserleriyle ilgili bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 327; Hatib el-Bağdadi, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 166; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 46-69-85; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV s. 273-274; Davudî, *Tabakâtü'l-Mufessirin*, c. II, s. 114-116; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 142.

²⁶⁴ Hatib el-Bağdadi, *Târihu Bağdadî*, c. II, s. 163; Cevzî, *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, c. VIII, s. 40; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 41-42.

hayatını toplamışlar ve tasnif ettiği eserlerin varaklarına bölünce, her güne on dört varak düştüğünü görmüşlerdir.²⁶⁵

Daha çocuk denilebilecek bir yaşta ilim tahsiline başlayan, çok geçmeden de bir ömür sürecek ilmî seyahatleri için sayısız şehirler gezen ve bu beldelerdeki âlimlerden tahsil etmiş olduğu ilimle hayatının geri kalanını eser telifine vakfeden Taberî'nin bilinen bazı eserlerinin bu bölümde tanıtımı yapılacaktır.

1.2.5.1. Tefsir

Müellifin en önemli eserlerinden birini ortaya koyduğu ilim sahalarından bir tanesi tefsir olmuştur. Araştırmanın ana kaynağı olması hasebiyle çalışmanın ikinci bölümünün başında hakkında detaylı bilgi verilecek olan bu eseri *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli tefsir kitabıdır. Daha önceki dönemlerde yazılan tefsir kitaplarının içeriğindeki kıymetli bilgi ve birikimin kendisinde toplandığı ve sonraki asırlarda kaleme alınan eserler için de kıymetli bir kaynak olma özelliği taşıyan bu eserini yazdıktan sonra müellif “imâmu'l-müfessirîn” şeklinde anılmaya başlanmıştır. Söz konusu eser tefsirin altın çağları olan ilk üç asrın özetini barındırması açısından oldukça önemli bir değere haizdir.²⁶⁶

1.2.5.2. Akâid

Taberî, kelâmî meselelerle de yakından ilgilenmiş ve bu alanda da pek çok eserler vermiştir. Şimdi bu eserlerinden bazıları bu bölümde tanıtılacaktır.

a. *Tebisürü üli'n-nühâ me'âlimi'l-hüdâ*: *et-Tebisür fî me'âlimi'd-dîn* ismiyle de anılan ve akaide ait bir risâle olan eser Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl tarafından ilave edilen bir takım notlar ve İbn Bâz'ın bazı ta'likleriyle beraber Riyad'da 1416/1996 yılında neşredilmiştir. Taberî bu kitabında Taberistan halkına, ihtilâf ettikleri isimler ve kişiler hakkında bilgiler sunmuş, bid'at ehlinin mezheplerini zikretmiştir.²⁶⁷

b. *Sarîhü's-sünne*: Bu eser *Şerhu's-sünne, el-Cüz' fî'l-i'tikâd, Akâidetü't-Taberî* isimleriyle de bilinmektedir. Bu eseri Bedr b. Yûsuf el-Ma'tûk Kuveyt'de 1405/1985 yılında yayımlamıştır. Benzer konuda küçük bir risâlesi de *el-Cüz' fî'l-i'tikâd* adıyla Bombay'da 1311/1893 yılında basılmıştır.²⁶⁸

²⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 44.

²⁶⁶ Muhammed Huseyn Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirîn*, Darul-Kutubi'l-Hadise 1976, c. I, s. 154; Zuhaylî, *el-İmam et-Taberî*, s. 104-114.

²⁶⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 144.

²⁶⁸ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 274; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 144.

c. er-Reddû ale'l-Harkûsiyye: Taberî bu kitabını önce Hz. Ali'nin ordusunda olup daha sonra ondan ayrılan Haricîlerden bir fırkaya cevap olarak yazmıştır.²⁶⁹

d. Kitâbü'l-fedâil: Bu eserinde dört halifenin faziletlerini zikretmiştir. Eseri telif etmesinin sebebi, bir taraftan Hz. Ali'yi küçümseyenleri diğer taraftan onu masum sayanları ortaya çıkarmak istemesidir.²⁷⁰

e. Fedâilü Ebî Bekr ve Ömer: Bu eser, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in faziletlerine yönelik yazılmaya başlanmış ama tamamlanamamıştır.²⁷¹ Taberî'nin, Taberistanlı ufak bir grubun sahâbeye dil uzatması ve onlar hakkında kötü sözler söylemesi üzerine yazdığı bu kitap yüzünden insanlardan zarar görme korkusuna kapıldığı nakledilmektedir.²⁷² Bu kitabın Gadîr-i Hum eseri ile aynı olduğuna dair rivâyetler de bulunmaktadır.²⁷³

1.2.5.3. Tarih

Müellifin tarih ilmi konusundaki yeri ve kıymeti tartışılmaz derecededir. İslâmî ilimlerin yanında, onun adını tüm dünyaya duyuran ve kendisinden övgüyle bahsettiren tarih kitabı bu alandaki en önemli kaynaklardan birisi olarak gösterilmektedir. Onun “şeyhü'l-müverrihîn” olarak anılmasına vesile olan bu meşhur eseri hakkında aşağıda detaylı bilgi sunulacaktır.

Târîhu'l-Ümem ve'l-mülûk: Taberî'nin, “*Târîhu'r-Rüsûl ve'l Mülûk*” ismiyle de meşhur olan bu eserine “peygamberler ve kralların tarihi” anlamına gelen bu ismi vermesinin amacı, Kur'ân'da toplumlara yol gösteren ve onların tarihî seyirlerine yön verenlerin peygamberler ve krallar olduğunu düşünmesidir. Bu düşüncesi onun müfessir kimliğiyle de ilişkilendirilmiştir.²⁷⁴ Arapça olarak yazılan tarihlerin en geniş olma özelliğine sahip olan bu kitabı sebebiyle batı dünyasında “tarihin babası” olarak anılmaktadır.²⁷⁵

Anlatılan olaylar Tevrat'taki kronolojik sıra takip edilerek ve onlara Kur'ân'dan yorumlar getirilerek zikredilmektedir. Çünkü Taberî bu eserini yazarken, yer verdiği hikâye ve tarihî olayların Kur'ân âyetleriyle uyum içerisinde bulunmasına özellikle dikkat etmiş, Kur'ân merkezli bir yol izlemiştir. Bahsi geçen olayların Kur'ân'da bulunmaması durumunda sünnete müracaat edilmiş, Hz. Peygamber'in sözleri onun için belirleyici unsur olmuştur.

²⁶⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'larabî*, c. III, s. 50; Aydın Atik, *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 17.

²⁷⁰ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 274.

²⁷¹ Atik, *Taberî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, s. 18.

²⁷² Ahmed Muhammed Hûfî, *et-Taberî, Vezâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l Kavmi*, Kâhire ts, s. 97.

²⁷³ Fatma Akdokur, *Tehzibu'l-Âsâr Bağlamında Et-Taberî'nin Hadisçiliği*, (basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 61-62.

²⁷⁴ Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 42.

²⁷⁵ İgnas Goldziher, *Mezâhibü't- Tefsîri'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1955, s. 107; Okçu, Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri, s. 18.

Onun, eserini telif ederken kaynak olarak aldığı üçüncü unsur ise bir hadise hakkında âlimlerin icmâsı olmuştur. Bir konu ile ilgili farklı rivâyetlere yer verildikten sonra müellifin nihaî tercihi muteber âlimlerin görüşleri doğrultusunda belirlenmiştir. Yine kitapta anlatılan olayların mutlaka senedi de verilmiş, bu olayın rivâyetiyle ilgili isnad zinciri dikkate alınarak hareket edilmiştir. Tarihî olaylar anlatılırken gösterilen Kur’ân, sünnet ve icmâ merkezli bu hassasiyet kimi zaman yerini İsrâiliyata da bırakmıştır. Fakat Taberî bunları sadece aktarmış, yorum ve tercihte bulunmamıştır.²⁷⁶ Müellif bu eserinde Hz. Âdem, diğer peygamberler ve onların ümmetleri ile ilgili bilgileri naklederken Kâ’b el-Ahbâr (ö. 32/652-53), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), İbn Cüreyc (ö. 150/767), İbn İshak (ö. 117/735) ve Süddî’nin (ö. 127/745) rivâyetlerine dayanarak birçok İsrâiliyat’a yer vermiştir.²⁷⁷

Tarihine kaydettiği haberlerin senedinde rivâyet icâzetini aldığı kitaplardan yaptığı nakillerde “haddesenâ, ahberenâ, ketebe lenâ” ibarelerini kullanmasına karşılık diğer kitaplardan yaptığı iktibaslarda “kâle, zekere, ravâ, huddistü, uhbirtü, ruviye” gibi ifadelere yer vermiştir. Hicretin ilk üç asrında neredeyse bütün kitaplarda kullanılan isnad usulüne bağlı kalarak senedde müelliflerin adını zikretmekle yetinmiş ve kitapların adını yazmamıştır. Fuat Sezgin’in, “Senedlerde geçen râvilerden en az biri müelliftir.” şeklindeki tespitinden hareketle iktibasta bulunduğu kitapların belirlenmesi de mümkündür.²⁷⁸

İki ana bölüm halinde olan eserin birinci bölümünde Hz. Âdem’den Hz. Peygamber’e kadar olan tarihî süreç içerisinde peygamberlere dair kıssalardan, krallar ve yaşadıkları toplumların hayatlarından bahsedilmektedir. Bu bölümde Hz. Âdem’in İblîs ile olan imtihanı, bu olay sonrasında onların cennetten dünyaya indirilmeleri, daha sonra gelen peygamberlerin başından geçen hadiseler, onların gönderildiği kavimler ve milletler de bu bölüm içerisinde kendilerine oldukça geniş yer bulmuşlardır. Onun hikâye ettiği bu hadiselerin tamamı Kur’ân âyetleri ve rivâyetlere dayandırılmış, anlatılan her bir kıssada Kur’ân’dan örnekler verilmiştir. Hz. Âdem, Hz. Yusuf, Hz. Mûsâ ve Hızır, Kârûn kıssaları; Araplar, Rumlar, İsrâiloğulları ve Farslar’a ait tarihî olaylar bu örneklerden sadece birkaç tanesidir. Taberî bu eserini planlı bir şekilde yazmış, bilgileri tarama yoluyla toplamış, rivâyetlerinde son derece titiz davranmıştır.²⁷⁹

²⁷⁶ et-Taberî., *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, c. I, s. 17-19, 89, 128-131, 158-159; Kurt, *Taberî’nin Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 42; Muammer Erbaş, *Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî’nin Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk İsimli Eseri*, Tefsir Ana Bilim Dalı VII. Eşgüdüm Toplantısı ve Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu, Konya 2010, s. 142-148.

²⁷⁷ Fayda, “Taberî”, c. XXXIX, s. 319-320.

²⁷⁸ Sezgin, *Târîhu’t-turâsi’l-arabi*, c. I, s. 146.

²⁷⁹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, c. I, s. 23; Kurt, *Taberî’nin Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 42-43; Erbaş, *Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî’nin Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk İsimli Eseri*, s. 141-143.

İkinci bölüme ise İslâmiyetle yani Hz. Peygamber dönemi ile başlamış ve bu bölümü dört alt başlık altında ele alarak incelemiştir. Allah Rasûlü'nün doğuşundan vefatına kadar olan birinci dönemi (571-632), Hulefâ-i Râşidîn dönemi (632-660) takip etmiştir. Daha sonra bu bölümde sırasıyla önce Emevîler dönemi (661-749) en son olarak da Abbasîler Dönemi (749-914) konu edilmiştir.²⁸⁰

Onun düşüncesinde tarih bilgisi kişinin aklî çıkarımlarına veya kendisinin ürettiği sebeplere dayanmaz; senetleriyle râvileri gösterilen rivâyetlere ve haberlere dayanır. Çünkü dünyaya konup göçenlere ve sonradan gelenlere yönelik haberlere, bunları görmeyen ve o zamanları idrak edemeyenler ancak onları yaşayan ve duyanların haberiyle ulaşabilir. Ama Taberî her ne kadar rivâyet merkezli olarak bu şekilde bir görüşe sahip olsa da zaman zaman kendi tercihini belirtmek durumunda kaldığı yerlerde naklin yerini aklın aldığı da olmuştur.²⁸¹

Müellifin zamanımıza tam olarak ulaşan iki eserinden birisi olan bu tarih kitabını *Câmiu'l-Beyân* isimli tefsirinden sonra kaleme aldığını, onun şu sözlerinden anlamak mümkündür: “Bu hususta yeterince söz söylendi, bununla ilgili tefsirimde de yazmışım, bu yüzden sözü daha fazla uzatmak istemiyorum.”²⁸² Bu durumda onun söz konusu eseri hicrî 290 yıllarında yazmaya başladığı ve hicrî 303 yılında bitirdiği anlaşılmaktadır.²⁸³

Daha önce yazılmış ve günümüze intikal etmemiş birçok kitaptan nakillerde bulunduğu için kıymetli olan bu eseri ilk defa M. Jean de Goeje ile bir grup şarkiyatçı yayımlamış, yirmi beş cilt halinde Leiden'de 1879-1901 yılları arasında neşredilmiş, ondan sonra da çeşitli baskıları, zeyilleri ve muhtasarları yapılmış ve bazı dillere tercüme edilmiştir.²⁸⁴

1.2.5.4. Hadis

Taberî'nin derinleştiği ve meşhur olduğu bir diğer alan hadistir. Onun hadis ilmindeki derinliğini ifade etmeye çalışan Nevevî'nin (ö. 676/1277) onu Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 303/915) derecesinde zikretmesi²⁸⁵ müellifin bu sahadaki yetkinliğini göstermektedir. Hadis alanında kaleme aldığı bazı eserleri aşağıda zikredilecektir.

a. *Tehzîbu'l-âsâr ve tafsîli's-sâbiti an Rasûlillâhi mine'l-ahbâr*: Taberî, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden faydalanarak önce aşere-i mübeşşere ile Ehl-i beyt mensupları ve onların mevâlîsinin rivâyet ettiği hadisleri yazmaya başladığı bu eserini tamamlayamamış;

²⁸⁰ Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 43.

²⁸¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, c. I, s. 7-8.

²⁸² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, c. I, s. 89.

²⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 42-44.

²⁸⁴ Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

²⁸⁵ Bkz. Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, c. I, s. 78.

yazdıklarının bir kısmı da zamanımıza ulaşmamıştır. Hz. Ömer'in ve Abdullah b. Abbas'ın şu anda elimizde bir kısmı olan müsnedlerini ikişer ve Hz. Ali'nin müsnedini ise tek cilt halinde Mahmûd Muhammed Şâkir Kâhire'de 1982 yılında; Hz. Ali'nin müsnedini Nâsır b. Sa'd er-Reşîd Mekke'de 1404 yılında ve Abdülkayyûm Abdürabbinnebî Mekke'de 1402/1984 yılında; Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın müsnedlerini Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ *el-Cüz'ü'l-mefkûd* adıyla tek cilt halinde Dımaşk'da 1416/1995 yılında yayımlamıştır.²⁸⁶

Taberî'nin hadis alanındaki seviyesini ve çalışmalarını değerlendiren İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) onun Mısır, Şam, Irak, Kûfe, Basra ve Rey'de yüksek seviyedeki senedlere (muhaddislere) ulaştığını ve onlardan hadis alıp yazdığını söylemiştir.²⁸⁷ Aynı zamanda sika bir muhaddis olan Taberî yalnız hadislerle ilgili eserlerinde değil; başta kıraat, tefsir, fıkıh ve tarih alanındaki eserlerinde de aynı rivâyet usulüne bağlı kalmıştır. Ahkâm âyetlerine dair tefsirlerinde olduğu gibi diğer konularla ilgili hususlarda da hadisleri hep senedleriyle birlikte zikretmiştir. Onun bu çalışmasının, insanları hadis sahasında başka bir kitaba başvurmaya ihtiyaç bırakmayacak seviyede olduğunu söyleyen daha sonraki âlimler, eserini tamamlayamamasından dolayı üzüntülerini dile getirmişlerdir.²⁸⁸

Bu eser Taberî'nin önemli eserlerinden birisidir. Eserine, kendisine göre senet zinciri sahih olan ve Hz. Ebu Bekir'den rivâyet edilen hadislerle başlamıştır. Taberî, rivâyet ettiği her hadis hakkında yorum yapmış, ilk önce hadisin muhtemel olan illetlerini ve hadisin rivâyet tarîklerini daha sonra ise hadisten çıkarılacak fikhî hükümleri, sünnetleri, âlimlerin bu husustaki ihtilâflarını ve her birinin delillerini zikretmiştir. Ayrıca hadisin ne mana ifade ettiğini, onda geçen garîp kelimelerin izahını beyan etmiş; daha sonra inkârcıların, o hadise nasıl dil uzattıklarını açıklamış, onlara cevap vermiş ve iddialarının geçersiz olduğunu beyan etmiştir. Böylece on kişiden gelen, Ehl-i Beytten rivâyet edilen ve Abdullah b. Abbas'tan nakledilen hadislerden büyük bir eser meydana getirmiştir. Hadislere dil uzatan herhangi bir kimseye itham sahası kalmaması, ilim erbabının muhtaç olduğu her şeyin gözler önüne serilmesi ve bu yolla Kur'ân ve sünnetten ibaret olan şeriatın tedvin edilmesi için Hz. Peygamber'den nakledilen bütün sahih hadisleri rivâyet etmek ve bu hadisleri tetkik etmek Taberî'nin hadis ilmiyle hedeflediği temel maksat olmuştur. Fakat Taberî bu hedefine ulaşmadan vefat etmiştir. Taberî'den sonra yaşayan insanlardan hiç kimse onun yaptığı tarzda bir hadisi dahi şerh edememişlerdir.²⁸⁹

²⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 2446.

²⁸⁷ İbn Nedim, *Fihrist*, s. 340.

²⁸⁸ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 163; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 41, 45, 74-76; Subkî, *Tabakât*, c. III, s. 121.

²⁸⁹ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, c. LII, s. 197.

b. Kitâb-u zeyli'l-müzeyyel: *Târîhu'l-Ümem*'in sonunda basılan ve eksik olduğu anlaşılan kitapta Hz. Hatice'yle ilgili bir paragraflık bilgi verilmekte, hicrî 8 ile 161 (629-778) arasında yirmi altı farklı yılda vefat eden bazı sahâbe ve tâbiîn'in isimlerine, kısmen hayat ve şahsiyetlerine dair bilgiler yer almakta, bu arada Hz. Peygamber'den hadis rivâyet eden aralarında hanım sahâbelerin de olduğu kimselerin adları zikredilmektedir. Yâkût bu kitabın hicrî 300 (912-13) yılından sonra kaleme alındığını, bin varak hacmindeki çalışmayı hadis ve tarihle uğraşanların elde etmeyi çok istediklerini bildirmiştir.²⁹⁰ *el-Müntehab min kitâb-i Zeyli'l-Müzeyyel* adıyla yayımlanan kitaptaki bilgilerin, müellifin tarihinde her yılın sonunda vefat etmiş olan şahsiyetlere dair verdiği kısa bilgileri andıran bir tabakât veya ricâl kitabı olması dikkat çekmektedir.²⁹¹

Bu kitapta Hz. Peygamber'in sahâbelerinden, onun döneminde ve kendisinden sonra Kureş'ten ve diğer kabilelerden tâbiîn ve selef-i sâlihîn'den, onlardan sonra gelenlerden ve Taberî'nin hocalarından, öldürülen ve ölenlerin tarihleri, Hz. Peygamber'e zaman bakımından yakınlıklarına göre zikredilmiştir. Taberî bunlara isnat edilen asılsız iddiaları reddetmiş ve onları savunmuştur. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735) ve İkrime (ö. 105/723) gibi kimseler bunlardandır. Taberî ayrıca bu eserinde zayıf olduğu söylenen râvileri de zikretmiş, onlarla ilgili çeşitli mâlûmatlar vermiştir.²⁹²

c. Ehâdis-ü Gadîr-i Hum: Bazı insanlar Gadîr-i Hum ile ilgili herhangi bir hadisin bulunmadığını, zira Hz. Peygamber Gadîr-i Hum'da bulunurken Hz. Ali'nin Yemen'de olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun üzerine Taberî bu eserini yazmış, önce Hz. Ali'nin faziletlerini anlatmış, daha sonra da Gadîr-i Hum ile ilgili hadisi çeşitli tarîklerden zikretmiştir. İbn-i Kesîr bu mesele ile ilgili hadislerin Taberî tarafından iki ciltlik kitap haline getirildiğini söylemiştir.²⁹³

d. Hadîsü't-tayr: İbn-i Kesîr, Taberî'nin böyle bir kitabı olduğunu zikretmiştir. Kuş hadisi ile ilgili olduğu rivâyet edilen bu eseri, müellifin Şîlik'le itham edilmesine de sebep olmuştur.²⁹⁴

e. Turuku'l-hadîs: Taberî bu eserini hadis hakkında yazmıştır.²⁹⁵

f. İbârâtü'r-ru'yâ: Bu eserinde bir kısım hadisleri toplamış fakat tamamlayamadan vefat etmiştir.²⁹⁶

²⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 70-71.

²⁹¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, c. I, s. 491-705.

²⁹² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 128.

²⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 80-81; Mustafa Güvenç, *Taberî Tefsirinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımlar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 32.

²⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XI, s. 157-158.

²⁹⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, c. II, s. 713.

²⁹⁶ Zuhaylî Muhammed, *el-İmam et-Taberî*, s. 52.

g. *el-Müsnedü'l-Mücerred*: Hadisle ilgili olan bu eserinde şeyhlerinden dinlediği haberleri ele almıştır.²⁹⁷

h. *Târîhu'r-ricâl mine's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn*: Taberî, bu eserinde derlediği hadisleri nakleden kişilerin biyografilerini vermiştir. İslâm tarihi bakımından önemli bir biyografi çalışmasıdır.²⁹⁸

1.2.5.5. Fıkıh

Müellifin eser telifinde bulunduğu ilim sahalarından birisi de fıkıhtır. Aşağıda onun bu alanda kaleme aldığı eserlerden birkaç tanesi zikredilecektir.

a. *İhtilâfu'l-fukahâ*:

Günümüze kadar iki ayrı parça halinde ulaşan bu eser kaynaklarda *İhtilâfu ulemâi'l-emsâr fi ahkâmi's-şerâi'l-İslâm* adıyla da geçmektedir. Bu hacimli eserin nüshalarından bir tanesi F. Kern tarafından *İhtilâfu'l-Fukahâ* ismiyle Kâhire'de 1902 yılında, diğeri ise J. Schacht tarafından *Kitâbü'l-ihâd ve kitâbü'l-cizye ve ahkâmi'l-muhâribîn* adıyla Leiden'de 1933 yılında yayımlanmıştır. Müellif bu eserde Ebû Hanîfe, İbn Ebî Leylâ (ö. 83/702), Hasan-ı Basrî, Evzâî (ö. 157/774), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/820) gibi fıkıh âlimlerinin ihtilâflarını anlatmakla birlikte onların görüşlerine de yer vermiştir.²⁹⁹

Bağdat'taki Zâhirî ve Hanbelîler'in kendisine olan düşmanlıklarından dolayı büyük eziyetler çeken Taberî, Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak kabul etmediğinden bu eserinde onun fikhî görüşlerini zikretmemiştir. Onun bu tutumu, Hanbelilerin tepkisini çekmiştir.³⁰⁰

Taberî'nin, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen Makâm-ı Mahmûd'u (İsrâ 17/79) Hanbelilerin Hz. Muhammed'in arşta Allah'ın sağ yanında oturacağı mevki olarak yorumlamalarını kabul etmemesi, bu aleyhtarlığın bir diğer sebebi olarak gösterilir. Mutaassıp bazı Hanbelîler onun evini taş yağmuruna tutmuşlar ve kendisine eziyet etmişlerdir. Taberî'nin daha sonra Ahmed b. Hanbel'in düşüncelerini değiştirdiği savunulan *Kitâbü'l-i'tizâr*'ı yazdığı ve *İhtilâfu'l-fukahâ* adlı eserini gömdüğü, buna ilaveten Makâm-ı Mahmûd'la ilgili olarak tefsirinde Hanbelilerin görüşünü kabul etmemesinin yanısıra böyle bir anlayışın ihtimal dâhilinde olabileceğini söylediği zikredilmektedir. Bu süreçte Taberî'nin Bağdat'ta on yıla yakın kaldığı ve Şâfiî mezhebine göre fetva verdiği görülmektedir. Bununla birlikte özellikle Şâfiî mezhebinin dışında kalan mezheplerin görüşlerini inceleyip delillerini zikrettiği eseri *İhtilâfu'l-fukahâ*'yı yazdıktan sonra kendi bağımsız fikhî düşüncelerini ortaya koymaya başlamıştır. Ancak eserin tam halinin günümüze ulaşamamasının nedeni olarak, kendisinden

²⁹⁷ Zuhaylî, Muhammed, *el-İmam et-Taberî*, s. 51; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 143.

²⁹⁸ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 273; Davudî, *Tabakât*, c. II, s. 115.

²⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 71; Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

³⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 58.

neredeysse bir asır sonra Cerîriyye mezhebinin takipçilerinden kimsenin kalmaması ve diğer fıkıh kitaplarının kaybolması gösterilebilir. Onun fikhî görüşleri ancak tefsirindeki ahkâm âyetleriyle alakalı yaptığı açıklama ve talebelerinden onun görüşlerini aktaran müelliflerden öğrenilebilmektedir.³⁰¹

İhtilâfû'l-fukahâ' da önce fakihlerin görüşünü, ardından bu görüşü kimin naklettiğini belirterek farklı bir usul uygulamıştır. Dinde aklî tefekküre başvurmayı reddeden Dâvûd ez-Zâhirî'yi (ö. 270/884) tenkit etmek amacıyla müstakil bir eser kaleme almış olması da onun dinî düşüncesini göstermesi bakımından önemlidir.³⁰²

b. *Âdâbü'l-menâsik*: Bu eserde hacca gidecek olan kimsenin, evinden ayrılmasından başlayarak bu ibadeti tamamlayana kadar nasıl davranacağı ve hac menâsiki ile alakalı neler yapacağı zikredilmektedir.³⁰³

c. *Basütü'l-kavl fî ahkâmi şerâi'l-İslâm*: Taberî bu eserinde ilk önce görüşlerini tercih ettiği sahâbeleri ve kendilerinden fıkıh aldığı âlimleri şehirleriyle birlikte zikrettikten sonra fıkha ait taharet, namaz, zekât, şartlar, kadılar, siciller, vasiyetler, kadıya ait hükümler ve fıkıh usulüne ait meseleleri anlatmıştır.³⁰⁴

d. *er-Reddü alâ İbn-i Abdi'l-Hakem alâ Mâlik*: Mukayeseli fıkıh hakkında kaleme aldığı bu eseriyle İbn-i Abdi'l-Hakem'in İmam Mâlik hakkında yazdığı olumsuz şeylere cevap vermiştir.³⁰⁵

e. *Âdâbü'l-kazâ'*:³⁰⁶

f. *Latîfu'l-kavl fî ahkâmi şerâi'l-İslâm*: Mezhebinin özelliklerini bu eserinde beyan etmiştir.³⁰⁷ Bu kitap tercih ettiği fikhî mezhebinin görüşlerini ve delillerini ihtiva eden kitaplardan birisidir. İki bin beş yüz varak olduğu söylenen bu eserinde Taberî; fıkıh usulü, icmâ, haber-i âhâd ve mürsel haberler, nâsîh ve mensûh, mücmel ve müfesser, emirler ve nehiyeler, umûm ve husus, ictihad ve istihsanı iptal gibi konularda kendi mezhebî görüşlerini açıklamıştır. Bu eserini *İhtilâfu'l-fukahâ'* adlı eserinden sonra telif etmiştir.³⁰⁸

³⁰¹ Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

³⁰² Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 277.

³⁰³ Zuhaylî Muhammed, *el-İmam et-Taberî*, s. 52; Davudî, *Tabakât*, c. II, s. 116.

³⁰⁴ Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

³⁰⁵ Zuhaylî Muhammed, *el-İmam et-Taberî*, s. 52.

³⁰⁶ Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

³⁰⁷ Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

³⁰⁸ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 273; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, c. XVIII, s. 73-74; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 327.

g. *el-Hafîf fî ahkâmi şerâû'l-İslâm*: *Latîfu'l-kavl* adlı eserin özetidir. Dört yüz varaktan ibarettir ve günümüze ulaşmamıştır. Bu kitapta âlimin ve talebenin faydalanacağı meseleler özetle zikredilmiştir.³⁰⁹

h. *er-Reddü alâ zi'l-esfâr*: Taberî, Zâhirî mezhebinin kurucusu Dâvûd b. Ali el-İsfahânî'nin derslerine devam etmiş, ondan hadis almış ve ilmî tartışmalarda bulunmuştur. Bir gün Dâvûd'un talebelerinden biri onun hocasının fikirlerine karşı gelmesine öfkelenip ağır sözler sarf edince Taberî toplantıyı terk etmiş ve bir daha onun derslerine katılmamıştır. Ayrıca Zahirîler aleyhine *Kitâbü'r-red alâ zi'l-esfâr* adlı eserini yazmaya başlamış, yüz varak kadar yazdıktan sonra Dâvûd'un vefatını öğrenince kitabın yazımını bırakmıştır.³¹⁰ Buna rağmen Dâvûd'un oğlu Muhammed onun aleyhine *Kitâbü'l-İntisâr min Muhammed b. Cerîr et-Taberî* adlı bir kitap kaleme almıştır.³¹¹

Edebü'n-nüfûsi'l-ceyyide ve'l-ahlâku'n-nefise adlı dört ciltlik eseri de zamanımıza intikal etmemiştir. Bu kitabın Ebû Saîd Ömer b. Ahmed ed-Dîneverî el-Verrâk'ın eline geçtiği ve Suriye seyahati esnasında iki cildini kaybettiği zikredilmektedir.³¹² Taberî'ye başka kitap ve risâleler de nispet edilmiştir; bunların bir kısmı diğer eserlerinin bölüm başlıkları, bazıları başlayıp tamamlayamadıkları veya düşünüp yazamadıklarıdır, bazılarının da ona nispeti doğru değildir.³¹³

ı. *Muhtasâru'l-Ferâiz*: Bu eser, miras taksimiyle ilgilidir.³¹⁴

i. *Kitâbu'l-vakf*: Bu eserini, Halife el-Muktefî için yazmıştır. Bu eserde, vakıf hakkında âlimlerin ittifak ettikleri konuları zikretmiştir.³¹⁵

1.2.5.6. Tasavvuf

Taberî, şer'î ilimler konusunda üstün bir kişiliğe sahiptir. Aynı zamanda zühd üzere yaşaması ve çocukluğundan itibaren bu şekilde yetişmesi sebebiyle tasavvuf ilmine de özel bir ihtimam göstermiştir. Tasavvufun bir ahlâk ilmi olması boyutuyla da bu alanda eserler kaleme almıştır. Onlardan bir tanesi burada zikredilecektir.

***Âdâbü'n-nüfûs*:** Bu eserde zühd, takvâ, huşû, güven, amellerin tasfiyesi, fiillerin hakikati konularına değinen Taberî; insana isabet edebilecek bütün manevî sıkıntılar ve onların nasıl giderileceği hususunu ele almıştır. Taberî bu eserinde, önce kalbe sonra dile

³⁰⁹ Fayda, "Taberî, c. XXXIX, s. 314-318; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 74; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 327; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 273.

³¹⁰ Zuhaylî Muhammed, *el-İmam et-Taberî*, s. 51.

³¹¹ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 100, 110; Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

³¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 76-77.

³¹³ Fayda, "Taberî", c. XXXIX, s. 314-318.

³¹⁴ Zuhaylî Muhammed, *el-İmam et-Taberî*, s. 52.

³¹⁵ Subkî, *Tabakât*, c. III, s. 124.

sonra göze sonra kulağa sonra da diğer bütün azalara isabet edecek âfetleri sırayla beyan etmiş, bu hususta Hz. Peygamber'den, sahâbelerden ve ehl-i takvâdan nakledilen görüşleri zikretmiş, bu görüşlerden hangisinin sahih olduğunu açıklamaya çalışmıştır.³¹⁶

1.2.5.7. Kıraat

Müellifin uzmanlaştığı ve eser telif ettiği bir diğer ilim de kıraattir. Her şeyden önce o; Kur'ân'ın metnini çok iyi bilen ve okuyuşuyla kıraat âlimlerini kendisine hayran bırakan bir hâfız, kıraat ilmine de eser telifinde bulunabilecek derecede âriftir. Kendisini Rahmân sûresini okurken dinleyen Ebûbekir b. Mücâhid: “Allah Teâla'nın, bu sûreyi daha güzel okuyan bir insanı yarattığını bilmiyorum” diyerek hayranlığını dile getirmiştir.³¹⁷

Diğer ilimlerde olduğu gibi kıraat ilminde de kendine has olan bağımsız tavrıyla dikkat çeken, kıraatleri tercih ve tenkid hususunda açıkça görüş beyan etmekten çekinmeyen Taberî, ekolleşmeden önceki dönemde İmam Hamza'nın ve Verş'in kıraatleriyle okumuştur. Ancak çeşitli hocalarından bu ilmi tahsil ettikten sonra en çok eleştirdiği kıraatlerin başında Hamza'nın kıraati gelmektedir.³¹⁸

Bu bölümde onun kıraat ilmine dair yazmış olduğu eseri zikredilecektir.

el-Câmi fi'l-Kırâât: Bu eser *Kitâbu'l-Kırâât* ve *Tenzîlu'l-Kur'ân* isimleriyle de bilinmektedir. Taberî'nin bu eseri onun kıraat değerlendirmeleri hakkında yeterli ve kapsamlı bilgiye ulaşmak için yeterli bir kaynaktır. Ama Yâkût'un verdiği bilgiye göre Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Suriye ve Mısır'daki kurrânın Kur'ân'daki meşhur ve şâz kıraatlerini ve bunların illetlerini anlattığı on sekiz ciltlik bu eser günümüze kadar maalesef ulaşmamıştır.³¹⁹

Bu kitabın diğer isimleri ise “*el-Câmi*”, “*el-Câmi' fi'l-Kırâât*”, “*Kitabu'l-kırâât ve'l aded ve't tenzîl*”, “*Kitâbu'l-fasli beyne'l-kırâât*”, “*el-Câmi' fi'l-kırâât-i mine'l meşhûr-i ve's-şevâzi*” dir. Ebû Ali el-Hasan b. Ali el-Ahvâzî bu eser hakkında “Bu, büyük bir kitaptır, onu on sekiz cilt halinde güzel bir yazı ile yazılmış olduğunu gördüm. Orada, meşhur ve şâz kıraatler cemedilmiş, illetleri gösterilmiştir.”³²⁰ demiştir. Taberî bu kitabında kıraat beldelerindeki imamların isimlerini zikrederek onların ihtilâflarını detaylı bir şekilde izah etmiş, bu kıraatleri dayanaklarına, teviline ve kârîlerine göre değerlendirmede bulunup birbirinden ayırmıştır. Bundan sonra kendi tercihi olan kıraati sebebiyle birlikte belirtmiş ve bu tercihini de çoğunlukla delillendirmiştir.³²¹

³¹⁶ Davudî, *Tabakât*, c. II, s. 116,

³¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. II, s. 548; İbnü Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. II, s. 548.

³¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, s. 66; Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 10.

³¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 45-65.

³²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 45; Subkî, *Tabakât*, c. III, s. 121;

³²¹ Taberî, *Taberî Tefsîri*, trc. Hasan Karakaya, Kerîm Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul 2018, c. I, s. 5; Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 19.

Taberî'nin kaleme almış olduğu eserlerinin birçoğu kendisinden sonra gelen âlimler ve nesiller için kıymete hâiz birer kitap olarak kabul edilmiş ve onlardan istifade edilmiştir. Ne yazık ki bazı eserleri de varlığı bilinmesine rağmen günümüze ulaşamamıştır. Bunların yanında, onun tamamlamayı arzu ettiği fakat ömrünün vefa etmediği; insanın yaşayabileceği manevî sıkıntılar ve bunların nasıl bertaraf edileceğine dair bilgileri ihtiva eden *Kitâbu'l-edebe'n-nüfûsi'l-ceyyide ve'l-ahlâki'n-nefise* isimli eserini de zikretmekte fayda vardır.³²²

1.2.6. Hakkında Yazılan Eserler

Çok büyük bir âlim ve mütefekkir olan Taberî ve eserleri hakkında yapılan önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bu eserlerde onun kıymeti ve önemli bir âlim olma özellikleri ile eserlerinin muhtevasına dair bilgiler bulunmaktadır. Fakat bu bölüm araştırmanın ana konusu olmadığından onunla ilgili yazılan eser, doktora ve yüksek lisans tezlerinden bir kısmı burada kısaca zikredilecektir.

Kitaplar

1. Brockelmann, Carl, (ö. 1956) *Das Verha ltnis von Ibn-el-At i rs Ka mil Fit-ta'rih zu Tabaris Ahbar Errusul Wal Mulu k*, Strassburg: K.J. Tru bner, 1890.
2. Şihâbî, Ali Ekber, (ö. ?) *Ahvâl u âsâr Muhammed b. Cerîr et-Taberî*, Tahran: Çaphane-i Danişgâh, 1956.
3. Azzâvî, Abdurrahman Hüseyin, *et-Taberî: es-sîretu ve't-târîh*, Bağdat: Dâru Şuûni's-Sekâfe el-Amme, 1989.
4. Umeyra, Muhammed Abdurrahman, *Dekâiku luğati'l-Kur'an fî tefsîri İbn Cerîr et-Taberî I-II*, Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1992.
5. Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsû'atu fikhî'l-İmâm et-Taberî*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1994.
6. Şibl, Ali b. Abdulaziz b. Ali, *İmâmu'l-müfessirîn ve'l-muhaddisîn ve'l-müerrihîn Muhammed b. Cerîr et-Taberî sîretuhû akîdetühû müellefâtüh*, Riyad: Mektebe er-Rüşd, 2004.
7. Hallâk, Muhammed Subhî Hasen, *Ricâlu tefsîri't-Taberî cerhan ve ta'dîlen min tahkîki câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an li-Ahmed Şâkir ve Mahmûd Şâkir*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999/1420.

Doktora Tezleri

³²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 76; Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 16.

1. Horst, Heribert, (ö. 2012) *Die Gewährsmänner im Korankommentar des Ta-berî. Ein Beitrag zur Kenntnis der Exegetischen Überlieferung im Islam*, Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn 1951.
2. Savlu, Ahmet Hamdi, (ö. ?) *Müfessir Taberî ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1971.
3. Şebeke, Mahmud Muhammed, *Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve menhecühû fi't-tefsîr*, Câmiatü'l-Ezher, Kahire 1976.
4. Avâyîşe, Ahmed Muhammed, *el-Îmâm İbn Cerîr et-Taberî ve difâ'uhû 'an 'akîdeti's-selef*, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1403/1983.
5. Hallâf, Abdulaziz b. Sa'd, *Fıkhü'l-Îmâm İbn Cerîr et-Taberî fi'l-'ibâdât*, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1405/1985.
6. Emhezûn, Muhammed, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbeti fi'l-fitneti min rivâyâti't-Taberî ve'l-muhaddisîn*, Câmiatü Muhammed el-Evvel, Fas 1989
7. Nessâr, Nessâr Es'ad, *el-Îmâm et-Taberî ve ricâlühû fi't-tefsîr*, Câmia-tü'l-Pancab, Lahor 1994.

Yüksek Lisans Tezleri

1. Yaşar, Ahmet, *Taberî Tefsiri'nin Nüzul Sebepleri Açısından İncelen-mesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1987.
 2. Kurt, Hasan, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1991.
- Bu tez Taberî'nin isrâiliyyât'a düşkün bir tarihçi olarak tanımlanmasına muhalif olarak ele alınmış bir eserdir.
3. Ali, Abdullah b. Muhammed, *Merviyyâtü Muhammed b. İshâk fi Kitâbi'r-Rusul ve'l-mülûk li-Muhammed b. Cerîr et-Taberî 'an asri'r-Râşidîn*, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1991.
 4. Cümel, Abdurrahman Yusuf Ahmed, *Menhecü'l-Îmâm et-Taberî fi'l-kirâât fi tefsîrihî*, Câmiatü'l-Ürdüniyye, Ürdün 1992.
 5. Nam, Mehmet, *Taberî Tarihinde Hz. Musa ile İlgili Verilen Bilgiler Üzerine Araştırma*, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1996.
 6. Tütün, Sevgi, *Taberî'nin Camiu'l-Beyân İsimli Eserinde Hz. Aişe'den Yapılan Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 1999.
- Bu tez Hz. Aişe'nin tefsir yönünü ortaya koymak için kaleme alınmıştır.

7. İ̄sâ, Muhammed Hayr Muhammed Sâlim, *Âyâtü's-sıfât 'inde's-selefi beyne't-te'vîl ve't-tefvîz min hilâli tefsîri't-Taberî*, Câmîatü'l-Ürdün, Ürdün 1993.³²³

1.2.7. İlmî Metodu

Taberî'nin en önemli özelliği, İslâm'ın ilk üç asrında (50-250/670-864) yazılan kitapları incelemesi ve teliflerini bunlara dayanarak yapmasıdır. O, iyi bir müfessir olmasının yanında kıraat ve tarih alanları başta olmak üzere fıkıh, hadis, akaid, tasavvuf gibi ilimlerde de eser telifinde bulunan ve şöhreti bilinen bir âlimdir. Ebu'l-Kâsım el-Verrâk'ın (ö. 320/932'den önce) onun kıyasa dair kitapları kendisi için toplamasını istediğini, topladığı otuz küsur kitabı ona verip bir müddet sonra geri alınca kitapların bazı yerlerine işaretler koymuş olduğunu söylemesi³²⁴ eserlerini yazarken zengin bir literatürden yararlandığını göstermektedir.

Taberî, kaynaklarda “sözyle hükmedilen, bilgisi vesilesiyle görüşüne müracaat edilen, çağında eşi benzeri olmayacak şekilde ilim sahibi olan, Allah'ın kitabını ezbere bilen, âyetlerin manalarını görebilen, Kur'ân'ın hükümlerini anlayan, sahîhi ve sakîmi ile sünneti ve geliş yollarını bilen, nâsihini ve mensûhunu kavrayabilen, sahâbe, tâbiîn ve sonrakilerin sözlerine aşına olan, haram ve helal konularına dair hükümleri bilen, insanların tarihini ve geçmiş günlerini iyi bilen bir âlim” olarak tanıtılmaktadır.³²⁵ Ahmed b. Hanbel'i fakîh olarak görmemesi ve belli bir mezhebe bağlı kalmayıp bir müctehid gibi ictihad yaparak bağımsız bir fıkıh mezhebi kurması sebebiyle Hanbelilerle yaşadığı mücadele neticesinde zaman zaman oldukça sıkıntılı dönemler de geçirmiştir.³²⁶ Taberî hakkında yazanlar, genelde onun mutlak bir müctehid olduğu ve dinde herhangi birini taklit etmediği fikrini benimsemişlerdir.³²⁷ O, Şâfîî, Mâlikî ve Irak ehlinin fikhını öğrenmiş fakat bunlardan hiçbirini taklit etme hususunda ısrarcı olmamıştır. Bilakis kendine özgü bir yol edinmiş ve sadece delillere bağlı kalan bir müctehid olmuştur. Bu noktada onun mezhebine tabi olanlar olmuş olsa da vefatından kısa bir

³²³ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Suat Mertoğlu, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (TDV)*, c. XXXIX, s. 319-320; Necattin Hanay, “Allâme Muhammed İbn Cerîr et-Taberî'ye Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, s. 227-250.

³²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 81.

³²⁵ Sübkî, *Tabakât*, c. III, s. 122; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XI, s. 156; Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 269; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, c. II, s. 549-550; Sem'ânî, *Kitâbu'l-ensâb*, c. IX, s. 41; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, c. VII, s. 27-28; Yusuf b. İlyan b. Musa Serkis, *Mu'cemu'l-matbûâtü'l-arabiyye ve'l-muarrebe*, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, Kahire, ts. c. II, s. 1229; Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târihu Dimâşk*, Dâru'l-Fikr, b.y. 1995, c. LII, s. 192; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, c. II, s. 711; Muhammed b. Ali b. Ahmed Dâvudî, *Tabakâtü'l-mufessirîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, c. II, s. 112.

³²⁶ Okumuş, “Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi”, s. 125.

³²⁷ Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakazan*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. II, s. 195; Muhammed Revvâs Kal'acî, *Mevsûatü fikhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1994, s. 11.

süre sonra mezhebinin mensupları azalmış ve ömrü kısa süren mezhebi çok geçmeden sona ermiştir.³²⁸ Hicrî dördüncü asırdan sonra artık Cerîriyye mezhebinin müntesibinin kalmadığı söylenmektedir.³²⁹

Onun ilmî metodunu, mahir olduğu ve eser verdiği her bir ilim dalında ayrı ayrı değerlendirmek yerinde olacaktır. Eserleri bölümünde takip edilen sıradan da anlaşılacağı üzere Taberî; geçmişte itibar edilen ve bu alanda önemli bir kaynak olarak gösterilen, gelecekte de muteber bir eser olma özelliğini koruyacak olan önemli bir tefsir kitabının müellifidir. Bu sebeple onun öncelikle tefsir ilmindeki metoduna dair özet bilgilerin burada zikredilmesi uygun olacaktır.

Taberî, diğer birçok alanda olduğu gibi tefsir ilminde de kendine has, bağımsız bir tavır sergilemiştir. Bu sebeple onun tefsirinde kendine mahsus tercih ve tenkitlerine sıkça rastlamak mümkündür.³³⁰ Bir rivâyet tefsiri olarak bilinen ve meşhur olan kitap aynı zamanda dirayet tefsiri olma özelliği de taşımaktadır. Çünkü müfessirinin: “Tevilini bilmeden Kur’ân’ı tilâvet edenlerin, onun kıraatinden nasıl haz aldıklarına şaşırıp kalıyorum.”³³¹ şeklindeki ifadesiyle bu sahadaki uzmanlığını belirttiği eser; bir yönüyle daha önce yazılmış tefsir kitaplarının muhtevası olarak ansiklopedik bir yapıya sahipken, bir diğer yönüyle de dirayet tefsiri açısından önemli bir konumdadır.³³²

Tefsirine oldukça hacimli bir mukaddime ile başlayan müfessir, Müslümanların üzerinde ittifak ettiği Mushaftaki sûre ve âyet tertibine riâyet etmiş ve her âyetin tefsirine “el-kavlü fi te’vîli kavlihî teâlâ” şeklinde başlamıştır. Müellif kitabında âyetleri tefsir ederken; Kur’ân’daki konuyla ilişkili diğer âyetlerden, akabinde senedlerini zikrederek sahih hadislerden, sahâbe ve onlardan sonra gelenlerin görüşlerinden yararlanarak sistematik bir yol izlemiştir. Senedi zayıf olarak kabul edilen hadisler konusunda ise hassas bir tutum izlemiş ve bunların delil olarak sunulmasını uygun bulmamıştır. Kelimeleri izah ederken farklı görüşlerin hepsini zikretmiştir. Kelimenin izahı ile ilgili kendi görüşü varsa onu da belirtmiş ve gerekli gördüğü yerlerde bu görüşleri tartışmıştır. Görüş belirtmekle birlikte zaman zaman çoğunluğun görüşüne tabi olduğu da görülmektedir. Nakil ile kelime tahlilleri birbiri ile çeliştiği durumlarda Taberî’nin tercihi daima nakilden yanadır.³³³

³²⁸ Abdülkerîm Zeydân, *el-Medhal li dirâseti ’ş-şeriatî’l-İslâmiyye*, Müesseetü’r-Risale, Beyrut 2011, s. 170-171.

³²⁹ Kürd Ali, *Künûzü’l-ecdâd*, s. 118.

³³⁰ Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 212.

³³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, c. XVIII, s. 63.

³³² Okumuş, “Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi”, s. 128-130; Güvenç, *Taberî Tefsirinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımlar*, s. 42.

³³³ İsmail Cerrahoğlu, “Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VII, s. 105-107.

Taberî, âyetleri tefsir ederken irabla ilgili konulara da değinmiş, sarf ve nahiv meselelerinde Kûfe ve Basralı nahiv âlimlerinin görüşlerine ve sebep-i nüzûle de özel önem vermiştir.³³⁴ Sahâbe ve tabiînden gelen bir rivâyet var ise onları zikretmiştir. Fakat bu rivâyetlerin konu içerisinde mütenasip bir şekilde bulunmalarına da özen göstermiştir. Âyetin nüzûl sebebiyle ilişkisi olmamasına rağmen eğer âyetin anlaşılmasına da katkısı olacaksa tarihî olayları da nakletmiştir.³³⁵ Yeri geldikçe kıraat tahlillerinde bulunmuş ve sonunda da hem tefsir hem de kıraat bölümlerinde Arap şiirinden konuyu destekleyici örnekler vermeyi de uygun görmüştür. Zaman zaman şaz kıraatlara yer vermesinden dolayı eleştirilen Taberî'nin bazı âyetlerin tefsirinde kıraat ihtilâflarına ve Arapça dil kaidelerine dayanarak tercihlerde bulunduğu bilinmekte ve bu konuda tefsirinde dikkat çeken birçok örnek yer almaktadır.³³⁶

Taberî benimsediği itikadî görüşleriyle Ehl-i Sünnet'in erken dönem âlimleri arasında yer almaktadır. Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn ve selef-i sâlihînin geleneksel inançlarına bağlı kalmaya özen göstermiştir. Bazı eserlerinde Mutezile'yi eleştirmiş, akıl-nakil tartışmasında çoğunlukla nakli tercih eden bir âlim olmuştur. Genelde Ahmed b. Hanbel'den övgü ile söz edip Selefîyye akidesine benzer görüşleri benimsemiştir. Bununla birlikte akâid sisteminde aklî delillere başvurduğu da bilinmektedir.³³⁷

Ona göre müslümanlar arasında vukû bulan ilk anlaşmazlık hilâfet konusuyla ilgilidir. Ardından kullara ait fiillerin kaza ve kaderle ilişkisi, büyük günah işleyen müslümanların hükmü ve bu konuda mürcie mezhebinin görüşlerine yakın durması,³³⁸ imanın tanımı ve niteliği, Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması, kabir azabı, âhirette Allah'ın görülmesi ve Kur'ân'ı telaffuz meselesi gibi hususlar birer itikadî mesele olarak gündeme gelmiştir.³³⁹

Taberî'nin Mâide sûresinin altıncı âyetindeki “ercüleküm” kelimesinin “ercülüküm” şeklinde okunmasıyla, abdest alınırken iki ayağın yıkanması yanında mesh edilmesini de câiz görmesi³⁴⁰ kendisine Şiiler'le aynı görüşte olduğu ithamının yapılmasına yol açmıştır. Taberî'nin bu âyetle ilgili yorumunu ve buradaki gerçek meramını anlayamayanlar onun için

³³⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 136-137.

³³⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. XV, s. 112-113.

³³⁶ Halis Albayrak, “Taberî'nin Kıraatleri Değerlendirme ve Tercih Yöntemi”, *AÜİFD*, XLII, (2001), s. 99; Sıtkı Güllü, “Taberî'nin Tefsirindeki Kıraat Değerlendirmeleri”, *İÜİFD*, 9 (2004), s. 71.

³³⁷ Zuhaylî, *el-İmam et-Taberî*, s. 95.

³³⁸ Bkz. Mürcie mezhebi için: İslâm'ın ilk yıllarında ortaya çıkan ılımlı ve uzlaşmacı düşünceleriyle bilinen siyasî ve itikadî fırkadır. Onlara göre büyük günah işleyenlerin durumu Allah'a bırakılır ve manevî sorumluluklarla ilgili fikir beyanında bulunulmaz. Bununla birlikte Mürcie mezhebini ve mensuplarını karalamak maksadıyla, onlar için “amelleri niyet ve inançtan sonraya bırakanlar”, “büyük günah sahipleri için ümit verenler”, “imani sadece dil ile ikrar olarak kabul edenler” gibi tanımlar da yapılmıştır. Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, s. 41.

³³⁹ Taberî, *et-Tefsîr fî me'âlimi'd-dîn*, s. 156-203; Taberî, *Sarîhu's-sünne*, s. 204.

³⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. VI, s. 81-87.

böyle bir ithamda bulunmuşlardır. Ama onun tefsirinde bu konu hakkındaki yorumu gayet açık ve nettir; abdest alırken ayakların yıkanması ve de ovulması gereklidir. Burada kendisinin meshetmekten kastı ayakların tamamının su ile meshedilmesi yani bütününün yıkanmasıdır.³⁴¹

Taberî'nin uzman olarak kabul edildiği farklı bir alan da tarihtir. Onun tarihçi kimliğinin ön plana çıkmasında hiç şüphesiz en önemli etken, kendisinin “tarihin babası” olarak zikredilmesine sebep olan ve eserleri bölümünde detaylı bilgi verilen kitabıdır. Bu eserini yazarken kronolojik bir sıra takip etmeyi uygun bulmuş, diğer pek çok eserinde olduğu gibi bilgilerin ve muhtevanın ana kaynağının Kur’ân ve onun âyetleri olması hususunda hassas davranmıştır. Eserinde daha çok İslâm tarihinden örnekler vermiş ve bunu da insanlık tarihi için önemli olan iki önemli şahsiyet üzerinden kısımlara ayırarak şu şekilde yapmıştır: Hz. Âdem’den Hz. Peygamber’e kadar olan dönem ve Hz. Peygamber’den sonraki dönem. Her ne kadar ekonomik ve sosyal yönden örneklere yer vermiş olsa da onun tarihinde siyasî olaylar çokça zikredilmektedir. İçinde bulunduğu toplumun yaptığı savaşlar ve siyasî hadiselerin bunda etkisi oldukça büyüktür. Eserinde yer vermiş olduğu tarihî olayları naklederken yıllara göre düzenlemesi, işlenen konudan başka bir rivâyete geçerek konu bütünlüğünün zaman zaman kaybolmasına sebep olması, onun hakkında bazı eleştirilere zemin hazırlamıştır. Yine tarihindeki İsrâiliyat konusu ve peygamberlere dair hurafe olarak bilinen bazı nakiller bir diğer eleştiri malzemesi olarak görülse de o, bunlara eserinin mukaddimesinde cevap vermiştir.³⁴²

Taberî'nin, hadis ilmiyle ilgili metodundan da birkaç cümleyle söz etmek yerinde olacaktır. Müellif, hadis ilminde de hatırı sayılır bir makamda olup, birçok kişiden hadis almıştır. O, ilgili sahâbenin hadislerinden kendi ölçülerine göre sened bakımından sahîh olanlarını ele almakta, her hadisin illetleri ve tarîklerini vermekte, fikhını açıklamakta, âlimlerin konu ile ilgili ihtilâflarını ve delillerini beyan etmekte, hadiste geçen lâfızların meâni ve garîblerinden söz etmektedir.³⁴³ Tarih ile ilgili metodolojisinde zamanın ne anlama geldiği, zamanın müddetinin ne olduğu konusunda sahâbe ve diğer ilim ehlinin birbirinden farklı görüşlerine rağmen zaman hakkında Müslümanlardan farklı düşünen milletlerden bahsetmiş ve sonunda kendi tercihi olan görüşlerin doğruluğuna işaret eden tarihî olayları ve tarihî yasaları anlatmıştır ki bunlar, Taberî'den başkasında neredeyse hiç bulunamayacak

³⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 198.

³⁴² Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 117-120. Taberî'nin bu konuyla ilgili açıklaması şu şekildedir: “Kitabımızda okucuyunun rastlayacağı zayıf veya anlamsız bir kısım haberlerin bizim tarafımızdan söylenmediğini, bu haberlerin onları nakleden kimselere ait olduğunu ve bizim sadece naklettiğimizi okuyucunun bilmesi gerekir.” Bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c. I, s. 8.

³⁴³ Zehebî, *A'lâm*, c. XIV, s. 273; Kal'acı, *Mevsûat*, s. 17; Akdokur, *Tehzîbu'l-Âsâr Bağlamında Et-Taberî'nin Hadisçiliği*, s. 81.

kiymette bilgilerdir.³⁴⁴ Taberî *Merâtibu'l-ulemâ*'da ilim elde etmeyi ve ilimde derinleşmeyi teşvik edici sözler zikretmiş, kendisinden salt rivâyetler nakledip dirayeti ihmal eden arkadaşlarını eleştirmiştir.³⁴⁵

Hz. Peygamber'den gelen sahih rivâyetleri bağlayıcı olarak gören Taberî, senedi zayıf olan hadislerin ise Hz. Peygamber'e isnadını uygun görmemekte ve bu haberlerin dinî bir delil olarak getirilmesini caiz bulmamaktadır.³⁴⁶ Bununla birlikte ümmetin ittifakı olan bir konuda zayıf hadisi almanın ittifaka aykırı olan başka bir rivâyeti almaktan daha uygun olduğunu da söylemektedir.³⁴⁷

Taberî'nin, çoğunluğun benimsediği görüşü bazen kendi beğendiği görüşe tercih ettiği ve çoğunluğa uyma düşüncesiyle kendi kanaatini de o yönde kullandığı görülmektedir.³⁴⁸ O, zaman zaman tercih ettiği görüşün dayandığı rivâyetlerle yetinmeyerek aklî izahlarda da bulunmaktadır.³⁴⁹ Müellif, bazı yerlerde zikretmiş olduğu farklı görüşler arasından tercihinin yapmasına rağmen niçin bu görüşü tercih ettiğine dair bilgilendirmede bulunmaz.³⁵⁰ Tercih etmemiş olduğu görüşün dayandığı rivâyetleri, bazı yerlerde tevil etme yoluna gider.³⁵¹ Taberî, eserinde yer verdiği rivâyetlerin tümünü muhakkak senedi ile beraber vermeye itina göstermiştir. Mesela bazı yerlerde bir rivâyetin metin kısmı yalnızca tek kelimeyken senedinin iki satırı aştığı görülmektedir.³⁵² O, görüşlerini selefîn müfessir tabakasından üç tabakaya dayandırır ki, onlar sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn'dir. Bu üç tabakanın rivâyetlerini değerlendirme hususunda belirli muayyen bir sıralaması yoktur.³⁵³

Araştırmanın konusu kıraat ilminin sınırları içerisinde bulunduğu için, müellifin bu alandaki ilmî metoduna daha geniş bir şekilde yer verilecektir. Kıraat ilmindeki metodundan bu bölümün en sonunda bahsedilecektir. Çalışmanın ana konusunu teşkil eden ve ikinci bölümde işlenecek olan kıraat ilmine dair değerlendirmelerle bütünlük sağlaması açısından bu şekilde bir yol izlenmiştir.

Bilindiği üzere Kur'ân ilimlerinden olan tefsir ve kıraat ilmi içerik, işlev ve gaye yönüyle birbirinden farklı iki alandır. Kıraat Kur'ân metni ve onun telaffuzunu esas alırken, tefsir ise metnin anlamıyla ve açıklanmasıyla ilgilenir. Bu yüzden tefsir kitaplarında yer alan kıraate dair bölümler metnin doğru telaffuzu ile değil, anlamına olan etkisi ile kendine yer

³⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 68.

³⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. XVIII, s. 75-76.

³⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. III, s. 217, 340; c. V, s. 617.

³⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. III, s. 716.

³⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. III, s. 528-531.

³⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. III, s. 406-409, 425-426; c. VII, s. 335.

³⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. III, s. 297-298.

³⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. III, s. 204-215.

³⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. XXIII, s. 60.

³⁵³ Müsâid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyâr, *Makâlâtü fî Ulûmi'l-Kur'ân ve Üsûli-t-Tefsir*, Dâru'l- Muhaddis, 1425, s. 311.

bulur. Kıraat ilmine vakıf ve bu konuda hacimli bir eseri bulunan Taberî'nin tefsirinde durum farklıdır; bir dirâyet tefsiri olan *Câmiu'l-Beyân*'da kıraate ait değerlendirmelerine gerekli görülen yerlerde bazen yeteri kadar kısa bazen de lüzumuna binâen geniş bir biçimde yer verilmiştir.³⁵⁴

Her şeyden önce müellif, Kur'ân'ın Arap dili ile ve yedi harf üzerine indirildiğini belirtmekle birlikte, “*Kur'ân yedi harf üzerine nâzil oldu, ondan kolayınıza geleni okuyunuz.*”³⁵⁵ hadisinde zikredilen yedi harf ihtilâfının mana açısından değil, kıraat farklılığı bakımından anlaşılması gerektiğini söylemiştir. “Kur'ân Arap dili'ndeki yedi harf ile nâzil olmuştur.” şeklinde bir açıklamayla da konuyu özetlemiştir.³⁵⁶

Taberî, tefsirinde kıraat mevzusuna önemli bir yer ayırmıştır. Çünkü o, kıraate büyük önem verir ve yeri geldikçe âyetlerin kıraat yönlerine değinir, kıraat ihtilâflarına işaret etmiş ve bunlar arasında tercihler yapmıştır.³⁵⁷ Kıraat değişikliklerini ele alıp değerlendirirken veya seçim yaparken o, şekilsel olarak sabit bir başlıklandırma kullanmamıştır. Bunun yanında müellif, kıraat farklılıklarına ekseriyetle âyetle ilişkili açıklamaları içeren rivâyetlerden, kendi izahlarından ve yorumlarından veya kelimelerin sözlük manalarından sonra yer vermiştir. Bazen de yöntem olarak âyetlerle ilgili bölümün tefsirine başlamadan kıraat meselesini ele almıştır.³⁵⁸

Yedi sahih kıraat kavramı İbn Mücâhid'in *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kirâât* isimli eseriyle ortaya çıktığı için, ondan önceki asırda yaşayan Taberî'nin yirmiden fazla kıraate yer verdiği bilinmektedir. Kıraat imamlarının üzerinde ittifak ettiği okuyuşlarla ilgili tenkitte bulunmamış, kurrânın itimat ve itibar etmediği kıraatleri reddetmiştir. Sahâbe mushaflarında bulunan farklılıklara ve şâz kıraatlere de tefsirinde yer veren Taberî, buralarda kendi tercihini³⁵⁹ ve tenkidini açıklamaktan da geri kalmamıştır. Taberî kıraat farklılıkları arasında bir tercih yapılacaksa ve her iki okunuş seklini de tasvip ediyorsa herhangi bir tercihte bulunmamış ve eğer bir tercih yapılacaksa bunu okuyucuya bırakmıştır.³⁶⁰ Tefsirde sıkça

³⁵⁴ Halis Albayrak, *Taberî ve Kıraat (Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili'l-Kur'ân Çerçevesinde)*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi-37, İstanbul 2002, s. 355-356.

³⁵⁵ Buhârî, “Kitâb”, 5; Müslim, “Salâtü'l-Misâfirîn”, 48; Tirmizî, “Kıraat”, 11; Nesâî, “İftitah”, 38.

³⁵⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 132.

³⁵⁷ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, c. II, s. 1267; Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirün*, c. I, s. 214; Cerrahoğlu, “*Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*”; Ignaz Goldziher, *De Richtungen der Islamischen Koranauslegung* (Arapça'ya trc. Abdülhalim en-Neccâr, *Tefsiru'l-Mezâhibi'l-İslâmi*, Türkçe'ye trc. Mustafa İslamoğlu, *İslam Tefsir Ekolleri*), Denge Yay., İstanbul, 1997, s. 114.

³⁵⁸ Albayrak, “Taberî'nin Kıraatleri Değerlendirme ve Tercih Yöntemi”, s. 100.

³⁵⁹ Halis Albayrak, Taberî'nin kıraat değerlendirmelerinde tercihte bulunmasını gerektirecek üç sebebi şu şekilde zikreder: Kıraatin dil yönünden yanlışlığı ve fasih olmayışı, mana bakımından eleştiriye açık olması ve yaygın bir kıraat olmaması ve Müslümanların Mushaflarındaki hatta uygun bulunmaması. Bkz. Albayrak, *Taberî ve Kıraat (Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili'l-Kur'ân Çerçevesinde)*, s. 363.

³⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8667.

başvurduğu isnad zincirini sahih kıraat değerlendirmelerinde belirtme gereği duymamıştır. Bunun yanında sahâbeden örnekler vermeyi gerekli gördüğü yerler de olmuştur.³⁶¹

Özet olarak Taberî, küçük yaşlarında Kur'ân'ı ezberleyen, hadisleri okuyan, bununla yetinmeyip ilim öğrenmek için birçok şehri dolaşıp oralarda zamanın âlimlerinden ilim tahsil edip irfân öğrenen kâmil bir şahsiyettir. Bu meziyetleri dolayısıyla çok kısa zamanda pek çok eser kaleme almış ve ilmine itibar edilen bir âlim olarak kıymet görmüştür. O bir müfessirdir, muhaddistir, fakihtir, mutasavvıftır, tarihçidir. Bütün bunların yanında o, Kur'ân'ı çok güzel tilâvet eden bir kârî; kıraat ilminde de otorite olacak kadar bir kıraat âlimidir. Taberî'nin bütün bu ilimlerde olan yetkinliği ve mahareti herkes tarafından bilinmekte ve onunla ilgili yazılan eserlerde bu ilimlere dair metodundan da övgüyle söz edilmektedir.

³⁶¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c II, s. 135; Albayrak, *Taberî ve Kıraat (Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili'l-Kur'ân Çerçevesinde)*, s. 360.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED B. CERÎR ET-TABERÎ'NİN *CÂMIU'L-BEYÂN AN TE'VİLİ ÂYİ'L-KUR'ÂN* İSİMLİ TEFSİRİNDE OTUZUNCU CÜZÜN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmanın ana başlığını teşkil eden bu bölümde Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*³⁶² isimli tefsiri, otuzuncu cüz özelinde kıraat ilmi açısından değerlendirilecektir. Ancak konuya girmeden önce *Câmiu'l Beyân* tefsiri, müellifin kıraat tahlillerinde kullandığı ifadeler ve otuzuncu cüzün genel özellikleri incelenmeye çalışılacaktır.

2.1. *Câmiu'l-Beyân*

Bütün ilimlerden ziyadesiyle nasibini alan ve her bir ilim sahasında velûd eserler bırakmakla birlikte tefsir edebiyatı tarihinin en önemli mihenk taşlarından biri olan³⁶³ Taberî'nin, hiç şüphe yok ki en önemli eseri *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* isimli tefsir kitabıdır.³⁶⁴ Kur'ân âyetlerinin tamamının tefsir ilmi açısından incelendiği, kendisinden önceki dönemde bu alanda yazılan ve günümüze ulaşması mümkün olmayan eserlerin muhtevasında bulunan açıklama ve yorumların toplandığı kitap, sonraki dönemlerde bu konuda yapılan çalışmalar için de çok önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir. Söz konusu eser, muadilleri arasındaki şöhret ve önemini sadece yukarıda belirtilen yönleriyle kazanmamıştır. Taberî'nin kitabını telif etmeye başlayıncaya kadar elde ettiği ilmî birikim ve tecrübe, onun tefsirinde doğru görüş, isabetli tercih ve itibar edilir yorumlar olarak kendini göstermiştir. Zira bir tefsir kitabı olmasının yanında eserde onun kıraat, hadis, kelâm, fıkıh ve tarih gibi birçok ilim sahasına dair ilmî becerisi de dikkat çekmektedir.

³⁶² İleride bahsedileceği üzere farklı isimleri bulunan bu tefsirin, üzerinde çalıştığımız nüshası bu başlık altında zikredilmektedir. Dâru's-Selâm Yayınevi aracılığıyla 1430/2009 yılında 10 cilt halinde basılmıştır. Bu eser Mahmud Muhammed Şakir ve Ahmed Muhammed Şakir kardeşlerin çalışması esas alınarak; Ahmed Abdu'r-Râziki'l-Bekrî, Muhammed Âdil Muhammed, Muhammed Abdü'l-Latif Halef ve Mahmud Mursî Abdu'l-Hamîd tarafından tahkik edilmiştir.

³⁶³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 123.

³⁶⁴ Eserin ismi bizim üzerinde çalıştığımız nüshadan farklı olarak kaynaklarda değişik isimlerle zikredilmiş, ekseriyetle bu eser "*Kitâbu't-Tefsîr*" şeklinde isimlendirilmekle birlikte "*Câmiu'l- Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*", "*Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*", "*Tefsîru İbn Cerîr*" ve "*Tefsîru't-Taberî*" gibi isimlerle de kullanılmıştır. Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 327; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâi ve'l-Lügât*, nşr. İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, ts., I, s. 78; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri vr'l-E'lâm*, tah. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., s. 280; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l- Musannifîn*, s. 27; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, c. II, s. 166; Kâtip Çelebi Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Şerefuddin Yaltkaya, Vekâletü'l-Meârifî'l- Celîle fî Matbaatiha'l-Behiyye, İstanbul, 1941, c. I, s. 437; Cerrahoğlu, "*Câmiu'l-Beyân An Te'vili Âyi'l-Kur'ân*", c. XII, s. 105-107; Hüseyin Akyüzoğlu, *Taberî Tefsiri'nde Garibu'l- Kurân*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 31.

Kapsamlı ve muteber bir tefsir eserinin isminde “te’vil” kelimesinin zikredilmesinin sebebi, o dönemde kaleme alınan tefsirlerin, (İmam Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) *Te’vilâtü’l-Kur’ân* isimli eserinde de görüldüğü üzere) “te’vil” adı ile telif edilmesi geleneğidir. Eserinde “te’vil” isminin kullanılmasının bir diğer nedeni de bu alandaki maharetinde şüphe bulunmayan müellifin tevazusu olsa gerektir. O, böylelikle Allah Kelâmı’nın tefsirine değil ancak te’viline muktedir olabileceğini belirtmek istemektedir.³⁶⁵ Zaten tefsirini yazmaya başlamadan önce Allah’ın iznine ve yardımına müracaat eden Taberî, bu eserini telif etmekle ilgili gayesini şu sözlerle açıklar: “Tefsir yazmayı daha küçük yaşlarda iken gönlümden geçiriyordum. Bu niyetimin benim için hayırlı olup olmayacağı konusunda istiârede bulundum ve hayırlı olarak gördüm. Ve bu eseri yazmaya başlamadan üç yıl evvel bana yardım etmesi hususunda kendisine yaptığım niyazı kabul eden Rabbim, tefsirimi yazmam için bana yardım etti.”³⁶⁶

Allah’ın yardımıyla hicrî 283 yılında yazmaya başladığı tefsirini hicrî 290 yılında tamamlayan³⁶⁷ Taberî’nin bu eseri, alanına dair bütün bilgileri ihtiva eden ve bu konuda başka bir esere ihtiyaç duyulmayacak nitelikte kapsamlı bir kitaptır. Tefsirin tamamını okuyup inceleyen Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk’ın (ö. 311/924) “Taberî’nin yaşadığı zamanda kendisinden daha âlim birini tanımadım, Hanbeliler ona zulmettiler.”³⁶⁸ şeklinde övgüyle bahsettiği müellifin bu eseri Kur’ân ve tefsir ilimleriyle meşgul olan her âlim için kıymeti bilinen bir kaynak ve istifade edilen bir hazine özelliği taşımaktadır. Zira fıkıh âlimi Ebû Hâmid el-İsferâînî (ö. 406/1015) bu konu hakkında şöyle demiştir: “Bir kimse Taberî’nin tefsirine ulaşmak gayesiyle Çin’e kadar gitse bile, çok bir şey yapmış olmaz.”³⁶⁹

Onun hayatına dair yazılan eserlere bakıldığında Taberî ve tefsiri ile ilgili bu ve bunun gibi haklı övgülere pek sık rastlamak mümkündür. Talebelerine otuz bin sayfalık bir tefsir yazacağını söyleyen ve onların bu kapsamda bir tefsiri yazmak için ömrün vefa etmeyeceğini söylemeleri üzerine üç bin sayfayla iktifa eden³⁷⁰ bir müfessir hakkında gerek kaleme alınan gerekse dillendirilen bu sözlerin tamamını burada zikretmek mümkün değildir.

Kendisinden önceki tefsirlerin muhtevastaki bilgileri bir araya toplayan ve Suyûtî’ye göre “tefsirlerin en büyük ve en kıymetlisi olma”³⁷¹ özelliği taşıyan bu kitap, Taberî’nin bütün ilimlerdeki maharetini ve ehliyetini gösteren bir kaynak eser olarak

³⁶⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1983, s. 214-215; Akyüzöglü, *Taberî Tefsir’inde Garibu’l-Kur’ân*, s. 32.

³⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. I, s. 17.

³⁶⁷ Taberî, *Taberî Tefsiri*, c. I, s. 9.

³⁶⁸ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdât*, c. II, s. 164.

³⁶⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 130-131.

³⁷⁰ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdât*, c. II, s. 550-551.

³⁷¹ Suyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 207.

zikredilmektedir. Çünkü yedi yaşında Kur'ân'ı hıfzeden bir müfessirin kıraatine, ahkâmına, içeriğine fazlasıyla vakıf olarak bu İlâhî Kelâm'ı sistematik ve detaylı bir biçimde tefsir etmesi; dokuz yaşında hadis yazmaya başlayan bir muhaddisin yazdığı bu şaheseri gençlik yıllarında okuduğu Hz. Peygamber'in hadisleri ve sahâbe kavilleriyle süslemesi, velhasıl ömrünün önemli bir bölümünü ilim yolculukları, tahsili ve tadrîsiyle geçiren bir âlimin böyle kapsamlı bir eseri kaleme alması pek tabiidir.

Bu eser tefsir alanında yazılmış en mühim ve güvenilir bir kaynak olarak kütüphanelerde yerini alması gerekirken, diğer bir kısım eserleriyle aynı kaderi paylaşmış, el yazması olarak bazı kütüphanelerde bulunan kitap XIX. asrın sonlarına kadar neşredilememiştir. Bugün bile alanında eksikliği çokça hissedilen kıraat kitabının kaybolmasında yaşanan endişeyi *Câmiu'l-Beyân* için de yaşayanlardan biri olan Nöldeke (ö. 1930) 1860'lı yıllarda "Eğer onun bu tefsirini elde etseydik, ondan sonra gelen tefsirlere müracaat etmek zorunda kalmazdık ama maalesef bu eser kaybolmuştur."³⁷² sözleriyle duygularını bildirmiştir.

Bu tarihten sonra Kâhire'de bulunan eser, farklı ciltler halinde defaatle basılmış; Türkçe, Farsça, İngilizce ve Fransızca gibi çeşitli dillere de tercüme edilmiştir. Bu baskılardan ilki 1903 yılında Kâhire'de Meymeniyye matbaasında otuz cilt olarak yapılmıştır. Daha sonra 1904-1911 yıllarında yine Kâhire-Bulak'da Emîriyye matbaasında daha düzgün bir şekilde basılan eserin en önemli neşrini ise Mustafa el-Bâbi el-Hâlebî haber vermektedir. Bu baskı Necîd emirlerinde bulunan özel bir nüsha, Mısır-Hidiv ve Halep-Ahmediyye kütüphanelerinde bulunan nüshalarla karşılaştırılarak ve Ezher heyeti tarafından tashih edilerek hicrî 1321 yılında gerçekleştirilmiştir. Kenarına Nizâmeddin Hasan b. Muhammed en-Nîsâbûrî'nin (ö. 850/1446) *Tefsîru garâ'ibi'l-Kur'ân ve reğâ'ibi'l-furkân* adlı kitabı yerleştirilen eserde Kur'ân'ın her cüzü için ayrı bir cilt tahsis edilmiş ve son cilt olarak bir de fihrist hazırlanmıştır. Yeniden mevcut nüsha ile karşılaştırılıp gerekli düzeltmeler yapılan eser 1323-1330 yıllarında Kâhire'de Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi Paşa'nın desteğiyle otuz cüz halinde ikinci kez basılmıştır.³⁷³

Taberî tefsiri, Mısırlı iki kardeş olan yakın tarih âlimlerinden Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1958) ve Mahmûd Muhammed Şâkir (ö. 1997) tarafından 13. cüze kadar tahkik edilmiş, bir haşiye ilavesiyle tahriçli olarak Enfâl sûresinin kırk yedinci âyetine kadar olan kısmı tamamlanmasına rağmen Ahmed Muhammed Şâkir'in vefatıyla yarıda kalmıştır.³⁷⁴

³⁷² Goldziher, *Tefsîru'l-Mezâhibi'l-İslâmî*, s. 108.

³⁷³ Mustafa b. Muhammed el-Bâbi el-Hâlebî, *Fihrist*, Kahire 1321, s. 2; İsmail Cerrahoğlu, "*Câmiu'l-Beyân*" c. VII, s. 105-107.

³⁷⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. II, s. 130; Taberî, *Taberî Tefsiri*, c. I, s. 9.

Daha sonraki yıllarda eksik kalan kısmı üzerindeki tahkik çalışmalarına devam eden Mahmûd Muhammed Şâkir 1969 yılında kitabın tahkikini tamamlamaya muvaffak olmuş ve o tarihte Kahire’de yayınlanmıştır.³⁷⁵ Muhammed Ali es-Sâbûnî (ö. 2021) ve Sâlih Ahmed Rızâ’nın hazırladığı *Muhtasarü Tefsîri’t-Taberî* ismiyle 1403/1983 yılında Beyrut’ta iki cilt halinde basılan eser, Kerîm Aytekin ve Hasan Karakaya (ö. 2018) tarafından 1996 yılında İstanbul’da dokuz cilt halinde ve yine Mehmet Keskin tarafından altı cilt olarak İstanbul’da Türkçeye çevrilmiştir.³⁷⁶

Zengin muhtevası ve tefsir ilmindeki tartışılmaz değeriyle âlimler nazarında muteber kabul edilen eserin son olarak da 1424/2003 yılında Riyad’da Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî tarafından yirmi üç cilt halinde iki farklı neşri yapılmıştır. Ayrıca bu kitap, içindeki garîbü’l-Kur’ân’la alakalı metin ve izahatın cemedilmesi suretiyle *Muhtasar min tefsîri’l-imâm et-Taberî* ismiyle Ebû Yahyâ Muhammed b. Sumâdîh et-Tücîbî (ö. 419/1028) tarafından ihtisar edilmiştir. San’a’da iki yüz kırk varak halinde “Tefsir 107” numarada mevcut olan bu muhtasar Muhammed Hasan el-Azm ez-Zefîti’nin tahkikiyle Kâhire’de 1971 yılında el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmme tarafından neşredilmiştir.³⁷⁷

Müfessirin bu eseri rivâyet tefsiri alanında örnek kabul edilen, bu alanda kaleme alınmış kitaplardan söz edilirken ismi ilk sırada zikredilen ve oldukça eski sayılabilecek bir zamanda telif edilmesine rağmen zamanımıza ulaşabilen ilk rivâyet tefsiridir.³⁷⁸ Müellifinin, “Bütün ilimleri kapsadığı, her bir ilim için yeterli bir kaynak olduğu ve bu konuda başka bir esere ihtiyaç duyulmayacağı.”³⁷⁹ iddiasını, İmam Nevevî’nin “Taberî’nin tefsirinin bir benzeri daha kaleme alınmamıştır.”³⁸⁰ sözü doğrulamaktadır.

Taberî’nin tam olarak zamanımıza ulaşan iki kitabından biri olan *Câmiu’l-Beyân* adlı tefsiri birçok ilim alanını kapsar niteliktedir. Müellif eserinde âyetler üzerinden tefsirini gerçekleştirirken âyetleri yalnız mana yönü ile değil aynı zamanda başta sarf-nahiv açısından olmak üzere sahih hadislere dayalı tercihler, çoğunluğun ittifakına dayalı tercihler, kıyasa dayalı tercihler, Kur’ân’ın genel ilkeleri ve bütünlüğüne dayalı tercihler, usulî kaidelere dayalı tercihler üzerinden incelemiştir.³⁸¹

Müfessir, tefsirine yazdığı uzunca mukaddimesine Kur’ân’ın diğer bütün kitaplara olan üstünlüğünü, Arap dilinde indirildiğini, onun mucize bir kelâm olduğundan bahisle

³⁷⁵ Muhammed Harb, “Mahmûd Muhammed Şâkir, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVII, s. 369-370.

³⁷⁶ Taberî, *Taberî Tefsiri*, c. I, s. 9; Fayda, “Taberî”, c. XXXIX, s. 314-318; Cerrahoğlu, “Câmiu’l-Beyân”, c. VII, s. 105-107; Güvenç, *Taberî Tefsirinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımlar*, s. 25.

³⁷⁷ Cerrahoğlu, “Câmiu’l-Beyân”, c. VII, s. 105-107; Kurt, *Taberî’nin Hayatı ve Tarihçiliği*, s. 27.

³⁷⁸ Okçu, *Kırâat Açısından Taberî ve Tefsîri*, s. 22.

³⁷⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. I, s. 27.

³⁸⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, c. XVIII, s. 66.

³⁸¹ Albayrak, “Taberî’nin Kırâatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi”, s. 97-130; Fayda, “Taberî”, c. XXXIX, s. 314-318.

içeriğindeki fesâhat ve belâgatın varlığını anlatan bir önsözle başlamıştır. Önsözden sonra tefsir ve tevil kavramları ve yönleri, tefsir ilmiyle alakalı sorunlar, Kur’ân’ın tefsirinin cevazına dair rivâyet ve görüşler, yedi harf meselesi ve Kur’ân’ın nüzûlünün hangi lehçelerde vukû bulduğu, Kur’ân ve içerisindeki sûrelerin isimleri ve manaları ve Kur’ân’da bulunduğu belirtilen yabancı kelimeler, bu kelimelerin Arap diliyle olan uyumu ile ilgili bilgilerle mukaddimesini tamamlamıştır.³⁸²

Taberî’nin âyetleri tefsirinde kullandığı yöntem kendisine özgü bir biçimdedir. Müellif bu metodunu şu sözleriyle açıklamaktadır: “Kur’ân’ın tevilini ve onun anlamını izah edeceğimiz bu kitap, içerisinde Kur’ânî ilimlerden olan her bir ilmin bulunduğu bir eserdir. Bu kitapta ümmetin birliğiyle bize ulaşan nakilleri ve onların ihtilâflarını zikredip farklı mezheplere ait görüşleri ve bunların bize göre doğru olanını imkân dâhilinde en kısa ve özet bir şekilde açıklayacağız.”³⁸³

Müellif tefsirinde sırasıyla Hz. Peygamber’den nakledilen haberler, sahâbe ve tâbiînin görüşlerine yer vermiştir. Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Katâde, Hasan-ı Basrî, İbn Cüreyc, Süddî, Abdürrezzâk, Ferrâ, Ebû Ubeyde, Ali b. Ebû Talha gibi birçok kimsenin rivâyetlerinden ve tefsirlerinden yararlanmıştır. Kisâî, Ferrâ, Ahfeş, Ebû Ali el-Kutrub gibi Basra ve Kûfe lugat ve nahiv âlimlerinin eserlerinden istifade eden Taberî, Vehb b. Münebbih, İbn İshak ve diğerlerinin tarih kitaplarından nakillerde bulunmuştur. Telif ettiği tarih kitabında kendilerinden faydalandığı Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Mukâtil b. Süleyman ve Vâkıdî’nin rivâyetlerini, hadis tenkitçilerinin ithamı sebebiyle tefsirine almamıştır.³⁸⁴

İhtiva ettiği rivâyetler yanında Taberî’nin kendine özgü görüşleri, yorumları ve Kur’ân ile ilgili birçok konuya dair bakış açısını göstermesi bakımından da çok önemli bir kaynak olan bu tefsirde müellifin, özgün bir yaklaşım sergilediği alanlardan biri de kıraat konusudur.³⁸⁵

Bu eser, âyetlerin tefsirinde Taberî’nin ortaya koyduğu kıraat tercihlerine ulaşmamızda oldukça yeterli ve tatmin edici bilgiler barındırmaktadır. Taberî bu eserinde, kıraat ihtilâflarına yeri geldikçe işaret ederek bunlar arasında tercihler yapmış ve bazen bu tercihleri yapma sebeplerini ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Müellifin tefsirinde yapmış olduğu kıraat değerlendirmelerindeki metoduna kısaca değindikten sonra, onun kıraat tahlillerinde kullandığı ifadelerden bazıları aşağıda örnekler halinde verilecektir.

³⁸² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. I, s. 3-107; Hanay, *Kur’ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, s. 12.

³⁸³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. I, s. 16.

³⁸⁴ Cerrahoğlu, “*Câmiu’l-Beyân*”, c. VII, s. 105-107.

³⁸⁵ Albayrak, “*Taberî’nin Kıraatleri Değerlendirme ve Tercih Yöntemi*” s. 97-98; Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 154.

2.2. Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'da Kıraat Tahlillerinde Kullandığı İfadeler

Daha önce de zikredildiği üzere Taberî, bu konuda kendisinden başkasına ihtiyaç duyulmayacak derecede uzman bir kıraat âlimidir. Bununla birlikte üzerinde çalışılan eserin bir tefsir kitabı olması sebebiyle, eserde tefsiri yapılan her âyetle ilgili önce Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlere, sonra sahâbe ve onları takip edenlerin sözlerine, zaman zaman şiirlerden alıntı yaptığı konuyla alakalı beyitlere ve akabinde kendi görüşlerine ve kelimelerin lugat anlamlarına yer verir. Bunlardan sonra ise âyet içerisinde zikretmek istediği kıraat farklılığına konu ve sayfa bütünlüğünü bozmadan giriş yapar. Bazen âyetin tefsirinden önce kıraat değerlendirmelerini yaparak başladığı da görülür.³⁸⁶ Sistematik bir tefsir kitabı olma özelliği taşıyan eserin içinde yer verilen her âyette bu sistemli çalışma bir kompozisyon niteliği taşıyacak derecede kendini göstermektedir.

Âyetin tefsiri hakkında detaylı bilgiyi sahâbeden rivâyetler ve müellifin kendi beyanlarıyla edinen okuyucu, “اختلفت القراءة في قراءة ذلك”: “Kurrâ bunun okunuşunda ihtilâf etmiştir.”³⁸⁷, “واختلفت القراءة في قراءة قوله تعالى”, “Kurrâ Allah Teâlâ'nın şu sözünün okunuşunda ihtilâf etmiştir.”³⁸⁸, “وقد اختلفت القراءة في قراءة قوله”, “Kurrâ O'nun sözünün okunuşunda ihtilâf etmiştir.”³⁸⁹ şeklindeki çeşitli paragraf başlıklarıyla kendisini kıraat tahlillerinin içinde bulur.³⁹⁰

Bu giriş cümlelerinden hemen sonra bazen âyette geçen ve kıraat farklılığına konu olan kelimenin veya kelime grubunun ismi zikredildikten sonra kıraat beldeleri veya imamlarının farklı okuyuşları ve gerekçelerinin anlatımına “{ولا تصعر} فقراء بعض قراءة الكوفة” “{ولا تصعر} âyetini Kûfe ve Medine kurrâsının bir kısmı şu şekilde okumuştur.”³⁹¹, “[حمالة الحطب]: “[حمالة الحطب] فقراء ذلك عامة قراءة المدينة والكوفة والبصرة”, “{ولا تصعر} âyetini Medine, Kûfe ve Basra kurrâsının çoğunluğu şu şekilde okumuştur.”³⁹² biçimindeki ifadelerle de başladığı olmuştur.³⁹³

³⁸⁶ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Dâru's-Selâm*, 2009, c. X, s. 8469.

³⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 1881; c. VI, s. 5094; c. VI, s. 5166; c. X, s. 8494; c. X, s. 8767; c. X, s. 8755.

³⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 4946.

³⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 5109.

³⁹⁰ Benzer örnekler için bkz. “واختلفت القراءة في قراءة قوله”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 1957; VI, s. 4320; VI, s. 4352; VI, s. 4904; VI, s. 5132; VI, s. 5145; VIII, s. 6597; c. X, s. 8374; “واختلفت القراءة في قراءة ذلك”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 1749; c. III, s. 2091; c. VI, s. 4322; c. VI, s. 4951; c. VI, s. 5066; c. X, s. 7941; “واختلفت”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 4896; c. VI, s. 4946; c. VIII, s. 6868; c. X, s. 8195; “وقد اختلفت”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 4521; c. X, s. 8404; “واختلفت القراءة في قراءته”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8554; “واختلفت قراءة الامصار في قراءة ذلك”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8265; “واختلفت القراءة في”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 6868; “وقوله: اختلفت القراءة في قراءة ذلك”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8506.

³⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 6561.

³⁹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8823.

³⁹³ Benzer örnekler için bkz. “[حتى مطلع الفجر] فقرأت ذلك عامة قرأت المصارع”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8723; “[يوم لا تملك نفس] فقرأته عامة قراءة الحجاز والكوفة”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8516.

Müellif ekseriyetle ihtilâf eden kıraat beldelerini konu içerisinde; belde imamlarının isimlerini ise dipnotlarda belirtmekle birlikte bazen o belde içerisinde farklı kıraati benimseyen kurrâyı konu başlığında zikrederek de başlamıştır. Örneğin: “فقرأ ذلك عامة قراءة” “Bu âyeti Ebû Ca’fer ve Şeybe haricindeki kıraat imamlarının çoğunluğu şu şekilde okumuştur.”³⁹⁵ ifadesini kullanmıştır.

Müellifin kıraat tahlillerinde, kıraat beldelerinin isimleri zikredildikten sonra çoğunlukla kendisinde farklılık bulunan kelime veya âyetin yazıldığı görülmektedir. Taberî, bu örneklerde Mushaf’a uygunluğu bulunan âyet veya kelimeyi iki farklı kıraat içerisinde (hususî parantezle birlikte) “فقرأته عامة قراءة المدينة والحجاز والبصرة { نخرة } بمعنى: باليه . وقرأ ذلك عامة” (hususî parantezle birlikte) “فقرأته عامة قراءة الكوفة: {وما يفعلوا من خير فلن يكفروه}”³⁹⁶, “Onların yaptıkları hiçbir hayır karşılıksız bırakılmayacaktır” âyetini Kûfeli kurrânın çoğunluğu şu şekilde okumuştur.”³⁹⁷ şeklinde öncelikli olarak ele almaktadır.³⁹⁸

Taberî kıraat beldelerinin veya belde imamlarının farklı okuyuşlarını isimleriyle birlikte zikrettikten sonra bazen uzun bazen de özet açıklamalarda bulunmakta, konuyu tefsir veya te’vil açısından da değerlendirip nihayetinde kendi görüş ve tercihlerini de belirtmektedir. Müellifin bu tercih ve görüşleri ya Müslümanların Mushaflarının hattına uygunluğuna ve kıraat belde imamlarının bu kıraat üzerindeki icmâ deliline ya da Arap dili gramerine dayandırılmaktadır. Genellikle bu tercih paragrafının “والصواب من القول عندنا في” “Bize göre burada doğru olan görüş şudur.”³⁹⁹, “والصواب من القول في ذلك أنهما قراءتان” “Burada doğru olan görüş her iki kıraatin de manası bilinen ve sahih kıraat olduğudur.”⁴⁰⁰, “والصواب من القراءة في ذلك، ما عليه قراءة الامصار، لأجماع الحجة من القراءة عليه،”⁴⁰¹, “Burada kurrânın da okuduğu, üzerinde icmâ deliline binâen doğru olan kıraat şudur.”⁴⁰¹

³⁹⁴ Bu cümlede geçen ve Taberî’nin tefsirinde yapmış olduğu kıraat değerlendirmelerinde sıkça kullandığı “قراءة” ifadesiyle “on kıraat imamı”nın kastedildiği farklı birçok kaynakta zikredilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmed el-Aşmûnî, *Menâru’l-Hüdâ fî beyâni’l-vakfi ve’l-ibtidâ*, thk, Abdurrahîm et-Tarhûnî, Dâru’l-Hadis, Kâhire 2008, c. II, s. 172; Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, Dâru’t-Tunûsiyye, Tunus 1984, c. XII, s. 198.

³⁹⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8201. Benzer örnekler için bkz. “فقرأته عامة قراءة الامصار سوى ابي جعفر القارئ...”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 7966; “فقرأ ذلك عامة قراءة المدينة والكوفة خلا الأعمش والكسائي”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8043; “فقرأته عامة قراءة الامصار خلا عاص”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8111; “فقرأته عامة قراءة الامصار غير”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8101; “فقرأته عامة قراءة الامصار غير ابي عمرو”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8232.

³⁹⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8450.

³⁹⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. III, s. 1930.

³⁹⁸ Benzer örnekler için bkz. “فقرأته عامة قراءة الأمصار { هذا الذي كنتم به تدعون }”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8128; “و قرأ ذلك بعض قراءة البصرة { ألا }”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. VI, s. 5094; “فقرأته عامة قراءة المدينة والكوفة { ألا تتخذوا }”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. VI, s. 5094; “و يخرج له { }”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. VI, s. 5133; “فقرأه اهل المدينة ومكة، وهو نافع وابن كثير و عامة قراءة العراق”، Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. VI, s. 5132; “الشام يوافق هؤلاء على قراءة قوله”, Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. VI, s. 5133.

³⁹⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8229; c. X, s. 8536.

⁴⁰⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8278; c. X, s. 8678.

⁴⁰¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. VI, s. 4904; c. X, s. 8128; c. X, s. 8216.

“وَأولى القراءات بالصواب في ذلك عندي قراءة من قرأ”⁴⁰²: “Bana göre sıhhat bakımından en doğru kıraat şu şekilde okuyan kişinin kıraatidir.”⁴⁰² “والذي هو أولى باصحة عندي في قراءة ذلك قراءة من قرأه”،⁴⁰² “Buradaki kıraatte bana göre sıhhat açısından en evlâ olan şu şekilde okuyan kişinin kıraatidir.”⁴⁰³ “والقراءة التي لا أستجيز غيرها في هذا الموضوع”،⁴⁰³ “Burada câiz görmediğim kıraat şudur.”⁴⁰⁴ gibi cümlelerle başladığı görülmektedir.⁴⁰⁵

Bu ifadelerle başlayan ve müellifin kendisine ait olan tercih cümlelerini konunun sonundaki tavsiye cümleleri takip etmektedir. Taberî kıraat farklılıklarını incelediği âyetlerin geneline yakınında her ne kadar kendi tercihini belirtmiş olsa da tercihi okuyucuya bırakmaktadır. O, muhtelif kıraatlerden herhangi birini seçerek tilâvet eden okuyucunun isabetli bir karar vermiş olacağını “انهما قراءتان مشهورتان في قراءة الامصار... فبأي القراءتين قرأ القارئ” : “فمصيب والقول عندنا أنهما قرأتان معروفتان، فبأيتهما قرأ القارئ فهو”،⁴⁰⁶ “Her iki kıraat te kurrânın okuduğu meşhur kıraatlerdir. Okuyucu hangi kıraatle okursa okusun doğru okumuş olur.”⁴⁰⁶ “مصيب وهذه اللقراءات متقاربات المعاني صحيحات في”،⁴⁰⁷ “Burada bizim görüşümüz, her iki kıraatin de bilinen kıraatler olduğu, okuyucu hangisiyle okursa doğru okuduğu şeklindedir.”⁴⁰⁷ “Bu kıraatler Arap dilinde manası birbirine yakın ve sahih kıraatlerdir, okuyucu hangisiyle okursa doğru okumuş olur.”⁴⁰⁸ şeklinde farklı cümlelerle zikretmektedir.⁴⁰⁹

⁴⁰² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 4947.

⁴⁰³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 5147.

⁴⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8319.

⁴⁰⁵ Benzer örnekler için bkz. “والصواب من القول في ذلك”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 6540; c. X, s. 8043; “والصواب من القول في ذلك”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 6597; c. X, s. 8231; “والصواب من القول في ذلك”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 4559; c. X, s. 8128; “والصواب عندي من القراءة في ذلك”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 5066; “والصواب من القول في ذلك عندنا”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 1763; c. VI, s. 4522; “والصواب من القراءة في ذلك عندنا”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 2083; c. VI, s. 4952; c. X, s. 8037; “والصواب من القول في ذلك ان يقال”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8394; “والصواب من القول في ذلك أنهما قراءتان”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 5166; “والصواب من القول في ذلك عندنا”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 7942; “والصواب من القول في ذلك عندنا”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8107; “والصواب من القول في ذلك عندنا”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 7975; “والصواب من القراءة في ذلك القراءة على الجميع”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 4765; “وأولى القراءات في ذلك عندنا بالصواب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8558; “وأولى القراءتين بالصواب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 1996; c. VI, s. 5164; “وأولى القراءتين بالصواب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8326; “وأولى القراءتين في ذلك بالصواب عندي”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 5145; “وأولى القراءات في ذلك بالصواب قراءة من”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 5174; “وأولى القراءات بالصواب عندي في ذلك بالصواب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 4905; “وأولى هذه القراءات بالصواب قراءة من قرأ”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 1706; “والذي هو أولى القراءتين بالصواب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8231; “وأصح ذلك وأحسنه”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8668; “والقراءة التي لا أستجيز غيرها”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8328; “والقراءة التي لا أستجيز غيرها”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8374.

⁴⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 6540.

⁴⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8232.

⁴⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 7990.

⁴⁰⁹ Benzer örnekler için bkz. “انهما قراءتان معروفتان، فبأيتهما قرأ القارئ فمصيب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8468; “انهما قراءتان معروفتان في قرأة الامصار، صحيحنا المعنى، فبأيتهما قرأ القارئ فمصيب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8278; “انهما قراءتان قد قرأ بكل واحدة منهما علماء من القراء، فبأيتهما قرأ القارئ فمصيب”، Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VIII, s. 6561.

Taberî'nin kıraatleri değerlendirirken kullandığı ve yukarıda zikredilen bu örneklerle birlikte tefsirinde geçen, konuyla alakalı “فقراً ذلك عامة قرأة أهل المدينة وبعض البصرين والكوفين” : “Medine ehlinin çoğunluğu ile Mısırlı ve Kûfeli bazı kurrâ şu şekilde okumuştur.”⁴¹⁰, “وأما” , “قرأة الكوفة فانهم قرؤه” : “Kûfe kurrâsına gelince onlar şu şekilde okumuşlardır.”⁴¹¹ gibi farklı birkaç ifade tarzına da yer vermek uygun olacaktır.⁴¹²

Görüldüğü üzere Taberî, tefsirinde kıraat tahlillerinde çok farklı ifade kalıpları kullanmaktadır. O, çoğunlukla kıraat beldelerindeki imamların farklı okuyuşlarını “ihtilâf etmişlerdir” şeklinde bir giriş cümlesiyle açıklamakla birlikte nadiren de olsa bu cümlelerde ekseriyetin kıraatine muhalif olan imamın ismi de zikredilmektedir. Mushaf hattında bulunan âyetler özel bir parantez içerisinde ele alınmaktadır. Belirttiği farklı okuyuşlardan ve gerekli gördüğü yerlerde yapmış olduğu açıklamalardan sonra müellif, yukarıdaki örneklerde de zikredildiği gibi birbirinden farklı cümlelerle kendi görüşlerini beyan etmekte ve en sonunda da genellikle tercihi okuyucuya bırakmaktadır.

2.3. Otuzuncu Cüzün Genel Özellikleri

Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin, sûrelerinin ve hatta kelimelerinin dahi birbiri arasında münasebet bulunduğunu ve bu münasebetin de bir i’câz veçhi olduğunu söyleyenler olmuştur⁴¹³. Fahredîn Razî, Kur’ân’ın nazmındaki bu münasebetin önemine dikkat çekmiş ve âlimlerin bu konu üzerinde gereği gibi durmadıklarını ifade etmiştir.⁴¹⁴ Kur’ân’ı Kerîm’in bu düzeni ve cüzlere ayrılması sonraki dönemlerde olduğundan, böyle bir münasebetin cüzler arasında olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak otuzuncu cüz diye ifade edilen bu kısımdaki sûrelerin dizilişinin tevkîfi⁴¹⁵ olduğundan hareketle, mushafın son kısmını oluşturan sûreleri diğerlerinden ayıran bazı özellikler burada zikredilecektir.

a) İlk Nâzil Olan Âyetlerin Bu Cüzde Bulunması

Kur’ân-ı Kerîm’in ilk inen âyetlerinin bu cüz içerisindeki Alak sûresinde bulunması, bu cüzü diğerlerinden ayıran bir özelliktir. Zira Kur’ân-ı Kerîm’in nâzil olmaya başlamasının

⁴¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, s. 2347.

⁴¹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. VI, s. 4765.

⁴¹² Benzer örnekler için bkz. “فقراً ذلك بعض أهل الشام والكوفة”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8455; “وقراً ذلك عامة”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8557; “قرأة المدينة وبعض الكوفيين”, Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8254.

⁴¹³ İbrahim Halil Erdoğan, *Nübüvvetin İspatı ve İ'câzu'l-Kur'ân (Fahreddîn Râzî'ye Göre)*, İlâhiyât Yayınları, Ankara, 2019, s. 207.

⁴¹⁴ Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, thk, Nasrullah Hacımüftüoğlu, Dâru Sâdir, Beyrut 2004, s. 81.

⁴¹⁵ Tevkîfi kavramı için bkz. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 100-101.

yanında, Hz. Muhammed'in nübüvvet sürecinin de bu sûrenin ilk beş âyetinin nazil olması ile eşzamanlı olması İslâm düşünce tarihi açısından önem arz etmektedir. Yani bununla birlikte Hz. İsa'dan sonra başlayan ve 6. milâdî yıla kadar devam eden fetret döneminin sona ermesi, son peygamberin gelişi gibi önemli olaylar cereyan etmiştir.⁴¹⁶ Muhtevâsında bulunan yüz on dört sûrenin otuz yedi tanesi yani üçte biri son cüzde yer almaktadır. Yetmiş sekizinci sûre olan Nebe' sûresi ile başlayıp yüz on dördüncü sûre olan Nâs sûresi ile sona eren bu cüzde bulunan Alak sûresinin, "oku"⁴¹⁷ emriyle başlayan ilk beş âyeti ilk nâzil olan âyetler olma özelliğini taşımaktadır. Hz. Peygamber'e gelen vahyin müjdecisi olan bu âyetlerle birlikte Kur'ân güneşi dünya semasına doğmuştur. Bir başka ifadeyle; bu âyetlerin nüzulüyle Kur'ân Hz. Peygamber'in kalbine, dolayısıyla dünyanın kalbine inmeye başlamıştır.⁴¹⁸

b) Kısa Sûrelerin Bulunması

Müslümanlar tarafından en çok okunan, ezberlerinde en çok bulunan ve bir kısmı da "namaz sûreleri" olarak bilinen bu sûrelerin en önemli ortak özelliği Mekkî sûreler⁴¹⁹ olmaları yani Mekke döneminde nâzil olmalarıdır.⁴²⁰ Kısa sûrelerin en önemli özellikleri ise ilim adına kavranması zor noktaları, birçok ilmî gerçeğin derin anlamlarını içermekle birlikte uzay, galaksi ve evren meseleleri, kozmik varlıklar, fizik ve biyolojiye dair kanunlar, kaderle alakalı mevzular ve cennet-cehennemin derin sırlarını kapsamaktadır.⁴²¹

Mekkî sûrelerin genel özellikleri bakımından tevhit akidesine vurgu yaptığı göz önüne alındığında, müşrik bir topluma hitap etmesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Zira Medenî surelerin daha çok toplumun sosyal, ekonomik ve hukukî yönlerine değinmesi, bu surelerin farklılığını daha da belirgin hale getirmektedir. Bu sûrelerin kısa olması, ezberlenme kolaylığının bulunması, günlük namazlarda sıkça okunması gibi hususlar, tevhid inancının sürekli dillerde taze kalmasını da sağlayan bir hikmet olarak zikredilebilir.

c) Sûre İsimlerinin İlk Âyetlerinde Geçmesi

Kur'ân'ın tüm sûreleri dikkate alındığında, sûre isimlerinin genel itibariyle sûrenin muhtevâsında zikredilen bir olay, bir şahıs ya da vurgulanmak istenen konu olduğu

⁴¹⁶ Metin Yurdagür, "Fetret", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII, s. 475-480.

⁴¹⁷ Alak 96/1.

⁴¹⁸ Yasin Pişgin, *Kur'ân'ın Kalbine Yolculuk*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 17.

⁴¹⁹ Nâzil olduğu beldeye göre iki sınıfta incelenen sûrelerin –en çok kabul edilen görüşe göre- hicretten önce inenleri Mekkî; hicretten sonra inenleri ise Medenî olarak isimlendirilmiştir. Mekke'de nâzil olan seksen altı sûreden otuz yedisi son cüzü teşkil etmektedir. Abdülhamit Birişik, "Sûre", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVII, s. 538-539.

⁴²⁰ Bu sûrelerden A'lâ, Kadr, Beyyine, Zilzâl, Âdiyât, Tekâsür, Asr, Mâûn, Kevser, Kâfirûn, Ihlâs, Felâk ve Nâs sûrelerinin Medine döneminde nâzil olduğuna dâir rivâyetler de bulunmaktadır. Bkz. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2008, c.V, s. 533-725.

⁴²¹ Halûk Nurbaki, *Amme Cüzü Yorumu*, Damla Yayınevi, İstanbul 2007, s. 5-7.

malumdur. Ancak bu isimlendirme, bazen sûrenin ortasında, bazen de sonunda veya muhtelif bir kısmında zikredilmektedir. Örneğin Bakara sûresinde anlatılan ve Hz. Mûsâ (a.s.) ve kavmi arasında gerçekleşen bir olay bu sûreye isim olarak verilmiştir. İnek anlamına gelen Bakara kelimesi sûreye isim olarak verilmiş fakat konu aynı sûrenin altmış yedinci âyetinde anlatılmıştır.

Otuzuncu cüzde ise ağırlıklı olarak sûreye ismini veren kelimenin hemen ilk âyette geçmiş olması dikkat çekicidir. Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfitâr, Mutaffîfîn, İnşikâk, Burûc, Târîk, A'lâ, Ğâşiye, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Kadr, Beyyine, Zilzâl, Adiyât, Kâriah, Tekâsür, Asr, Hûmeze, Fîl, Kurayş, Mâûn, Kevser, Kâfirûn, Nasr, Tebbet, Felâk ve Nâs sûrelerinin ilk cümlelerinde geçen kelimeler sûrelere isim olmuşlardır. Bundan istisna olarak sadece Alak ve İhlâs sûrelerinin isimleri ilk âyette geçmemektedir. "Alak" kelimesi ikinci âyette zikredilirken; "İhlâs sûresi" ise İslâm dininin temel ilkesi tevhid inancının veciz bir ifadesi olan "İhlâs" adıyla tesmiye edilmiştir.⁴²²

d) Fesâhat ve Belâğat

Bu sûrelerde bulunan âyetler çoğunlukla kısa ve veciz biçimdedir, âyet sonları (fâsıla) arasında büyük ölçüde benzerlik söz konusudur.⁴²³ Bazen bir sûrenin kendi içerisindeki âyet sonlarında; kimi zaman da farklı sûrelerde bulunan ve fonetik benzerlik gösteren âyetlerin bitiminde bu belirgin benzerliği görmek mümkündür. Bu benzerlik bize Mekkî sûrelerin fesâhat ve belâğat⁴²⁴ yönünü ve böylece okuyanın gözüne hitap etmekle birlikte taşıdıkları bu özelliklerle dinleyen için de bir huzur vesilesi olduğunu göstermektedir. Zira bu sûrelerdeki âhenk ve edebî zarâfet, âyetlerin kul yapısı olmadığı,⁴²⁵ bilakis görsel ve işitsel sanatlara dair bu ihtişamın sadece Allah'a ait olduğunun en önemli ispatıdır.

e) Mufassal Sûreler Olması

Bu sûrelerin tamamı mufassal sûrelerdir. Araları sık sık besmeleyle kesildiği için Kur'ân'ın kırk dokuzuncu sûresi olan Kâf sûresinden Nâs sûresine kadar olan bölümü bu şekilde isimlendirilmiştir.⁴²⁶ Özellikle evsât-ı mufassal ve kısâr-ı mufassal olarak adlandırılan

⁴²² Bkz. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, c.V, s. 713.

⁴²³ Birışık, "Sûre", c. XXXVII, s. 538-539.

⁴²⁴ Fesâhat: "açık seçik olma, havanın açık ve berrak olması" manalarında kullanılır. Bu kelime daha önceleri belâğat kelimesiyle eş anlamlı bir biçimde "güzel ve etkili söz söyleme" manasında iken; sonraları sözün güzelliğine fesâhat, anlam güzelliğine de belâğat denilmiştir." Bkz. Mustafa Çuhadar, "Fesâhat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), c. XXII, s. 423-424.

⁴²⁵ Nurbaki, *Amme Cüzü Yorumu*, s. 73.

⁴²⁶ Mufassal tafsil edilmiş anlamına gelir. Kur'ân'daki kısa sûreler bu isimle zikredilmiştir. Üç bölüme ayrılırlar: 1. Tivâl-ı mufassal: Hucûrât sûresiyle başlayıp Bürûc sûresi ile sona erer. 2. Evsât-ı mufassal: Bürûc sûresinden başlayıp Leyl sûresine kadar olan yedi sûre bu kısımdadır. 3. Kısâr-ı mufassal: Leyl sûresinden Nâs sûresine

Burûc-Nâs arasında bulunan ve daha kısa olan sûreler hem ezberleme ve hafızada tutabilme konusunda yaşanan kolaylık hem de tilâvetleri esnasında okuyana ve dinleyene vermiş olduğu letâfet vesilesiyle namazda kıraat esnasında veya aşr-ı şerîf-mihrabiye olarak da en çok okunan sûrelerdir.

Ayrıca bu cüzde Duhâ sûresinden başlayarak Kur’ân’ın sonuna kadar okunan her sûreden sonra “tekbir” getirilir. Bunun sebebi ise vahyin bir müddet kesilmesi ve müşriklerin “Rabbi Muhammed’i unuttu” şeklindeki sözleriydi. Bütün bu olup bitenden haberdar olan Allah, bir kısım âyetler ve Duhâ sûresini indirdi. Kendisini Allah’ın unutmayacağını bilen Hz. Peygamber, O’nu Duhâ sûresiyle sevindiren ve taltif eden Zât’a bir şükran ifadesi olarak “Allâhü Ekber” şeklinde tekbir getirmiştir. Mekke ehlinden rivâyetle bu sünnet tevâtür derecesine ulaşmıştır.⁴²⁷

Bu sûrelerden başında “قل” “kul” emri bulunan Kâfirûn, İhlâs, Felâk ve Nâs sûreleri “kalâkıl” olarak isimlendirilmektedir. Bunlardan sadece Kâfirûn ve İhlâs sûreleri “ihlâseyn”; bu ikisine Felak ve Nâs sûrelerinin ilavesiyle tedavi eden manasında “mukaşkışeteyn”; İhlâs, Felâk ve Nâs sûreleri “muavvizât” ve son sırada yer alan Felâk ve Nâs sûreleri de “muavvizeteyn” şeklinde zikredilmektedir.⁴²⁸

f) Genel Muhteva

Emin Ahsen Islâhî’ye (ö. 1997) göre Kur’ân’da bulunan her bir sûre, içerisinde bir ana konuyu barındırır, ondaki kelime ve âyetler belirli bir konuyu destekleyici niteliktedir.⁴²⁹ Mekkî ve Medenî olmak üzere iki ana başlıkta incelenen sûrelerden Mekke döneminde nâzil olanlarının muhtevasında ekseriyetle inançla ilgili konular, müşriklerin yaşadığı çelişkiler, daha önceki peygamberlerin uyarılarına kulak vermeyen ümmetlerin başına gelen ibretlik olaylar, ahlâkî ve insanî değerler anlatılmıştır.⁴³⁰

Otuzuncu cüze de bu perspektiften bakıldığında Mekkî sûrelerde çokça dile getirilen iki farklı topluluğa dikkat çekilmektedir. Bunlardan ilk grupta yer alanlar; isyan edenler, mü’minlerle alay edenler, kötü ahlaklı olanlar, ölçü ve tartıda hile yapanlar⁴³¹, güce ve servete güvenip Allah’a karşı gelmekten geri durmayanlar⁴³², mal tutkusu ve bencillik hastalığına

kadar olan son bölümdür. Bkz. Birişik, “Sûre”, c. XXXVII, s. 538-539; İsmail Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2010, s. 456.

⁴²⁷ Hasan Tahsin Feyizli, *Kıraat-ı Aşere*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2018, s. 259.

⁴²⁸ Birişik, “Sûre”, c. XXXVII, s. 538-539.

⁴²⁹ Emin Ahsen Islâhî, *Mebâdi-i Tedebbür-i Kur’ân*, Lahor 1991, s. 200-207; Abdülhamit Birişik, “Kur’ân’da İç Bütünlük: Islâhî’nin Tefsir Yöntemi”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 11, İstanbul 2001, s. 71-75.

⁴³⁰ Birişik, “Sûre”, c. XXXVII, s. 538-539.

⁴³¹ Mutaffifîn 83/1; 29-34; Tîn 95/5.

⁴³² Beled 90/1-6; Alak 96/ 6-8; Tebbet 35/ 1-5.

tutulanlar⁴³³, insanı küçümseyenler ve onda kusur arayanlar,⁴³⁴ yaptığı nankörlük yetmezmiş gibi bir de gösteriş ve riyaya kapılanlar ve bütün bu kötü hasletleri bünyesinde barındırıp büyüklenen ve sonucunda yok olup gidenler olarak zikredilmektedir.⁴³⁵

Allah'ın azgınlık ve taşkınlıklarını bilip gördüğü bu topluluklar için, daha bu cüzün ilk sûresi olan Nebe' sûresinden başlayarak defaatle kıyametin halleri⁴³⁶, öldükten sonra dirilme, mahşerde hesap ve cezayla birlikte mükâfatın varlığı anlatılmış;⁴³⁷ cennet ve cehennemlik olanlara⁴³⁸ sıkça vurgu yapılmıştır. Eski toplulukların başına gelenlerden⁴³⁹ ibret alarak hayatın aldatici yönüne kanmamak gerektiği;⁴⁴⁰ tabiatında hem iyilik hem kötülük barındıran insanın⁴⁴¹ yaratılış hikmet ve gayesine bakıp âhiret sorumluluğu ve bilinciyle hareket etme mesuliyeti hatırlatılmıştır.⁴⁴²

İkinci grupta yer alan insan ise, bu dünyaya imtihan için gönderildiğinin bilincindedir.⁴⁴³ Onun imtihanında başarılı olmasını sağlayacak olan Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretine, meleklerine, peygamberlerine kısacası inanç esaslarına olan sağlam imanidir.⁴⁴⁴ Bu imtihanda insanın her şeyden önce Allah'a sığınması ve sadece O'ndan yardım dilemesi,⁴⁴⁵ sonra da kendisine kılavuzluk eden peygamberlere ittiba etmesi, hidayet rehberi olarak indirilen Kur'ân'ı okuması⁴⁴⁶ onu hüsrandan kurtaracak⁴⁴⁷ ve Allah'a kulluk bilinciyle O'na ve verdiği nimetlere şükür erdemini kuşanmasına vesile olacaktır.⁴⁴⁸

İslâm'la şereflenen her insana, bir olan ve kimseye muhtaç olmayan⁴⁴⁹ Allah'ın yardım ve nusreti muhakkaktır. Yeter ki insan Rabbine hamdederek O'nu tesbih etsin ve mağfiret dilesin. Zira Allah tevbeleri çok kabul edendir,⁴⁵⁰ O kullarına karşı Rahîm, bununla beraber Ğafur ve çok Vedûd'dur.⁴⁵¹ Zira kendisine vahiy gelen⁴⁵² Hz. Peygamber'in kalbine

⁴³³ Fecr 89/15-20; Leyl 92/8-11; Âdiyât 100/6-8; Tekâsür 102/1-2.

⁴³⁴ Hümeze 104/1-2.

⁴³⁵ Fîl 105/1-5; Mâûn 107/ 1-7.

⁴³⁶ Nebe' 78/1-5; Nâziât 79/ 42-46; Abese 80/ 33-42; Tekvîr 81/ 1-14; İnfîtâr 82/ 1-5; Mutaffifîn 83/4-7; İnşikâk 84/ 1-5; Ğâşiye 88/ 1-16; Fecr 89/ 21-23; Zilzâl 99/ 15; Âdiyât 100/ 9-11; Kâria 101/ 1-11.

⁴³⁷ Nebe' 78/17-40; Nâziât 79/6-38; İnfîtâr 82/ 1-19; İnşikâk 84/ 6-34.

⁴³⁸ İnfîtâr 82/13-16; Mutaffifîn 83/10-36; Burûc 85/10-11; Beled 90/17-20; Tîn 95/6-7; Beyyine 98/ 6-8; Zilzâl 99/7-8; Kâria 101/6-9.

⁴³⁹ Nâziât 79/15-26; Fecr 89/6-14; Şems 91/11-15.

⁴⁴⁰ Tekâsür 102/1-8.

⁴⁴¹ Şems 91/1-10.

⁴⁴² Âdiyât 100/9-11; Kâria 101/1-11; Tekâsür 102/1-8.

⁴⁴³ Fecr 89/15-16.

⁴⁴⁴ Nebe' 78/6-14; Nâziât 79/1-46; Abese 80/18-32; Tekvîr 81/ 21-28; A'lâ 87/ 1-5; Ğâşiye 88/ 17-20.

⁴⁴⁵ Duhâ 93/1-8; Felak 113/1-5; Nâs 114/1-6.

⁴⁴⁶ Târik 86/11-14; Alak 96/1-5; Kadr 97/1-5.

⁴⁴⁷ Asr 103/1-3.

⁴⁴⁸ Kurayş 106/ 1-4; Kevser 108/1-3; Felak 116/1; Nâs 117/1-3.

⁴⁴⁹ İhlâs 112/1-2.

⁴⁵⁰ Nasr 110/1-3.

⁴⁵¹ Burûc 85/14.

⁴⁵² Abese 80/1-10; Tekvîr 81/19-25.

inşirah veren, O'nu himayesine alıp yardım eden, en zor anlarında teselli edip ümit veren de Allah'tır.⁴⁵³ İman edenler, hakkı ve sabrı tavsiye edenler, birbirleriyle yardımlaşanlar, cömert davrananlar,⁴⁵⁴ her kötülük ve şerden Allah'a sığınanların⁴⁵⁵ O'nun katında değeri yüksektir⁴⁵⁶ ve onlar mutmain olan bir nefsin sahibi olarak Rablerinden razı olurlar, buna karşılık Rableri de onlardan razıdır ve onları iyi kullarıyla birlikte cennete girmekle müjdeler.⁴⁵⁷

Bütün bunlardan bir sonuç çıkarmak gerekirse; Amme cüzündeki sûrelerin en uzununu bir buçuk sayfa, en kısası da bir satırdır. Bu yüzden onlar “kısa sûreler” olarak isimlendirilmişlerdir. Dolayısıyla okunması ve ezberlenmesi hususunda zorluk yaşanmayan bu sûreler bir anlamda insan için, Allah'ın kudret ve azametinin nişanesi olarak yarattığı evreni keşfi, seyri ve tefekkürünün sonucunda teşekkürüne vesile olmaktadır. Varlığını bildiği ama hakkında bilgi sahibi olmak da istediği kıyametin hallerini ve haberlerini buradan okuyarak öğrenen, geçmiş kavim ve milletlerle ilgili örneklendirmelerden dersler çıkaran, cennet ve cehennem arasında seçim ve tercih yapmak için ortaya sunulan ceza-mükâfat, hesap-ödül denkleminde göre hazırlık yapmak ve tedbir almak durumunda olan insan için de bu kısa sûrelerin önemi büyüktür. Çünkü Allah'ın koyduğu değişmez ve şaşmaz kurallar bütünü bu cüzde özetlenmiş, gün içerisinde belirli periyotlarla yapılan tekrar okumalarla bu kuralların hatırdan tutulması sağlanmıştır. Kur'ân'ın nüzûlü bu cüzdeki Alak sûresinin ilk beş âyetiyle başlamış ve yine bu cüzde bulunan ve son inen sûre olduğu da ifade edilen Nasr sûresi ile tamamlanmıştır.

2.4. Otuzuncu Cüzün Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Bilindiği üzere kıraat imamlarının Kur'ân'ın muhtevasında bulunan kelime, harf veya harekelerin telaffuzu hususunda ekseriyetle ittifak etmelerine rağmen yedi harf veya başka sebeplere dayandırılarak⁴⁵⁸ zaman zaman ihtilâf ettikleri yerler de olmuştur.

Araştırmanın bu bölümünde “Amme Cüzü” olarak da bilinen otuzuncu cüzde Nebe' ile Nâs sûreleri arasında kalan otuz yedi sûrenin kıraat ilmi açısından tahlili yapılacaktır. İncelenen *Câmiu'l-Beyân* isimli eserin bir tefsir eseri olması sebebiyle müellif kıraat tahlillerine özel bir bölüm veya başlık ayırmamış, tefsir ilmi açısından incelediği âyetlerde, mevzunun içeriği ve bütünlüğüyle uyumlu bir biçimde bu farklı kıraatlerden yeri geldikçe bahsetmiştir. Kıraat ilmi bağlamında yapılacak bu değerlendirmeler sırasında Kur'ân-ı

⁴⁵³ Duhâ 93/1-8; İnşirâh 94/1-4.

⁴⁵⁴ Beled 91/11-16; Leyl 91/5-7; Asr 103/1-3.

⁴⁵⁵ Felak 113/1-5; Nâs 114/ 1-6.

⁴⁵⁶ Tîn 95/4.

⁴⁵⁷ Fecr 89/27-30.

⁴⁵⁸ Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarını Rolü*, s. 109.

Kerîm'deki sûre sıralamasını (Nebe'den Nâs'a) takip etmek yerine başlıklar halinde işlenecek ve sûrelerde tespit edilen önemli örnekler bu başlıkların içerisinde zikredilecektir.

Bu değerlendirmeler sırasıyla fonetik, nahiv, sarfî açıdan ve bu üç başlık içerisinde bulunmayan diğer birtakım özellikler açısından incelemeye tabi tutulacaktır. Burada şöyle bir açıklama yapmanın yerinde olacağı düşünülmüştür. Dört ana başlık altında ele alınacak örneklerin, bir boyutuyla fonetikle ilgili iken diğer bir boyutuyla da sarf açısından incelenmesi gereken; bir yönüyle sarf ile ilgili iken başka bir yönüyle nahiv ilmi açısından değerlendirilmesi uygun görülen örnekler olması mümkündür. Çünkü bu kısımdaki örnekler birden fazla bölümde konumlandırılmaya müsaittir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için misal vermek gerekirse: birinci olarak Hümeze sûresinde geçen “جَمَعَ” ve onun farklı okunuşu olan “جَمَعٌ” kelimeleri gösterilebilir. Buradaki değişim bir anlamda sarf ilminin konusudur. Çünkü sülâsi mücerred bir fiil burada sülâsi mezîd bir fiile dönüşmektedir. Fakat bu kelimedeki “م” harfinin şeddeli okunması ile ilgili değişiklik aynı zamanda fonetik açıdan incelenmesi gereken bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bir diğer örnek ise Ğâşiye sûresinde geçen “لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِأَغْيَةٍ” âyetindeki fiilin “تَسْمَعُ” şeklinde meçhul okunması hususu, bu fiildeki değişim sebebiyle sarf ilminin konusu olarak incelenmiştir. Buradaki farklı kıraat sebebiyle âyet sonundaki “لِأَغْيَةٍ” kelimesi “لِأَغْيَةٍ” şeklinde nâibu fâil olarak okunduğu için bu yönüyle de nahiv ilmiyle ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla kıraat ilmi açısından değerlendirmeye tabi tutulacak örneklerin buldukları bölümden farklı bir başlık altında incelenmesi de mümkündür. Ancak o örneğin ön plana çıkan özelliği dikkate alınarak ve müellifin tahlillerine riayet edilerek uygun görülen başlık altında ele alınmıştır.

2.4.1. Fonetik Açıdan

İnsanın yaşayabilmesi için aldığı nefes onun iradesi dışında yaptığı bir eylemdir. Bu nefes onun iradesi dâhilinde ses tellerine çarparak çıkarsa buna “ses” ismi verilmiştir.⁴⁵⁹ Dil biliminin alanı içerisinde yer alan fonetik (ses bilimi) bu seslerin nasıl meydana geldiğini, mahreçlerini ve özelliklerini araştırmaktadır. Arap dilinde “ilmü's-savtiyyât” şeklinde zikredilen bu ilmin batı dillerindeki karşılığı fonetiktir. Bu kavram zannedildiğinin aksine literatüre çok daha eski zamanlarda girmiş ve Müslümanların kaleme aldığı kıraat, tecvit, musiki ile sarf-nahiv eserlerinde yer almıştır. Bu alanda yazılan ve ses esasına göre tertip edilmiş düzenli ses bilimi çalışması olarak bilinen Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn* isimli eserini, Sibeveyhî'nin (ö. 180/796) içinde kıraate dair bilgiler bulunan ilk gramer

⁴⁵⁹ Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları*, s. 89.

eseri *Kitâbü Sibeveyhî* takip etmektedir. Bu kitapta mahreç, ibdâl ve idgam, imâle, teshil ve feth gibi, sesle ilgili birçok husus kapsamlı bir biçimde incelenmiştir. ⁴⁶⁰

Bu itibarla ilk bölümde Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ında, otuzuncu cüz özelinde kıraat ilmi açısından değerlendirmeye tabi tuttuğu “bir harfin veya bir kelimenin başka bir harfe veya başka bir kelimeye dönüştürülmesi (ibdâl)”, “şeddeli bir harfin şeddesiz okunması (tahfif)” ve “şeddesiz bir harfin şeddeli okunması (teşdîd)” konuları üç ayrı başlık altında işlenecektir.

2.4.1.1. Bir Harfin veya Bir Harekenin Başka Bir Harfe veya Başka Bir Harekeye Dönüştürülmesi (İbdâl)

Bedel kökünden gelen ve sözlük anlamı karşılık olan ibdâl, kelime telaffuzundaki kolaylık ve akıcılığı tesis etmek için mahreç veya sıfatları yakın iki harften birinin yerine diğerinin koyularak okunmasıdır. Değişen harf “mübdel minh”, yerine gelen harf ise “mübdel” veya “bedel” şeklinde isimlendirilir. İbdâl, harf ve harekede olmak üzere iki şekilde olabilir. ⁴⁶¹

Camîu'l-Beyân'ın otuzuncu cüzü bağlamında incelenen sûrelerde harfte ibdâl örnekleri daha çok olmakla birlikte harekede ibdâl ile ilgili bir örneğe de yer verilecektir. Konuyla ilgili örnekler şu şekildedir:

Abese Sûresi 25. Âyet: “أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا” : “Biz bolca su indirdik.”

Müellif bu âyetin başında bulunan “أَنَا” edatının okunuşu hususunda kurrânın iki farklı görüşünden bahsetmektedir. Bunlardan Medine ve Basra imamlarının bu kelimeyi istinaf veçhi üzere elifi kesra ile “إِنَّا” şeklinde telaffuz ettiklerini belirten Taberî, Kûfe kurrâsının çoğunluğunun ise bir önceki âyetin devamı olarak “ فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَىٰ أَنَا... ” şeklinde kesra makamında okuduklarını nakletmektedir. Taberî her iki kıraatin bilinen kıraatler olduğunu ve okuyucunun bunlardan hangisini tercih ederse doğru bir karar vermiş olacağını belirtmektedir. ⁴⁶²

Tekvîr Sûresi 24. Âyet “وَمَا هُوَ عَلَىٰ الْغَيْبِ بِضَنِينٍ” : “O, gayba ait bilgileri sizden esirgemez.”

Taberî, “وَمَا هُوَ عَلَىٰ الْغَيْبِ بِضَنِينٍ” âyetinde bulunan “بِضَنِينٍ” kelimesinin okunuşunda iki farklı kıraatten bahsetmektedir. Onlardan, Medine ve Kûfe kurrâsının ekseriyetinin bu kelimeyi “ض” harfi ile “Allah’ın ona öğrettiğini ve kitabından indirdiğini öğretme konusunda cimri değildir” manasında “بِضَنِينٍ” şeklinde; buna karşılık Mekkeli ve Basralı bazı kurrâların

⁴⁶⁰ İsmail Durmuş- Ahmet Yüksel, “Savtiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVI, s. 204-206.

⁴⁶¹ Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIX, s. 263-265.

⁴⁶² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8476.

ise bu kelimeyi “ظ” harfi ile “Allah’tan aldığı haberleri haber verme noktasında suçlu değildir” anlamında “بظنين” şeklinde okuduklarını belirtmiştir.⁴⁶³

Müellif, burada tercihte bulunmuş ve bu iki farklı kıraatten kendisine göre makbul olanının Müslümanların üzerinde ittifak ettikleri Mushaflarının hattında yazılı olanı yani “بِظْنَيْنِ” kelimesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁴

Şems Sûresi 15. Âyet: “وَلَا يَخَافُ عُقْبِيهَا”: “O, yaptığının sonucundan korkacak değildir.”

Tâberî bu âyetin okunuşunda iki farklı kıraatten bahsetmiştir. Bunlardan biri Hicaz ve Şam kurrâsının çoğunluğunun kıraatidir. Onlar bu âyeti “فَلَا يَخَافُ عُقْبِيهَا” şeklinde “ف” harfi ile telaffuz etmişlerdir. Zaten onların Mushaflarında da bu şekilde yazıldığı Taberî tarafından da dile getirilmiştir. Kıraat beldelerindeki imamlardan Iraklı kurrânın genelini ise “و” harfi ile “وَلَا يَخَافُ عُقْبِيهَا” şeklinde okuduklarını söyleyen Tâberî,⁴⁶⁵ onların da mushaflarında böyle zikredildiğini ifade etmiştir. Müellif burada kendisine göre doğru olanı ifade ederken, manaları değişmeksizin ikisinin de bilinen kıraatler olduğunu belirtmiş ancak tercihi okuyucuya bırakmıştır. Ona göre okuyucu hangisini tercih ederse isabetli hareket etmiş sayılır.⁴⁶⁶

Beyyine Sûresi 6-7. Âyetler: “أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ-أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ”: “İşte halkın en kötülükleri onlardır. (6) İşte halkın en hayırlısı da onlardır.” (7)

Taberî kıraat farklılıklarını açıkladığı bu bölümün içinde âyetin tefsirini de yaparak “işte halkın en kötülükleri onlardır” ifadesiyle kastedilenlerin ehl-i kitap ve müşriklerden inkâr edenler olduğunu söylemiştir. Ayrıca Araplar’ın “برية” kelimesini hemzeli kullanmadıklarını, kıraat beldelerindeki imamların ekseriyetinin ise bu kelimedeki hemzeyi terk ederek okuduklarını zikretmiştir. Öte yandan Taberî, Nâfi’den burada farklı bir rivâyet nakletmiştir. Onun, Allah’ın “من قبل ان نبرأها”: “Biz onu yaratmadan önce...”⁴⁶⁷ âyetine istinaden bu kelimeyi “فعيلة” kalıbında hemzeli okuduğunu belirtmiştir.

⁴⁶³ İbn Kesîr, Ebû Amr ve Kisâî ve (Ruveys’in kendisinden aldığı nakle göre) Yakup “ظ” harfiyle “بِظْنَيْنِ” şeklinde; Âsım, hafs, Halef, Hamza, İbn Âmir, Nâfi, Ebû Cafer ve (Ravh’in kendisinden aldığı nakle istinaden) Yakup bu kelimeyi “بِظْنَيْنِ” olarak hatta uygun bir şekilde okumuşlardır. Ünal, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarını Rolü*, s. 135.

⁴⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8506-8508.

⁴⁶⁵ Bu kıraatle ilgili imamların görüşleri şöyledir: bu kelimeyi Nâfi ve İbn Âmir “وَلَا يَخَافُ” şeklinde ve “Rableri onlara ardı arkası kesilmez felaketler göndererek helak etti ve O yaptığının sonucundan korkmaz” manasında “ف” harfi ile okumuşlardır. Yani izzet sahibi olan Allah hiçbir şeyden korkmaz. Diğerleri ise “وَلَا يَخَافُ عُقْبِيهَا” olarak yani “و” harfi ile okumuşlardır. Onların burada kastettiği manaya gelince: “onların en azılısı deveyi kesme niyetiyle ileri atıldığında, o işin âkibetinden korkmaz. Yani bu kişi deveyi kestikten sonra başına gelecek olan şeyden korkmaz.” Burada fâil “şaki” olandır yani yaptığı işin sonucundan korkmayandır; ama “ف” harfini tercih edenlerin okuyuşunda ise fâil Allah’tır. Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele Ebu Zür’a, *Hucetü'l-Kirâat*, thk. Saîd El-Efgânî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1418/1997, c.1, s. 766.

⁴⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8667.

⁴⁶⁷ Hadîd 57/22.

Müellife göre bu âyetlerdeki “برية” kelimelerini hemzeli okumayanların iki vechi vardır. Bunlardan birincisi “الك” veya “لاك” kelimelerinin “مفعّل” kalıbında hemzelerin düşürülüp “الملك” şeklinde hemzeye terk ettikleri vecihtir. İkinci vecih ise “برى” kelimesinin “فعيلة” kalıbından geldiğini söyleyenlerin vechidir.⁴⁶⁸

2.4.1.2. Şeddeli Bir Harfin Şeddesiz Okunması (Tahfif)

Lugat anlamı itibariyle, hafifletmek, daha hafif yapmak, yatıştırmak, teskin etmek, yavaşlatmak, dindirmek, azaltmak demek olan tahfif, teshîl ile okumak (kolaylaştırmak) manasına da gelmektedir. “ه” zamirinin sıralarının terkedilmesi olarak da ifade edilen tahfif genellikle okuyucuya kolay gelmesi bakımından okunan harfin şeddeli olarak telaffuz edilmemesidir. Bu kelimenin zıddı ise teşdîddir.⁴⁶⁹ Tahfif ile ilgili yapılan bu kısa açıklamadan sonra konu aşağıdaki âyetlerle örneklendirilecektir.

Tekvîr Sûresi 6. Âyet: “وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ” : “Denizler kaynatıldığında”

Müellif bu âyetteki “سُجِّرَتْ” kelimesinin kıraatinde kurrânın ihtilaf ettiğini; bunlardan Medine ve Kûfe imamlarının bu kelimeye bulunan “ج” harfini teşdîd ile (şeddeli) okuduklarını zikretmektedir. Bu kıraatte onlara muhalefet eden Basra kurrâsından bazılarının söz konusu harfi tahfif ile (şeddesiz) telaffuz ettiğini belirten Taberî’ye göre bunların her ikisi de bilinen ve mana bakımından birbirine yakın olan kıraatlerdir ve okuyucu hangisini tercih ederse isabetli bir karar vermiş olur.⁴⁷⁰

A'lâ Sûresi 3. Âyet: “وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى” : “Ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren”

Taberî bu âyetteki “قَدَّرَ” kelimesinde bulunan “د” harfinin şeddeli okunması konusunda Kisâi dışındaki kıraat imamlarının icmâ ettiklerini belirtmektedir. Kisâi’nin ise bu harfi tahfif ile telaffuz ettiğini belirten müellif,⁴⁷¹ burada doğru olan kıraatin icmâ deliline de dayanarak “د” harfinin şeddeli okunması olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷²

Hümeze Sûresi 2. Âyet: “الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ” : “Servet toplamış ve onu sayıp durmuş olan herkesin vay haline!”

⁴⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8767. Bu kıraat farklılığı ile ilgili diğer örnek için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8539-40.

⁴⁶⁹ Kadir Güneş, *Arapça Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 274; Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 213; Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, Haciveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2018, s. 73.

⁴⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8491.

⁴⁷¹ Kisâi bu kelimeyi “وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى” şeklinde tahfif ile diğer kurrâ ise “mahlûkatı belli bir düzen dâhilinde yarattı ve her bir mahlûku da yaratılışına uygun olan şeylere yöneltti” manasında teşdîd ile okumuşlardır. Bu şekilde okuyan imamlar kıraatlerine “وَوَخَّلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا” (Furkân 25/2) âyetini delil getirmişlerdir. Kurrâ bu âyetin şeddeli okunması konusunda icmâ etmişlerdir. Bu yüzden tahfif ile telaffuz edileni, üzerinde icmâ edilen kıraate döndürmek daha uygundur. Ebu Zür’a, *Hucetü'l-Kirâât*, c. 1, s. 758.

⁴⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8590.

Müfessir bu âyetteki “جَمَعَ” fiilinin okunuşunda kıraat imamlarının ihtilâf ettiklerini zikretmektedir. O, Medine ehlinde Ebû Ca’fer ile Âsım dışındaki Kûfe imamlarının çoğunluğunun “جَمَعَ” şeklinde teşdîd ile (şeddeli) okuduklarını; Ebû Ca’fer haricindeki Hicaz, Medine ve Basra kurrâsının ekseriyeti ve Kûfe kurrâsından Âsım’ın ise “جَمَعَ” şeklinde tahfif ile (şeddesiz) okumayı tercih ettiklerini nakletmektedir. Ayrıca yukarıda ismi geçen kurrâ “عَدَّدَهُ” fiilinin te’vilinde zikredilen vech üzere buradaki “د” harfinin şeddeli okunması hususunda icmâ ettiklerini belirtmiştir. Taberî, bir kısım mütekaddim kurrânın da burada “د” harfini tahfif ile “جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ” şeklinde okuduklarını ve bu kıraatlerinde “*Malı ve ailelerini topladıkları ve hepsini saydıkları...*” manasını kastettiklerini zikretmiştir: Taberî bu naklin sabit olmayan bir isnada dayandığını da belirtmiştir. Kıraat imamlarının okuyuşuna ve icmâya muhalefet etmesi sebebiyle, “د” harfinin şeddesiz olarak okunmasını müellif uygun görmemiştir.⁴⁷³

2.4.1.3. Şeddesiz Bir Harfin Şeddeli okunması (Teşdîd)

Lugat anlamı itibariyle sağlamlaştırmak, güçlendirmek⁴⁷⁴, katlamak demek olan teşdîd, harfin telaffuzu sırasında onu hareke itibariyle iki katlı olarak yani şeddeli bir şekilde okumaktır.⁴⁷⁵ Otuzuncu cüz genelinde müellifin bu bağlamda değerlendirmeye tabi tuttuğu bazı örnekler burada zikredilecektir.

Nâziât Sûresi 18. Âyet: “فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكَّىٰ” : “*De ki: Arınmayı ister misin?*”

Taberî bu âyette geçen “تَزَكَّىٰ” kelimesinin okunuşu hakkında kıraat âlimlerinin farklı görüşleri ileri sürdüklerini zikretmiştir. Kıraat âlimlerinden Medine kurrâsının genelinin “ز” harfini şeddeli bir şekilde; Kûfe ve Basra imamlarının ekseriyetinin ise “ز” harfini tahfif ile yani şeddesiz okumayı tercih ettiklerini belirtmiştir. Ebû Amr’ın ise “Zekâtı tasadduk etti.” manasında “ز” harfini “تَزَكَّىٰ” şeklinde şeddeli okuduğunu rivâyet etmiştir. Müellif burada Hz. Mûsâ ve Firavun’dan örnek verir ve der ki: “Mûsâ, kâfir iken Firavun’u zekât vermeye davet etmedi, onu teslim olmaya (İslâm’a) davet etti ve “تَزَكَّىٰ” dedi. Yani ona temiz bir mü’min olmasını söyledi. Dolayısıyla “ز” harfinde tahfif yapmak Arapça’da en fasih olanıdır.”⁴⁷⁶

Tekvîr Sûresi 10. Âyet: “وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ” : “*Deferler ortaya serildiğinde*”

Müfessir, kıraat âlimlerinin bu âyetteki “نُشِرَتْ” kelimesinin okunuşu hakkında ihtilâf ettiklerini söylemektedir. Ona göre Medine kurrâsının çoğunluğu “ش” harfini şeddesiz (tahfif ile) okumaktadır. Kûfe Kurrâsının bir kısmının aksine Mekkeli imamların bazıları ve Kûfeli

⁴⁷³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8765-66. Bu konuyla ilgili benzer örnek için bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8432; c. X, s. 8578.

⁴⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c. 3, s. 232.

⁴⁷⁵ Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*, s. 81.

⁴⁷⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8456.

imamların ekseriyeti bu kelimedeki “ش” harfini şeddeli (teşdîd ile) okumayı uygun görmüşlerdir.⁴⁷⁷ Teşdîd ile bu şekilde okuyanlar kıraatlerine “أَنْ يُؤْتَىٰ صُحُفًا مُّتَشَرَّةً”⁴⁷⁸ âyetini delil getirmişlerdir. Çünkü sözü edilen âyette “منشورة” değil “منشورة” denilmiştir. Taberî bu yüzden şeddeli okumanın daha mantıklı olduğunu söylemektedir. Zira “*defterler ortaya serildiğinde*” âyetinde geçen “defterler” kelimesi çoğuldur. Daha sonra müellif burada şu örneği vermektedir: “هذه كباش مذبحه” : “Bunlar kesimlik kurbanlardır.” Şayet burada bir topluluktan değil de tekil bir varlıktan söz edilseydi, o zaman hafifleterek (tahfif ile) “مذبحه” yerine “مذبوحة” şeklinde okunması uygun olurdu.”⁴⁷⁹

İnfitâr Sûresi 7. Âyet: “الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّبَكِ فَعَدَّكَ”: “O rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi.”

Taberî bu âyetin sonunda geçen “فَعَدَّكَ” kelimesinin okunuşunda kurrânın muhtelif görüş beyan ettiklerini zikretmiştir. Müellif Medine, Mekke, Şam ve Basra ehlinin ekseriyetinin buradaki “د” harfini teşdîd ile (şeddeli); Kûfe kurrâsının çoğunluğunun ise tahfif ile (şeddesiz) okuduklarını ifade etmektedir.⁴⁸⁰ Bu kelimeyi “فَعَدَّكَ” şeklinde şeddeli okuyanların “Allah seni mahlûkat içerisinde mutedil ve mukavemetli yarattı” manasını kastettiklerini; “فَعَدَّكَ” şeklinde şeddesiz okuyanların ise buradaki mananın tasarrufunu kâriye bıraktıklarını zikretmektedir. Yani buradan “seni güzel bir surete büründürür” ya da “seni çirkin bir surete büründürür” veya “güzelin veya çirkinin yakın şekillerine büründürür” manasını da çıkarmanın mümkün olduğunu dile getirmiştir. Taberî, burada kendi görüşünü de şu şekilde ifade etmektedir: “Bu iki kıraat, beldelerdeki kıraat imamlarınca bilinen ve manası sahih olan kıraatlerdir. Okuyucu bunlardan herhangi birisini tercih edebilir. Ne var ki benim hoşuma gidene gelince, ben şeddeli okuyanları tercih ederim. Çünkü “في” harf-i cerinin ta’dil için dâhil edilmesi Arap dilinde daha güzeldir. (Adalet anlamında kullanmaktansa ta’dil anlamımda kullanmayı yeğlerim). Bu yüzden ben şeddeli olanını tercih ettim.”⁴⁸¹

⁴⁷⁷ Bu kelimeyi “ش” harfini tahfif ile Nâfî, İbn Amr ve Âsım “تَشْرَتْ” şeklinde; bunların dışındaki imamlar ise teşdîd ile “تَشْرَتْ” şeklinde okumuşlardır. Onların bu şekilde okumaların sebebi, “صحف” kelimesinin çoğul olması ve onu her defasında açılan bir şey olarak kabul etmeleridir. Onlar teşdîdin teksîr için olduğunu söylemişlerdir. Ebu Zür’a, *Huccetü’l-Kirâât*, c. 1, s. 751.

⁴⁷⁸ Müddessir 74/52.

⁴⁷⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8496.

⁴⁸⁰ Bu konuda Kûfe kurrâsından bazılarının şu şekildedir: Âsım, Hamza ve Kisâî bu kelimeyi tahfif ile yani “د” harfini şeddelemeden “فَعَدَّكَ” şeklinde okumuşlardır. Ferrâ (ö. 207/822), burada kastedilenin: “Allah senin yüzünü ister iyi ister kötü ister uzun ister kısa olarak dilediği bir biçimde yaratmıştır.” şeklinde olduğunu söylemektedir. Ebû Nuceyh’ten “Allah dilerse kişinin yüzünü babasının, dilerse de amcasının suretinde yaratır.” dediği nakledilmiştir. “في أيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ” : “Terkibini de dilediği gibi yaptı.” (İnfitâr 82/8) âyetinde geçen “في” harfi “عدك” in sılası değildir. Çünkü “عدك” fiili “في” ile değil “الي” ile kullanılır. Âyette geçen “في” harfinin mutaallakı “رَكَّبَكَ” fiilidir, buna göre anlam şöyle olur: “Allah seni dilediği şekilde terkip eder.” Diğer imamlar ise buradaki “فَعَدَّكَ” fiilinin “yaratılışını düzgün, düzenli yaptı” anlamına geldiğini söylerler. Ebu Zür’a, *Huccetü’l-Kirâât*, c. 1, s. 752-753.

⁴⁸¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8513.

Fecr Sûresi 16. Âyet: “وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَيْهِ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَتَوَلَّى رَبِّيَ آهَانًا” : “Onu imtihan edip rızkını daralttığında ise "Rabbim beni önemsemedi" der (mutsuz olur).”

Taberî bu âyette bulunan “فَقَدَرَ” kelimesinin okunuşu konusunda kıraat imamlarının ihtilâf ettiğini belirtmektedir. Ebû Ca’fer hariç kurrânın çoğunluğunun bu kelimeyi “dar tutmak, yeteri kadar vermemek, kısmak ve esirgemek” manasında tahfif ile (şeddesiz) okuduğunu ifade etmektedir. Ebû Ca’fer’in ise bu kelimeyi “فَقَدَّرَ” şeklinde teşdîd ile (şeddeli) ve “kişiye yetecek kadar verir” manasında okuduğunu zikretmektedir. Taberî’ye göre, burada doğru olan kıraat imamlarının icmâsına da dayanarak bu kelimenin tahfif ile okunmasıdır.⁴⁸²

Beled Sûresi 6. Âyet : “يَقُولُ أَهْلَكْتُ مَالًا لُبَدًا” : “Pek çok mal harcadım” diyor.”

Müellif bu âyetteki “لُبَدًا” kelimesinin telaffuzunda kıraat imamlarının iki farklı görüşünden bahsetmektedir. Kurrânın çoğunluğunun bu kelimeyi tahfif ile (şeddesiz) “لُبَدًا” şeklinde; bu kıraatte onlara ihtilâf eden Ebû Ca’fer’in ise teşdîd ile (şeddeli) “لُبَدًا” biçiminde okuduğunu zikretmektedir. Taberî’ye göre burada sahih olan kıraat, icmâ deliline dayanarak tahfif ile yani şeddesiz olmalıdır.⁴⁸³

2.4.2. Nahiv Açısından

Sözlük anlamı “yönelmek, izini takip etmek” olan nahiv Arap gramerinin söz dizimi, sentaks kısmıyla ilgilidir. Cümle içinde bulunan kelimelerin i’râbını ve bu kelimelerin sonunda bulunan harekenin durumunu araştırır. Nahiv ilminin esası i’râbtır. Kur’ân’ı güzel okuma da i’râb bilgisine bağlıdır. Kur’ân’ın nüzûlünden sonra, onu hatalı okuyuşlardan korumak için Arap dilinin gramer yapısına çok büyük önem verilmiştir. Bu da nahiv ilminin ortaya çıkmasına ve kâidelerinin detaylandırılmasına sebep olmuştur. Bunlarla birlikte kıraatlerin sıhhat şartlarından birisi olarak da nahiv kurallarına uyumlu olması şart koşulmuştur. Dolayısıyla Kur’ân lafızlarını okuma biçimi demek olan kıraat ilmi nahiv ilmiyle doğrudan ilişkilidir.⁴⁸⁴ Nitekim Hz. Peygamber’in de sözlerinde i’râb tabirini kullandığı bilinmektedir.⁴⁸⁵

Kıraat ilmi ve Arap dili bağlamında değerlendirilen örnekler bu bölümde; “hazif”, “soru edatının takdiri”, “mevsûfun değişmesine bağlı olarak sıfatın i’râbının değişmesi”, mansub bir zarfın merfû bir habere dönüşmesi” gibi başlıklar altında tasnif edilecektir.

⁴⁸² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8626.

⁴⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8646.

⁴⁸⁴ Alaaddin Şükür, Kıraatlerin Nahiv İlminin Teşekkülüne Etkisi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, June 2019, sy. 46, s. 25-57. Dil, tefsir ve kıraat ilişkisi için bkz. Kıyasettin Arslan, *Dil-Tefsir ve el-Ferrâ*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2020, s. 23-37.

⁴⁸⁵ İsmail Durmuş, "Nahiv", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, s. 300-306; Mehmet Talü, *Arap Dili ve Edebiyatı Sarf ve Nahve Giriş*, Milsan Basın Yayın A.Ş., İstanbul 1998, s. 171.

2.4.2.1. Hazif

Sözlükte “atmak, düşürmek, çıkarmak, bir şeyin bir tarafını kesip atmak” manalarına gelen hazif, bedî’ ilminde belli harfleri kullanmadan gerçekleştirilen söz sanatıdır. Aynı zamanda harfî yazı veya lafızdan kaldırmak olarak da ifade edilmektedir. Kaldırma veya düşürmeden (iskat) sonra o harfin yerine başka bir harf getirilmez. Hazif için; zaman yetersizliği, lafızda hafiflik sağlama, îcâz ve ihtisar, tâzim ve fâsılaya uyma gibi sebeplerin bulunması gerekmektedir. Hazfın uygulanabilmesi için; akıl, nakil, şer’, örf ve âdet, hal, siyâk-sibâk, lugat ve lafız delâleti gibi onu belirleyen bir delil veya ipucunun bulunması şarttır.⁴⁸⁶ Konuyla alakalı müellifin değerlendirmede bulunduğu iki örnek şu şekildedir:

Fecr Sûresi 4. Âyet: “وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرُ” : “Geçip gitmekte olan geceye.”

Taberî bu âyetteki “يسر” kelimesinin kıraat âlimlerince iki farklı şekilde okunduğunu nakletmiştir. Şam ve Irak kurrâsının genelinin “ي” harfi olmaksızın “يسر” şeklinde; bir kısım kurrânın da bu kelimedeki “ي” harfini hafzetmeden okuduklarını zikretmiştir.⁴⁸⁷ Araplar’ın da bu âyetteki örneğimizde olduğu gibi bazen merfû konumda (ref olması gereken yerde) “ي” harfini hafzederek (düşürerek), kendisinden önceki harfin kesralı olmasıyla iktifâ ettiklerini ifade etmiştir. Müellif, Fecr sûresi ilk beş âyetinin sonunun “ر” harfiyle sona erip uyum içinde olduğu kanaatinden hareketle bu âyetteki “يسر” kelimesinin sonundaki “ي” harfinin düşürülerek okunmasının kendisine daha hoş geldiğini belirtir ve burada ekseriyetin görüşüne itibar eder.⁴⁸⁸

İhlâs Sûresi 1-2. Âyetler: “قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (١) اللَّهُ الصَّمَدُ” : “De ki: O, Allah’tır, tektir. Allah Samed’dir.”

Taberî burada İhlâs sûresinin ilk âyetleri arasındaki geçişte (vasıl halinde) farklı görüşler ileri süren kurrâdan, kıraat beldelerindeki imamların ekseriyetinin “أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ” şeklinde tenvinli okuduklarını ifade etmiştir. Onlara bu konuda ihtilâf eden Nasr b. Âsım ve Abdullah b. Ebî İshâk’ın bu kıraatte “أَحَدٌ اللَّهُ” olarak tenvini terkederek okuduklarını da belirtmiştir. Bu şekilde okuyanların kıraatini de “Tenvindeki nûn “ا” ve “ل” ile veya sâkin bir harfle karşılaştığında bazen hafzedilebilir.” görüşüne dayandırmaktadır.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ İsmail Durmuş, "Hazif", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVII, s. 122-124; Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*, s. 98.

⁴⁸⁷ Bu âyeti Nâfi, İbn Kesîr ve Ebû Amr vaslederken “والليل اذا يسري” şeklinde okumuşlardır. İbn Kesîr vakfedildiğinde de onu sabit kılmıştır. Çünkü ona göre “ي” harfi “سرى يسري” den lâmu’l-fiildir. Ve bu iddiasını şöyle örneklendirmiştir: “قضى يقضى”. İbn Kesîr’e göre, vaslederken “ي” harfini sabit tutan ve vakfederken de “ي” harfini hafzederek kimse vakıf konusunda mushafa uymuş, vasıl hususunda da asıl olması gerekene tabi olmuştur. Buna karşılık Şam ve Kûfe ehli ise burada “ي” harfini hafzederek bu kelimenin sonunu kesra ile okumuşlardır. Ebu Zür’a, *Hucetü’l-Kirâât*, c. 1, s. 761.

⁴⁸⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8616.

⁴⁸⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8830.

2.4.2.2. Soru Edatının Takdiri

İki hemzenin bir kelime içerisinde art arda gelmesi durumudur ki bu hemzelerin ilkinde istifham hemzesi denilmektedir. Gerçek manada tayin veya tasdik talebi için kullanıldığı gibi mecazen tesviye (eşitlik), inkâr (iptal ve tevbih inkârları), takrir (pekiştirme), tehekküm (alay), emir, taaccüb (hayret), tehdit, tenbih ve tahkik (pekiştirme) için de kullanılmaktadır.⁴⁹⁰ Müellifin bu konuyla alakalı kıraat tahlilinde bulunduğu bir örnek şöyledir:

Abese Sûresi 2. Âyet: “أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى” : “Çünkü ona gözü görmeyen biri gelmişti.”

Taberî, bu âyet-i kerîmedeki kıraat farklılığının “أَنْ” edatında bulunan “ا” harfinin uzatılarak okunmasıyla ilgili olduğunu belirtmektedir. Burada “ا” harfi med edilmeden okununca *kendisine âmâ geldiği için yüzünü ekşitti ve çevirdi* şeklinde bir anlam ortaya çıktığını dile getirmektedir. Buna karşılık, bir kısım kurrâdan bu âyetin başında bulunan “ا” harfini med ederek (uzatarak) “أَنْ جَاءَهُ” şeklinde okuduklarına dair bir rivâyeti de zikretmiştir. Taberî, onların bu şekilde kıraatlerinden kastettikleri mananın da “Görme engelli bir kişi geldiği için mi, yüzünü ekşitip başını çevirdi.” şeklinde olabileceğini ifade etmektedir. Buna örnek olarak da “أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ” âyetini vermekte⁴⁹¹ ve başındaki “ا” harfini med ile okuyunca böyle bir mananın ortaya çıkacağını söylemektedir. Bu âyette de “onların serveti ve çocukları var diye” mealinde kıraat olunan âyet, bu harfin med edilmesiyle “onların serveti ve çocukları var diye mi?” şeklinde okunmuş olur. Müellif burada ne kendi görüşünü beyan etmiş ne de okuyucuya tercih hakkı sunma ihtiyacı hissetmiştir. Çünkü bu kıraatle ilgili cumhurun görüşü nettir ve “elif” harfinin uzatılmadan okunması konusunda ittifak etmişlerdir.⁴⁹²

2.4.2.3. Mevsûfun Değişmesine Bağlı Olarak Sıfatın İ'râbının Değişmesi

Bir ismin kendisinden sonra gelen lafızla nitelik ve özellik kazanmasına “sıfat terkîbi” denilir. Bir sıfat terkîbini meydana getiren iki isimden birincisine, nitelenen anlamında “mevsûf” denilir. Mevsuf aynı zamanda “men’ût” şeklinde de isimlendirilir.⁴⁹³ Taberî’nin konuya dair değerlendirmede bulunduğu örnek şu şekildedir:

Burûc Sûresi 15. Âyet: “ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ” : “Arşın sahibi, şanı yüce olan”

Burada kıraatinde ihtilâf olan kelime “الْمَجِيدُ” olarak belirtilmiştir. Taberî; Medine, Mekke ve Basra imamlarının ekseriyetinin ve bazı Kûfeli kurrânın, “ذُو” nün Allah’ın sıfatlarından bir sıfat olması hasebiyle bu kelimeyi “الْمَجِيدُ” şeklinde merfû okuduklarını ifade

⁴⁹⁰ Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*, s. 40; İsmail Durmuş, "Hemze", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVII, s. 190-193.

⁴⁹¹ Kalem 68/14.

⁴⁹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8469.

⁴⁹³ Mustafa Meral Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, İFAV, İstanbul 2012, s. 388-389.

etmiştir. Kûfeli imamlar ise kelimeyi “الْعَرَشُ” kelimesinin sıfatı olarak kabul etmiş ve mecrûr olarak “الْمَجِيدِ” şeklinde okumuşlardır.⁴⁹⁴ Taberî, bu ihtilâf için herhangi bir görüş belirtmemiş ve tercihin okuyucuya bırakılması gerektiğini söylemiştir.⁴⁹⁵

2.4.2.4. Mansub Bir Zarfın Merfû Bir Habere Dönüştürülmesi

Zarf, ism-i zaman ve ism-i mekân olmak üzere ikiye ayrılır. Bir işin, bir eylemin yapıldığı zamana zaman zarfı, yapıldığı mekâna da mekân zarfı denilmektedir.⁴⁹⁶ Haber ise, Arap dilinde isim cümlesini mübtedâ ile tamamlayan ana öğelerden birisidir. İsim cümlesinde genellikle birinci isim “mübtedâ”, ikinci isim de “haber” olarak zikredilmektedir. Haber, isim cümlesindeki anlamı tamamlayan temel dil olgusudur. Müfret ve cümle olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁴⁹⁷ Konuyla ilgili bir örnek şu şekildedir:

İnfîtâr Sûresi 19. Âyet: “يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ: “O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah’a kalmıştır.”

Taberî, âyetin okunuşunda kurrâ tarafından iki farklı görüş ileri sürüldüğünü ifade etmiştir. Bunlardan birincisi, Hicaz ve Kûfe imamlarının genelinin âyette bulunan “يَوْمَ” kelimesini nasb şeklinde okuyanların görüşüdür. Onlar buna neden olarak da bu kelimenin bir kelimeye değil de bir cümleye muzaf olmasını ileri sürmüşlerdir. İkincisi ise, bu sûrenin 17. ve 18. âyetlerinde istifham olarak zikredilen “يَوْمَ” kelimesine cevap olarak “يَوْمَ” şeklinde dammeli olarak okumayı tercih eden Basra imamlarının bir kısmının kıraatidir.⁴⁹⁸ Zikredilen bu âyetlerde şöyle buyurulmuştur: “وَمَا أَدْرِيكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ: “Ceza günü nedir bilir misin?” , “ثُمَّ يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ: “Evet, ceza günü nedir bilir misin?”⁴⁹⁹ Taberî, tercih sebebi olarak da Arapların “يَوْمَ” kelimesini “يَفْعَلُ, تَفَعَّلُ, أَفْعَلُ” gibi fiillere izâfe ettiklerinde onu ref üzere okumaları olduğunu ifade etmiştir. Hatta Araplar’ın “هَذَا يَوْمٌ أَفْعَلٌ كَذَا” kalıbında kullandıklarını ve mazi fiile izâfe durumunda ise nasb olarak okuduklarını söylemiş ve Arap şiiirlerinden buna şahit getirmiştir.⁵⁰⁰

Bilindiği üzere kıraat ilmi nahivle ilişkili olduğu için bu bölümde ana hatlarıyla nahiv-kıraat ilişkisi bağlamında Taberî’nin *Câmiu’l-Beyân*’ında otuzuncu cüz özelinde tespit edilen

⁴⁹⁴ Bu konu hakkında bir kısım imamların görüşleri için bkz. Ebu Zür’a, *Hucetü’l-Kirâât*, c. 1, s. 757.

⁴⁹⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8574.

⁴⁹⁶ Abdurrâcihi, *et-Tatbîku’n-Nahvî*, Mektebetü’l-Meârif li’l-Neşri, ve’t-Tevzî, 1999, s. 233; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, s. 234.

⁴⁹⁷ Abdurrâcihi, *et-Tatbîku’n-Nahvî*, s. 98; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, s. 205.

⁴⁹⁸ İbn Kesîr ve Ebû Amr “يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا” âyetindeki “يَوْمَ” kelimesini “يَوْمَ الدِّينِ” kelimesinin sıfatı olarak ref okumuşlardır. “وَمَا أَدْرِيكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ” âyetinde haberin hafzedilmesi caizdir. Diğer imamlar ise “يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا” âyetindeki “يَوْمَ” kelimesini zarf üzere mansub okumuşlardır. Bu şekilde okunduğunda da “O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz.” anlamına gelir. Ebu Zür’a, *Hucetü’l-Kirâât*, c. 1, s. 753-754.

⁴⁹⁹ İnfîtâr 82/17-18.

⁵⁰⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8516. Taberî burada Nu’man b. Münzir için yazılan şu beyti örnek olarak vermiştir:

علي حين عاتبت المشيب على الصبا
وقلت الما تصح والشيب وازغ

önemli örnekler burada “hazif”, “soru edatının takdiri”, “mevsûfun değişmesine bağlı olarak sıfatın i’râbının değişmesi” ve “mansub bir zarfın merfû bir habere dönüştürülmesi” başlıkları altında zikredilmiştir. Aynı şekilde kıraatin Arap dili ile açısından ilişkili olduğu bir diğer bölüm de sarf ilmidir. Şimdi müellifin bu cüzde kıraat ilmine dair yapmış olduğu tahliller neticesinde tespit edilen ve bu başlık altında bulunması uygun görülen örnekler aşığıda incelenecektir.

2.4.3. Sarf Açısından

Sözlükte “çevirmek, döndürmek” anlamlarına gelen ve istilâhî manada amelî ve nazarî olmak üzere iki farklı şekilde kullanılan sarfın nazarî yönü: i’râb ve binâ dışındaki kelime durumlarını incelemektedir. Sarf, Arapça gramerinin kelime yapısıyla ilgilidir. Günümüze ulaşan ilk sarf kitabı Ebû Osman el-Mâzinî’nin (ö. 249/863) *et-Tasrif* isimli eseridir.⁵⁰¹ Bu başlık altında “tasrif”, “fiil sîgasının değişmesi”, “ism-i fâilin sıfat-ı müebbeheye; sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâile döndürülmesi”, “mastarın sıfat-ı müşebbeheye döndürülmesi”, “mastarın fiile dönüştürülmesi”, “aynı anlamı ifade eden iki masdardan birinin tercih edilmesi”, “ma’lûm bir fiilin meçhûl bir fiile dönüştürülmesi”, “ism-i zaman formunun değişmesi” ve “iki düzensiz çoğuldan birisinin tercih edilmesi” ile ilgili gibi başlıklar şeklinde incelenecektir.

2.4.3.1. Tasrif

Bir kelimeyi istenilen anlama delâlet ettirmek için uygun olan şekle koymak manasında kullanılan tasrifi müteahhir dil âlimleri sarf ilmiyle eş anlamlı görürken, Sibeveyhî gibi eski dil âlimleri ise onu sarf ilminin bir cüzü olarak görürler.⁵⁰² Otuzuncu cüz özelinde müellifin bu konuya dair değerlendirmede bulunduğu örnekler şunlardır:

Nâziât Sûresi 16. Âyet: “إِذْ نَادَيْهٖ رَبُّهٗ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى” : “*Rabbi ona kutsal vadi Tuvâ’da şöyle seslenmişti.*”

Taberî, bu âyette geçen “طُوًى” kelimesi üzerinde farklı görüş ileri süren kıraat imamlarından; Medine ve Basra kurrâsının genelini bunu dammeli bir şekilde ve tenvinsiz olarak “طُوًى” şeklinde; Şam ve Kûfe ehlinden bazılarının ve İbn Amr’ın da “ط” harfini dammeli ve tenvin ile “طُوًى” biçiminde okuduklarını belirtmektedir. Müellif buradaki iki farklı kıraat arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁵⁰³

⁵⁰¹ Güneş, Arapça Türkçe Sözlük, s. 520; Hulusi KILIÇ, "Sarf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVI, s. 136-137.

⁵⁰² Kılıç, "Sarf", c. XXXVI, s. 136-137.

⁵⁰³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8455.

Nâziât Sûresi 45. Âyet: “إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مِّنْ يَّخْشِيهَا” : “*Sen ancak ondan korkanları uyarırsın.*”

Taberî bu âyette geçen “مُنذِرٌ” kelimesi üzerinde kurrâların iki farklı görüş ortaya koyduklarını belirtmektedir. Bunlardan Ebû Ca’fer ve İbn Muhaysın’ın bu kelimeyi “مُنذِرٌ” şeklinde ve “O, O’ndan korkanları ancak uyarandır” manasında tenvinli olarak okuduklarını; Medine, Mekke, Kûfe ve Basra’daki diğer kıraat imamlarının ise “من”i izâfe ederek “مُنذِرٌ” şeklinde tenvinsiz okuduklarını zikretmektedir. Müellif her iki kıraatin de bilinen meşhur kıraatler olduğunu ve okuyucunun bunlardan herhangi birisini tercih etmekle isabetli bir karar vermiş olacağını söylemektedir.⁵⁰⁴

2.4.3.2. Fiil Sîgasının Değişmesi

Taberî’nin otuzuncu cüzde fiil sîgalarının değişimiyle ilgili açıklamalarda bulunduğu örnekler şu şekildedir:

İnşikâk Sûresi 19. Âyet: “لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَن طَبَقٍ” : “*Siz halden hale geçeceksiniz.*”

Taberî, “لَتَرْكَبُنَّ” kelimesini, Ömer b. Hattâb’ın, İbn Mes’ûd’un ve İbn Abbâs başta olmak üzere Mekke ile Kûfe kurrâsının genelinin “Ey Muhammed! Sen halden hale (zor olan durumdan duruma) geçeceksin” manasında “ت” ve “ب” harflerini fetha ile “لَتَرْكَبُنَّ” şeklinde okuduklarını söylemiştir.⁵⁰⁵ Ancak Medine kurrâsının çoğunluğu ile bazı Kûfeli imamlar “ت” yi nasb üzere, “ب” harfini ise dammeli olarak okumuşlardır. Buna göre âyetin anlamı: “(Ey insanlar!) Siz halden hale geçeceksiniz.” şeklinde olacaktır. Taberî’ye göre bir kısım imamlar da bu kelimeyi “ت” yerine “ي” harfi ile okumuş ve “ب” harfini de dammeli olarak yani “لَيَرْكَبُنَّ” diye okumuşlardır. Bu durumda ise âyet: “Bütün insanların bu şekilde yaptığını haber vermek” anlamına gelecektir.⁵⁰⁶

Taberî, tüm bu sayılan kıraat farklılıklarını ifade ettikten sonra kendi tercihinin “ي” değil “ت” harfi olduğunu, “ب” harfinin de fethalı olması gerektiğini söylemiştir. Ona göre te’vil ehlinin tamamından bu şekilde rivâyet olunmuştur.⁵⁰⁷

A’lâ Sûresi 16. Âyet: “بَلْ تُؤْتِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا” : “*Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz.*”

⁵⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8468.

⁵⁰⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8554.

⁵⁰⁶ İbn Kesîr, Hamza ve Kisâi “لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا” kelimesindeki “ب” harfini nasb okumuşlardır. Onların bu kıraati: “Yâ Muhammed! Bir halden sonra bir hale geçeceksin” anlamı taşımaktadır. Burada Hz. Peygamber’in kendisine vahyin geldiği günden vefat edene kadar ki hallerinden bahsedilmektedir. Aynı şekilde “لَتَرْكَبُنَّ أَنْتَ يَا مُحَمَّدٌ سَمَاءَ بَعْدَ سَمَاءٍ” : “Yâ Muhammed! (Sen Miraç’ta) bir semadan sonra bir semaya geçeceksin” anlamını ifade etmektedir. İbn Abbas ve bazıları da Arapça “Zamanın değişmesiyle işler ve durumlar bir halden sonra bir hale dönüşür.” anlamını vermişlerdir. Onların bu ifadeyle kasıtları sıkıntılı bir durumdan başka bir sıkıntılı duruma intikal etmektir. Bazı imamlar da (onlardan birisi İbn Mes’ud’dur) “لَتَرْكَبُنَّ” şeklinde “ب” harfini nasb ile okumuşlar ve semanın bir halinden başka bir hali anlamını vermişlerdir. Ebu Zür’a, *Huccetü’l-Kırâât*, c. 1, s. 756-757.

⁵⁰⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8557-58.

Müellif bu âyetteki “تُؤْتِرُونَ” fiilinin okunuşunda farklı görüşler nakletmiştir. Kıraat beldelerindeki imamların ekseriyetinin onu “ت” harfi ile okuduklarını, buna karşılık Ebû Amr’ın ise “وَيَجْنِبُهَا الْأَشْفَى الَّذِي يَصَلَّى النَّارَ الْكُبْرَى”⁵⁰⁸ âyetlerini delil göstererek “ي” harfi ile “يُؤْتِرُونَ” şeklinde okumayı tercih ettiğini ve bu fiilin fâilini “şakîler” olarak kabul ettiklerini zikretmiştir. Taberî burada geçen “تُؤْتِرُونَ” fiilini “ت” harfi ile okumayı tercih ettiğini belirtir ve bu tercihinin icmâ deliline dayandırır.⁵⁰⁹

Fecr Sûresi 17-18. Âyetler: “*Hayır, hayır! Doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz. Birbirinizi yoksulu yedirmeye teşvik etmiyorsunuz.*”

Müfessir kıraat imamlarının bu iki âyetteki “تُكْرِمُونَ” ve “تَحَاضُّونَ” fiillerinin okunuşunda ihtilâf ettiklerini nakletmiştir. Medine kıraat ehlerinden Ebû Ca’fer’in ve Kûfe kurrâsının çoğunluğunun “تُكْرِمُونَ” şeklinde “ت” ile ve yine “تَحَاضُّونَ” kelimesini de “ت” ile fethalı ve “ا” harfini hafzetmeden onlar *birbirlerine yoksulu doyurmayı teşvik etmezler* anlamında okuduklarını ifade etmiştir. Bu kelimeyi Mekke kurrâsının bir kısmının ve Medine kurrâsının çoğunluğunun ise “ت” harfini yine fethasıyla birlikte ama “ا” harfini hafzederek “وَلَا تَحْضُونَ” şeklinde ve *yoksulu doyurmayı emretmezler* manasında okumayı tercih ettiklerini belirtmiştir.⁵¹⁰

Müellif burada Basra imamlarının da bu kelimeyi, “ا” harfini hafzederek ve “ي” harfi ile “وَلَا يَحْضُونَ” şeklinde okuduklarını zikretmektedir. Yine aynı şekilde müfessir, Basra ehlerinden bazılarının, “zikredilenlerden haber vermek” anlamında “تُكْرِمُونَ” kelimesini “ي” harfi ile “يُكْرِمُونَ” şeklinde okuduklarını nakletmektedir. Onlardan bazılarının da “ت” harfini dammeli ve “ا” harfini hafzetmeden “muhafaza etmezler” anlamında “تَحَاضُّونَ” şeklinde tilâvet ettiklerini söylemektedir. Taberî’ye göre kıraat beldelerindeki imamlar nazarında bu zikredilen okuyuşlardan ilk üçü sahih olan ve bilinen kıraatlerdir. Onun sahih ve meşhur olarak belirttiği bu ilk üç kıraatten hangisi okuyucu tarafından tercih edilirse isabetli bir karara varılmış olur.⁵¹¹

2.4.3.3. İsm-i Fâilin Sıfat-ı Müşebbeheye; Sıfat-ı Müşebbhenin İsm-i Fâile Döndürülmesi

İsm-i Fâil: Arap dilinde fiili yapan kişiyi belirlemek veya nitelemek için fiilden türetilen isme denir. Fiilden türediği için müştak (türemiş) isim olarak da adlandırılır.

⁵⁰⁸ A’lâ 87/11-12.

⁵⁰⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8596.

⁵¹⁰ Âsım, Hamza ve Kisâi “birbirlerini teşvik etmezler” manasında “ا” harfi ile “وَلَا تَحْضُونَ” şeklinde; diğer imamlar ise “fakiri yedirmeyi emretmezler” manasını kastederek “وَلَا تَحْضُونَ” biçiminde okumuşlardır. Ebu Zür’a, *Huccetü’l-Kirâât*, c. 1, s. 762-763.

⁵¹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8627.

Örneğin: “kâtibün” kelimesi yazma işini gerçekleştiren kimseyi nitelemek üzere ism-i fâil formunda gelmiştir.⁵¹²

Sıfat-ı müşebbehe ise: Arap dilinde ism-i fâil anlamına delâlet etmesi için lâzım fiilden üretilen isme denir. Anlam açısından ism-i fâile benzediği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Türediği fiilin ifade ettiği güzellik, çirkinlik, sakatlık ve kusurluluk gibi sıfatlarda ve bazı duygularda devamlılık ifade eden müştak bir kelimedir. “فَعِلٌ-أَفْعَلٌ-فُعْلَانٌ” gibi çeşitli vezinleri vardır.⁵¹³

Taberî tefsiri otuzuncu cüz özelinde incelendiğinde bazen ism-i fâil kalıbında olan bir kelimenin sıfat-ı müşebbehe; bazen de sıfat-ı müşebbehe kalıbında olan bir kelimenin ism-i fâil şeklinde kıraat edildiğine dair tahlillerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin:

Nebe’ Sûresi 23. Âyet: “لَا يَثِينَنَّ فِيهَا أَحْقَابًا” : “Azgınlık orada çağlar boyu kalırlar.”

Buradaki “لَا يَثِينَنَّ” kelimesinde müellif, Medine ve Basra ehlinin çoğunluğu ve Kûfe ehlinin bir kısmı tarafından “ل” harfinin medli şekilde okunduğunu söylemiştir. Kûfe kurrâsının ekseriyetinin ise med olmaksızın “لَيْثِينَنَّ” şeklinde telaffuz ettiğini belirtmiştir. Taberî’ye göre, bu iki kıraatten en fasih olanı ve Arap dilinde mahreç bakımından en sahih olanı med ederek okuyanların kıraatidir. Zira Araplar, “فَعِلٌ” kalıbında geldiği zaman sıfatı düşürürler. Onlar gramere uygun olmadığı gerekçesiyle bu kelimeyi elifsiz kullanmak yerine, onu ism-i fâil haline getirip o şekilde kullanırlar. Bu durumda ism-i fâil olarak kelimeyi amel ettirirler ve nasb ederek okurlar.⁵¹⁴

Nâziât Sûresi 11. Âyet: “ءَاِذَا كُنَّا عِظَامًا نَّخْرَةً” : “Çürümüş kemikler olmuş iken mi?”

Taberî, bu âyette geçen “نَّخْرَةً” kelimesinin okunuşunda kıraat imamlarının farklı görüşler beyan ettiğini zikretmektedir. Bu kelimeyi Medine, Hicaz ve Basra kurrâsının çoğunluğu “نَّخْرَةً” şeklinde ve “باليه” : “eski, çürümüş gibi...” manasında okumuşlardır. Kûfe imamlarının ekseriyeti ise onu “نَّ” harfi ile “نَّخْرَةً” biçiminde ve “çürük, içi oyulmuş-boşalmış” anlamında telaffuz etmişlerdir. Kûfeli ilim ehlinin bir kısmı, Arapların kelamıyla “نَّخْرَةً” ve “نَّخْرَةً” kelimeleri arasında fark olmadığını ve her ikisinin de aynı manaya geldiğini belirtirler. Tıpkı “الطمع-الطامع” ve “البخل-البخل” örneklerinde olduğu gibidir. Müellife göre en fasih ve en meşhur kıraat “نَّخْرَةً” olarak “نَّ” harfinin olmadığı kıraat yani med etmeden okunandır. Ancak Taberî burada tercihini açıklarken, bu sûredeki önceki ve sonraki âyet sonlarıyla bu âyetin uyumlu olması açısından “نَّ” harfi ile okuyanların kıraatini kendisine daha yakın bulmuştur.⁵¹⁵

⁵¹² Abduh er-Râcihi, *et-Tatbîku’s-sarfîyyu*, Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, Beyrut 2014, s. 75-76; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, s. 165.

⁵¹³ er-Râcihi, *et-Tatbîku’s-sarfîyyu*, s. 79-80; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, s. 170.

⁵¹⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8419.

⁵¹⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8450-51.

2.4.3.4. Mastarın Sıfat-ı Müşebbeheye Döndürülmesi

Mastar: Arap dilinde bir işi ve oluşu şahsa ve zamana bağlı olmaksızın anlatan kelimelere denilir. Masdarların mücerred, mezîd, mimli gibi türleri vardır.⁵¹⁶ Sıfat-ı müşebbehe bir önceki başlıkta anlatılmıştır. Taberî'nin son cüzde yapmış olduğu kıraat değerlendirmelerinde bu başlıkla ilgili tahlil örneklerine de rastlamak mümkündür. Örneğin:

Mutaffifin Sûresi 26. Âyet: “خَتَامُهُ مِسْكٌَ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ” : “Onun içiminin sonunda misk kokusu vardır. Yarışanlar, işte bunlar için yarışsınlar.”

Bu âyette geçen “خَتَامُهُ” kelimesini Taberî; kıraat beldelerindeki imamların ekseriyetinin bu şekilde, Kisâî'nin ise “خَتَامُهُ مِسْكٌَ” olarak okuduğunu ifade etmektedir.⁵¹⁷

Müellif burada kendi görüşü olarak “kıraat beldelerindeki imamların icmâına binâen, bize göre en doğru kıraat onların kıraatidir. “الخاتم-الخاتم” bu iki kelimenin lafızlarında ihtilâf var gibi gözükse de onların manaları birbirine yakındır. Ne var ki “خاتم” isim; “خاتم” ise masdardır.” ifadelerini zikretmektedir.⁵¹⁸

2.4.3.5. Mastarın Fiile Dönüştürülmesi

Konuyla ilgili otuzuncu cüz özelinde müellifin tahlilde bulunduğu bir örnek mevcuttur.

Beled Sûresi 13-15. Âyetler: “فَكَ رَقَبَةً أَوْ إِطْعَامٍ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْعَبَةٍ يَتِيمًا دَا مَقْرَبَةٍ” : “Köle azat etmektir. Veya bir kıtlık gününde yakını olan bir yetimi doyurmaktır.”

Müfessir “فَكَ رَقَبَةً أَوْ إِطْعَامٍ” âyetlerinin okunuşunda ihtilâf eden kıraat imamlarından bir kısım Mekke kurrâsı ile Basralı imamların çoğunluğunun Ebû İshâk'dan gelen bir rivâyete göre ve Kûfe ehlinin Kisâî'nin bunu “فَكَ رَقَبَةً أَوْ إِطْعَامٍ” : “ne köle azat etti ne bir yetimi doyurdu” şeklinde okuduklarını belirtmektedir. Taberî, Ebû Amr b. Âlâ'nın da kendisine gelen bir rivâyeti, sûrenin devamındaki “سَوْفَ تَمَنَّوْنَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا...” : “Sonra iman edip...” âyetiyle⁵¹⁹ delillendirdiğini ve buna göre mananın şöyle olduğunu zikretmektedir: “فَكَ رَقَبَةً, وَلَا إِطْعَامٍ” : “Orada köle azat etme ve yedirme-içirme yoktur.” Ayrıca müellif Medine, Kûfe ve Şam kurrâsının çoğunluğunun da burayı mastar formundaki “أَوْ إِطْعَامٍ” kelimesine izâfe ederek “فَكَ رَقَبَةً” şeklinde merfû olarak okuduklarını söylemektedir. Taberî, bu iki farklı kıraatin her

⁵¹⁶ Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, s. 158-159; Masdar çeşitleri için bkz. er-Râcihi, *et-Tatbîku's-sarfîyyu*, s. 66-74.

⁵¹⁷ Kisâî'nin bu husustaki görüşü şu şekildedir: O, bu kelimeyi “ح” ve “ت” harflerinin arasında “ا” ile ve “ت” harfini fetha ile “خَتَامُهُ مِسْكٌَ” şeklinde; geriye kalan diğer kurrâ ise “ح” harfini kesralı ve “ت” harfinden sonra “ا” ile “خَتَامُهُ مِسْكٌَ” olarak okumuşlardır. Kisâî haricindeki imamların bu kıraatlerine delilleri şöyledir: “Onun sonu misktir, yani bir kimse bir bardaktan içtiğinde, o içtiği şeyin sonunda misk bulur. Onlara göre misk kokusunu buldukları her şeydir. Ve bu kelime “ختمه-يختمه-ختماً و ختاماً” şeklinde mastar olarak gelmiştir. Bunlara karşılık Kisâî'nin deliline gelince: o, “خاتم” kelimesinin isim olduğunu belirtir ve bir önceki “يُسْقَوْنَ مِنْ رَجِيْقٍ مَخْنُومٍ” âyetine delâletle bardağın kendisiyle mühürlendiği şey olduğunu söyler. Yani bu kelimeyle önceki âyette geçen “mühürlenmiş içeceğin” keyfiyeti belirlenmiştir. Ebu Zür'a, *Hucetü'l-Kirâât*, c. 1, s. 754-755.

⁵¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8536.

⁵¹⁹ Beled 90/17.

birinin bilinen, te'vili anlaşılır ve kıraat imamı tarafından okunan kıraatler olduğunu ve okuyucu hangisini tercih ederse isabetli bir karar verdiğini ifade etmektedir. Taberî bu konu hakkında fiil formuyla ilgili şunları dile getirmektedir: “Okuyucu bunu fiil şeklinde okursa te'vili şöyle olur: “فلا اقتحم العقبة، لا فكاً رقيةً، ولا أطمع” “تَمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ ءَامَنُوا” ve buradan şu mana çıkar: “Fakat o sarp yokuşu göze alamadı, ne köle azat etti ne bir yetimi doyurdu, sonra iman edenlerden oldu.”⁵²⁰

2.4.3.6. Aynı Anlamı İfade Eden İki Masdardan Birinin Tercih Edilmesi

Müellifin tefsirinde otuzuncu cüz özelinde bu konuyla ilgili ele aldığı iki örnekten birisi aşağıdaki şekildedir:

İhlâs Sûresi 4. Âyet: “وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ” : “O'nun hiçbir dengi yoktur.”

Taberî, bu âyette geçen “كُفُوًا” kelimesi ile ilgili iki farklı kıraatten bahsetmiştir. Bunlardan birincisinin; Basra kurrâsının çoğunluğuna ait olan görüş olduğunu zikretmiş, onların bu kelimedeki “ك” ve “ف” harflerini dammeli olarak “كُفُوًا” şeklinde okuduklarını söylemiştir. Bunların aksine görüş beyan eden Kûfe imamlarının bir kısmının ise bu kelimenin sonunu hemze ile ve “ف” harfini sükûnlu bir biçimde “كُفْءًا” olarak okuduklarını belirtmiştir. Taberî'ye göre her iki kıraat de bilinen kıraatlerdir, okuyucu hangisiyle telaffuz etmek isterse isabet etmiş olur.⁵²¹

2.4.3.7. Ma'lûm Bir Fiilin Meçhûl Bir Fiile Dönüştürülmesi

Taberî'nin otuzuncu cüzde bulunan sûrelerde bu konuyla alakalı değerlendirmelerde bulunduğu örnekler şu şekildedir:

Mutaffifîn Sûresi 24. Âyet: “تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ” : “İlâhî lutufların sevincini yüzlerinden okursun.”

Taberî bu âyette geçen kıraat farklılığının “تَعْرِفُ” fiilinin malum veya meçhul okunmasıyla ilgili olduğunu belirtmektedir. Ona göre Ebû Ca'fer dışındaki kıraat imamlarının çoğunluğu bu fiili hitap vechiyle ve “أَنْتَ تَعْرِفُ” “sen bilirsin” şeklinde “ت” harfini fethalı okumuşlar ve yine “نَضْرَةَ” kelimesini de mef'ûlün bih olarak mansub bir şekilde telaffuz etmişlerdir. Onların aksine Ebû Ca'fer'in ise “ت” harfini dammeli olarak “تَعْرِفُ” “bilinir” anlamında ve aynı şekilde “نَضْرَةَ” kelimesinin de nâibu fâil olarak damme ile merfû bir şekilde okuduğunu zikreden müellife göre en doğru olan kıraat, hem “تَعْرِفُ” fiilinde hem de

⁵²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8651.

⁵²¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8836. Bu konudaki kıraat farklılıkları ile ilgili diğer örnek için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8823.

“نَصْرَةٌ” kelimesinde bulunan “ت” harflerinin nasbedilmesi şeklinde okuyan imamların çoğunluğunun kıraatidir.⁵²²

İnşikâk Sûresi 12. Âyet: “وَيَصَلَّى سَعِيرًا” : “*Ve alevli ateşe girecektir.*”

Taberî bu âyetteki “يَصَلَّى” fiilinin okunuşunda ihtilâf eden kıraat imamlarından Mekke, Medine ve Şam kurrâsının ekseriyetinin “ي” harfini dammeli ve “ل” harfini şedde ile okuduklarını belirtmektedir. Onların, Allah Teâlâ’nın “كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا” : “*Onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka yenisiyle değiştiririz ki acıyı duysunlar...*”⁵²³ âyetinde buyurduğu gibi burada şu manayı kastettiklerini söylemektedir: “Allah onları tekrar tekrar cehenneme katar, kattıkça katar ve her seferinde onların derileri soyulur ve tekrar olgunlaşır.” Bu şekilde okuyanlar ayrıca kıraatlerinin doğruluğuna dâir şu âyeti de delil getirmişlerdir: “تَمَّ الْجَجِيمَ صَلُّوهُ” : “*Sonra onu alevli ateşe atın!*”⁵²⁴

Buna karşılık bu âyeti Medine ehlinden bazıları ile Kûfe ve Basra kurrâsının ekseriyetinin “ل” harfini şeddesiz ve “ي” harfini fethalı olarak “يَصَلَّى” şeklinde okuduklarını zikretmektedir. Müellife göre, onların buradan kastettiği mana da şudur: “Onlar tekrar tekrar cehenneme arz olunacaklar ve her defasında orada yanacaklar.” Taberî der ki: “Bu imamlar da kıraatlerinin sahih olmasına “يَصَلُّونَهَا”⁵²⁵ ile “إِلَّا مَنْ هُوَ صَالٍ الْجَجِيمِ”⁵²⁶ âyetlerini delil getirmişlerdir.” Bu kıraat farklılığında da kendi görüşünü beyan eden müfessir, her iki okuyuşun da bilinen ve manaları sahih olan kıraatler olduğunu söyleyip tercihi okuyucuya bırakmaktadır.⁵²⁷

Ğaşiye Sûresi 4. Âyet: “تَصَلَّى نَارًا حَامِيَةً” : “*Kızgın bir ateşe girerler.*”

Taberî bu âyette bulunan “تَصَلَّى” fiilinin okunuşu hususunda kıraat imamlarının ihtilâf ettiğini belirtmektedir. Bunlardan Kûfe kurrâsının çoğunluğunun “ت” harfini fethalı olarak “تَصَلَّى” şeklinde “yüzler cehenneme gireceklerdir.” manasını kastederek okuduklarını belirtmektedir. Müellif, Ebû Amr’ın ise bu kelimeyi “تُسْفَى مِنْ عَيْنِ أُنْيَةٍ” : “*Kendilerine kaynar su pınarından içirilir.*”⁵²⁸ âyetine itibar ederek “تَصَلَّى” şeklinde yani “ت” harfini dammeli olarak okuduğunu zikretmektedir. Taberî’ye göre bu kıraatlerden her ikisi de mana bakımından sahihtir ve okuyucu hangisini tercih ederse isabet etmiş olur.⁵²⁹

Ğaşiye Sûresi 11. Âyet: “لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِأَغْيَةٍ” : “*Orada boş söz işitmezler.*”

⁵²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8533.

⁵²³ Nisâ 4/56.

⁵²⁴ Hâkka 69/31.

⁵²⁵ İbrâhîm 14/29.

⁵²⁶ Sâffât 37/163.

⁵²⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8549.

⁵²⁸ Ğaşiye 88/5.

⁵²⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8600.

Taberî'ye göre, bu âyette geçen “تَسْمَعُ” fiilinin okunuşu üzerinde ihtilâf eden kıraat imamlarından Kûfe kurrâsının ekseriyeti ve Medine kurrâsının bazısı ki -onlardan birisinin Ebû Câ'fer olduğunu belirtir- “ت” harfini fethalı bir şekilde ve “o gün yüzler işitmezler” anlamında “لَا تَسْمَعُ” olarak okumuşlardır. Müfessir, “ت” harfini dammeli yani fâilini isimlendirmeden “لَا تَسْمَعُ” şeklinde telaffuz eden İbn Kesîr, Nâfi ve Ebû Amr'ın, bu kelimeyi müennes yapmalarının (meçhul bir şekilde okumalarının) sebebinin, âyetteki “لَا غَيْبَةَ” kelimesinin müennes ve “لَا تَسْمَعُ” meçhul fiilinin nâibu fâili olmasından kaynaklandığını zikretmektedir. Müellif burada İbn Muhaysın'ın görüşüne de yer verir ve der ki: “Bu kelimeyi diğerleri gibi dammeli okuyan İbn Muhaysın, ne var ki buradaki “ت” harfinin yerine “ي” harfi ile “لَا يُسْمَعُ” şeklinde müzekker olarak zikretmiştir.”⁵³⁰ Taberî'ye göre bunların her biri bilinen kıraatlerdir ve burada tercih okuyucuya bırakılmıştır. Yani okuyucu hangi kıraati tercih ederse doğrusunu yapmış olur.⁵³¹

Fecr Sûresi 25-26. Âyet: “فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدٌ”: “Artık o gün Allah'ın vereceği cezayı kimse veremez. O'nun bağladığı gibi kimse bağlayamaz.”

Taberî, kıraat beldelerindeki imamlardan Kisâî dışında kalanların “يُعَذِّبُ” fiilinde bulunan “ن” harfi ile “يُوثِقُ” fiilindeki “ث” harfinin kesralı okunması hususunda icmâ ettiklerini; Kisâî'nin ise, Hz. Peygamber'in bu şekilde okuduğunu delil göstererek her iki harfi de fetha ile okuduğunu zikretmektedir. Kisâî'nin bu kıraati ile ilgili isnadın sağlam olmadığını belirten Taberî, kıraat beldelerindeki imamların icmâına dayanarak her iki harfin de kesralı okunmasını tercih ettiğini söylemektedir. Ona göre bu kıraatin manası şöyledir: “Artık o gün dünyada Allah'ın vereceği cezayı kimse veremez. Ve O'nun bağladığı gibi kimse bağlayamaz.” Buna karşılık fethalı okunursa da şöyle bir anlam çıkar: “O gün dünyada hiç kimseye Allah'ın azab ettiği gibi edilmez ve o gün hiç kimse Allah'ın bağladığı gibi bağlanmaz.”⁵³²

2.4.3.8. İsm-i Zaman Formunun Değişmesi

Arap dilinde bir olayın gerçekleştiği zamana delâlet eden ve fiilden türeyen kelimelere denilmektedir. İsm-i zaman sıfat değil müştak isimdir. İsm-i zamanı ifade etmek üzere sülâsi ve diğer fiiller farklı sîgalarda çekimlenir.⁵³³ Konuya dair bir örnek şöyledir:

⁵³⁰ Şâm ve Kûfe ehlinden bazı imamların bu konu hakkındaki görüşleri için bkz. Ebu Zür'a, *Huccetü'l-Kırâât*, c. 1, s. 760.

⁵³¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8604.

⁵³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8634; Ebu Zür'a, *Huccetü'l-Kırâât*, c.1, s. 763. Bu konudaki diğer örnek için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8494-8495.

⁵³³ er-Râcihi, *et-Tatbîku's-sarfîyyu*, s. 84-85; Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, s. 181-182.

Kadr Sûresi 5. Âyet: “سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ” : “O gece tan yeri ağarınca kadar esenlik doludur.”

Taberî, kıraat imamlarının bu âyette geçen “مَطْلَعٌ” kelimesinin okunuşunda ihtilâf ettiklerini belirtmiştir. Onlardan Yahyâ b. Vessâb, A’meş ve Kisâî dışındaki kıraat belde imamlarının çoğunluğu “fecn doğuncaya kadar” manasında “ل” harfini fethalı bir biçimde “مَطْلَعٌ” olarak okumuşlardır. Zira Araplar güneşin apaçık bir şekilde doğduğunu ifade etmek için “طُلُوعًا و مَطْلَعًا” ifadelerini tercih ederler. Onlara karşılık Yahyâ b. Vessâb, A’meş ve Kisâî ise “ل” harfini kesra ile “مَطْلَعٌ” şeklinde telaffuz etmişlerdir.⁵³⁴ Onlar bu kelimeyi (isim formunda) masdardan bir isim olarak görürler ve bu yüzden kesra ile okurlar. Müellif burada doğru olan kıraatin, Arap dili açısından mananın sağlıklı olabilmesi için “ل” harfini fetha ile okuyanların kıraati olduğunu belirtir ve der ki: “Burada “ل” harfini fethalı okursak ‘güneşin doğması’ anlamına; kesralı okursak ‘güneşin doğduğu yer’ anlamına gelir. Bu âyette ise ‘güneşin doğduğu yer’ anlamında kullanmanın gereği yoktur.”⁵³⁵

2.4.3.9. İki Düzensiz Çoğuldan Birisinin Tercih Edilmesi

Bu konuyla ilgili müellifin değerlendirmede bulunduğu bir örnek aşağıdaki gibidir.

Hümeze Sûresi 8-9. Âyet: “إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّصَدَّدَةٌ فِي عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ” : “Onlar (bu ateşin içinde) uzatılmış sütunlara bağlanmışlar ve o vaziyette o (ateş) üzerlerine kapatılmıştır.”

Taberî, bu sûrenin son âyetinde bulunan “عَمَدٍ” kelimesinin okunuşunda kıraat imamlarının iki farklı görüşünü zikretmektedir. Bunlardan Medine ve Basra kurrâsının genelinin “ع” ve “م” harflerini fetha ile “عَمَدٍ” şeklinde okuduklarını, buna karşılık Kûfe imamlarının yukarıda zikredilen her iki harfi dammeli olarak “عُمَدٍ” biçiminde kıraat etmeyi uygun gördüklerini belirtmektedir. Müellifin buradaki görüşü, her iki kıraatin de bilinen ve kıraat imamları tarafından okunan kıraatler olduğu yönündedir. Taberî bu konuda der ki; “Araplar, “عمود” kelimesini “عَمَدًا” veya “عُمَدًا” şeklinde cemedeler. Yani her iki harfi de hem dammeli hem de fethalı okurlar. Nitekim sen “إِهَابٍ” kelimesini “ا” ve “ه” harflerini damme ile

⁵³⁴ Kisâî “حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ” şeklinde kesra ile diğerleri ise “fecn doğuşunu” ifade edecek şekilde “مَطْلَعٌ” olarak okudular. Bu, “fecn doğana kadar” anlamına gelen bir masdardır. “قَتَلَ-يَقْتُلُ” ve “طَلَعَ-يَطْلَعُ” örneklerinde görüldüğü gibi “فَعَلَ-يَفْعَلُ” vezni üzere gelen her kelimenin masdarı ve mekân zarfı “المقتل-المدخل” örneklerinde olduğu gibi aynu’l-harfî fetha üzere “مَفْعَلٌ” kalıbında gelir. Bu fiilin aksine “المطلع-المنبت” örneklerinde görüldüğü üzere aynu’l-harfî kesralı olarak bulunduğu kelimeler de vardır. Kisâî’nin buradaki delili “المطلع” kelimesinin fecrin doğduğu yer anlamında masdar olmasıdır. O, “ل” harfinin kesralı olarak yazılmasıyla ilgili “طَلَعَ-يَطْلَعُ” olarak kullanıldığını söyler. Aynu’l-harfî kesralı olan “فَعَلَ-يَفْعَلُ” kalıbından gelen “المفعول” yer anlamındadır ve masdardır. Çünkü Araplar “جَلَسَ-يَجْلِسُ-مَجْلِسًا” kalıbından gelen “المجلس” kelimesini yer anlamında kullanırlar. “طَلَعَ-يَطْلَعُ-مَطْلَعًا” örneği de aynı şekilde bir mekân ismidir. Ferrâ da “ل” harfinin kesralı, isim ve masdar kalıbı olduğunu belirtir.

Ebu Zür’a, *Hucetü’l-Kirâât*, c. 1, s. 768.

⁵³⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8723.

okur ve onu “أُهْبًا” şeklinde cemedersin veya her ikisini de fethalı olarak “أَهْبًا” diye okursun. Bu yüzden okuyucu zikredilen kıraatten hangisini tercih ederse doğru yapmış olur.”⁵³⁶

Müellifin eserinde kıraat tahlillerinde bulunduğu yukarıdaki örnekler fonetik, sarf ve nahiv açısından değerlendirilerek tasnif edilmiştir. Aşağıda verilecek olan örnekler ise bu üç başlık altında konumlandırılmayan ve “diğer birtakım özellikler” başlığı altında değerlendirilmeye tabi tutulan örneklerdir.

2.4.4. Diğer Birtakım Özellikler

Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ında yapmış olduğu kıraat tahlillerini, otuzuncu cüz özelinde incelediğimiz dördüncü bölümde işlenecek olan bu başlık altında; “hareke değişikliğindeki farklılıklar”, “lehçe farklılıkları” ve “sahâbe mushafındaki farklılıklar” ile ilgili örneklendirmeler yapılacaktır.

2.4.4.1. Hareke Değişikliğindeki Farklılıklar

Bu çerçevede değerlendirilen örnek şöyledir:

Nebe' Sûresi 37. Âyet: “رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا.” : “O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların rabbidir. O, Rahmândır. İnsanlar O'nun huzurunda (izinsiz ve asılsız) konuşmaya yetkili olamayacaklar.”

Taberî, âyette geçen “رَبِّ” ve “الرَّحْمَنُ” kelimelerinin okunuşunda kıraat imamlarının farklı görüşler beyan ettiğini ifade etmiştir. Buna göre Medine kurrâsının geneli her ikisini de merfû olarak, yani “رَبُّ” ve “الرَّحْمَنُ” şeklinde okumuşlardır. Kûfe ve Basra ehlinin bir kısmı ise “رَبِّ” kelimesini kesralı, “الرَّحْمَنُ” kelimesini de merfû olarak telaffuz etmişlerdir. Taberî, her iki kıraatin de sahih olduğunu söylemek suretiyle tercihi okuyucuya bırakmıştır. Ancak “رَبِّ” kelimesinin “جَزَاءً مِنْ رَبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا” âyetindeki⁵³⁷ “رَبِّ” kelimesine atf-ı beyân olmasından dolayı kesralı okunmasının; “رَحْمَنُ” kelimesinin ise bu âyette geçen “رَبِّ” uzaklığından dolayı merfû olarak okunmasının da doğru olduğunu zikretmiştir.⁵³⁸

2.4.4.2. Lehçe Farklılıkları

Aynı dili konuşan insanların yaşadığı coğrafyalar farklıysa ve bir de bu coğrafyada yaşayan insanların sayısı her geçen gün artıyorsa orada bir takım farklı lehçelerin oluşması muhakkaktır. Geniş bir coğrafyanın dili olma özelliği bulunan Arapça da bu farklılıklardan nasibini almış ve lehçelere ayrılmıştır. Seslerin görünüşü, kelimelerin delâlet ettiği mana ve

⁵³⁶ Bu kıraat hakkındaki bazı imamların görüşleri için bkz. Ebu Zür'a, *Hucetü'l-Kırâât*, c. 1, s. 773.

⁵³⁷ Nebe' 78/36.

⁵³⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8433. Bir diğer örnek için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. X, s. 8471.

yapılarındaki değişim gibi durumlar lehçe farklılıklarını oluşturmaktadır.⁵³⁹ Bu konuya otuzuncu cüzden bir örnek sunulacaktır.

Fecr Sûresi 3. Âyet: “وَالشَّفَعِ وَالْوَثْرِ” : “Çift olana ve tek olana”

Taberî, Fecr sûresinin 3. âyetinde bulunan “وَالْوَثْرِ” kelimesinin okunuşuyla ilgili kıraat imamlarının iki farklı görüşü olduğunu zikretmektedir. Bunlardan ilkinin; Hicaz ehlinin lehçesi olduğunu belirtir ve buna göre Medine, Mekke ve Basra kurrâsının geneli ile Kûfe imamlarından bir kısmının “و” harfini fetha ile okuduklarını beyan eder. Ona göre bir diğeri de Kûfe lehçesine göre buradaki “و” harfini kesra ile okuyanların kıraatidir.⁵⁴⁰ Müellif, bunların her ikisinin de kıraat beldelerindeki imamlarca bilinen, Araplar nezdinde meşhur olan ve istifade edilen kıraatler olduğunu belirtip ikisi arasındaki tercihi okuyucuya bırakır.⁵⁴¹

2.4.4.3. Sahâbe Mushafındaki Farklılıklar

Sözlükte “bir araya getirilip bağlanmış yazılı sayfalar” manasına gelen mushaf kelimesinin türediği kökün Kur’ân’ın indiği dönemden önce de Araplarda kullanıldığı bilinmektedir. Çünkü Kur’ân’da aynı kökten gelen “suhuf” ve “sıhaf” kelimeleri (Zuhuf 43/71) geçmektedir. Hz. Peygamber döneminde sahâbeden Abdullah b. Mes’ûd ve Übey b. Kâ’b gibi kimselerin kendilerine özel mushafları bulunmaktaydı. En çok tartışılan özelliklerinden birisi içerisindeki imlâ hataları olan bu mushaflar Hz. Osman’ın Kur’ân’ı istinsahından önce farklı bölgelerde rağbet görmekteydi. Bu da Müslümanlar arasında farklı okuyuşların yayılmasına sebep olmaktaydı. İstinsah faaliyeti sırasında farklı mushaflar konusunda imha kararı alınmasına rağmen bazılarının korunduğu ve hatta günümüze kadar ulaştığı belirtilmektedir.⁵⁴²

Bu bölümde sahâbe mushaflarından kaynaklanan ve Taberî tarafından otuzuncu cüz özelinde zikredilen kıraat farklılıklarına dair örnekler verilecektir.

Tekvîr Sûresi 11. Âyet: “وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ” : “Gökyüzü sıyrılıp açıldığında.”

Taberî, “وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ” âyetinde geçen “كُشِطَتْ” kelimesinin Abdullah b. Mes’ud kıraatinde “قشطت” şeklinde yani “ق” harfiyle okunduğunu söylemektedir. “والقشط” ve “والكشط” kelimelerinin aynı manada olduğunu belirten Taberî, Arapların “كافور” kelimesini “قافور” şeklinde telaffuz etmelerini örnek göstererek burada da her ikisinin mahrecinin birbirine yakın olması sebebiyle “ك” harfini “ق” harfine çevirdiklerini zikretmektedir. Yani iki harfin mahreci

⁵³⁹ Karaçam, *Kur’ân Tilâvetinin Esasları*, s. 218.

⁵⁴⁰ Hamza ve Kisâi “الْوَثْرِ” kelimesindeki “و” harfini kesra ile diğerleri ise fetha ile okumuşlardır. Her iki kıraat de “الْجِسْرِ” ve “الْجِسْرِ” kelimelerinde olduğu gibi iki farklı lehçedir. Ebu Zür’a, *Huccetü’l-Kirâat*, c. I, s. 761.

⁵⁴¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8615.

⁵⁴² Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), c. XXXI, s. 242-248.

birbirine yaklaştığında, onlardan birini diğerine çevirmişlerdir. “اثافي-اثافي” ve “ثرفبي-ثرفبي” örneklerinde olduğu gibi.⁵⁴³

Zilzâl Sûresi 4. Âyet: “يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا” : “O gün yer, bütün haberlerini anlatır.”

Taberî bu âyetin Saîd b. Cübeyr tarafından bir akşam namazında “يَوْمَئِذٍ تُنَبِّئُ أَخْبَارَهَا” şeklinde, bir başka zaman da “تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا” biçiminde okunduğunun rivayet edildiğini zikretmektedir. Saîd’in “yer içindeki ağırlıklarını dışarıya çıkardığını haber verir” manasında okuduğu “تُنَبِّئُ” ile “تُحَدِّثُ” kelimelerinin aynı anlamı ifade ettiğini söyleyen müellife göre bu telaffuz da mana bakımından sahihtir. Taberî, Abdullah b. Mes’ud’un da bu âyeti “يَوْمَئِذٍ تُنَبِّئُ أَخْبَارَهَا” şeklinde ve “yer içinde bulunan tâat ve mâsiyet ehlerinden olanların ve üzerinde işlenen hayır ve şerrin haberlerini anlatır.” manasında okuduğunun zikredildiğini belirtmektedir.⁵⁴⁴

Asr Sûresi 1-2 Âyetler: “وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ” : “Asra yemin ederim ki, İnsan gerçekten ziyandadır.”

Müellif, Asr sûresinin tefsirinde Hz. Ali’nin, bu sûrenin ilk iki âyetini farklı şekillerde okuduğunu nakletmektedir. Buna göre Hz. Ali Asr sûresini bir kıraate göre “إن الإنسان لفي خسر والعصر ونوابب الدهر، إن” şeklinde okumaktadır. Diğer kıraate göre ise sûreyi “العصر ونوابب الدهر، إن” şeklinde okuduğunu zikretmektedir. Taberî bunları naklettikten sonra konuyla ilgili herhangi bir açıklama ve tercihte bulunmamıştır.⁵⁴⁵

Taberî’nin çok önemli bir tefsir eseri olmasının yanında kıraat ilmi açısından da önemli bilgi ve birikimi içerisinde barındıran *Câmiu’l-Beyân*’ında yapmış olduğu kıraat tahlilleri dört ana başlık altında ve farklı bir bakış açısıyla incelenmeye çalışılmıştır. Müellifin değerlendirmeleri ve buna bağlı tercih ve yorumları dikkate alınarak, telaffuzu hususunda kendisinde farklılık bulunan kelimenin ön plana çıkan özelliği de göz önünde bulundurulmuş ve en uygun alt başlık altında tasnif edilmiştir.

⁵⁴³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8497.

⁵⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8730.

⁵⁴⁵ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, c. X, s. 8761.

SONUÇ

Kur'ân ve kıraat aynı kökten gelen eş anlamlı iki kelimedir. Bu iki lafzın yakınlığı türedikleri kökte başlamış, ortak harflerin farklı yazılımları şeklinde devam etmiş ve Kur'ân âyetlerinin usulüne uygun olarak tilâvet edilmesiyle de başka bir boyut kazanmıştır. Sadece harflerden ve onların seslendirilmesinden ibaret bir metin olmayan Kur'ân; “terfîl” ile okunmasını emreden Allah Teâlâ'nın, kullarına bir lütfudur. İçinden sayısız ilimlerin doğduğu bu kutsal metnin doğru anlaşılabilmesi, onun ancak doğru okunabilmesiyle mümkündür. Hz. Peygamber'de ve onun ashâbında tilâvet olarak ifadesini bulan bu keyfiyet, daha sonraki dönemlerde müstakil bir ilim olmuş ve hatta Kur'ân ilimlerinin anası ve en kıymetlisi olarak da görülmüştür.

Onun içerisinde bulunan her bir lafzın telaffuzu ve edâsındaki keyfiyyetin adı olan kıraat, Kur'ân'a dair rivâyet ve tarîklere ittifak eden imamların onu farklı okuma şekilleridir. Bu farklılık, Müslümanlar tarafından Kur'ân'ın güzel okunuşuyla ilgili hassasiyetine ve bu konudaki müracaatına “yedi harf” ruhsatı ile karşılık verilen bir peygamberin ümmetine hediyesidir. Bu ruhsat sayesinde zorluk yerini kolaylığa bırakmış ve herkes gelen âyetleri kendi lehçesinde okumaya ve anlamaya başlamıştır. Kur'ân'ın tilâveti hususunda en güzel örnek olan Hz. Peygamber'in taltifine mazhar olan ve onu güzel sesleriyle okuyan ashâbı kıraat ilminin öncüleri olmuşlardır. Onun kıraati konusunda sahâbenin gayretli ve titiz çalışmaları, takdire şayan fedakârlıkları; bu kutlu vazifeyi onlardan devralan tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn devrinde ihtisaslaşmış müstakil bir ilim, insanlara yol gösteren imamlar ve telif edilmeye başlanan eserler şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu dönem, “lahn” ismi verilen hatalı okuyuşlar sonucunda başlatılan noktalama ve harelekeme faaliyetleriyle de Kur'ân'ın doğru okunmasına hizmet etmiştir. Hicrî 2. ve 3. yüzyıllar eser telifinin yapıldığı, kıraat ilmiyle alakalı birtakım kitapların kaleme alındığı dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Kıraat ilmine dair yazılan bu eserlerin en kıymetli olanlarından bir tanesi de Taberî'ye ait olan ve günümüze ulaşmayan *el-Câmî' fi'l-Kırâât* isimli kıraat kitabıdır.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî hicrî 224/225-310 yılları arasında yaşamış ve tefsir, fıkıh, akâid, kıraat ve hadis alanlarında pek çok eser kaleme almış kıymetli bir âlimdir. Onun yaşadığı dönem ulûmu'l-Kur'ân'a dair farklı ilimlerde sayısız eserlerin telif edildiği verimli bir zaman dilimidir. Böyle bir ortamda doğan ve ilme olan merakı ile bilinen bir babanın himâyesinde büyüyen Taberî, yedi yaşında hâfız olmuş, iki yıl sonra hadis yazmaya başlamış, aile ve evlat sevgisini yaşama duygularından ferâgat ederek bütün ömrünü ilme, vaktinin büyük kısmını ilim yolculuklarına ve tahsiline adanmıştır. Ona teklif edilen hiçbir devlet görevini kabul etmemiştir. Bağdat, Basra, Kûfe, Vâsıt, Beyrut, Fustat ve Dimaşk gibi önemli

ilim merkezlerinde birçok hocadan farklı ilimler tahsil etmiştir. Geçim derdi olmadığından zamanının tamamını okumakla ve eser telif etmekle geçiren Taberî, aynı zamanda sayısız talebe yetiştirmiştir. Kırk sene boyunca her gün kırk varak yazı yazdığı belirtilen müellif, yazdığı eserleriyle kıraat, tefsir, meânî, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında büyük bir otorite haline gelmiştir. Tefsiri dolayısıyla “imâmü'l-müfessirîn” lakabıyla anılan, tarih alanında “şeyhü'l-müverrihîn” olarak bilinen Taberî'nin bu eserlerinden günümüzde bile hala insanlar yararlanmaktadır.

Kaleme aldığı bu kitaplarının hiç şüphesiz en önemlisi, onun ustalık eseri sayılabilecek olan; geçmiş dönemlerde yazılmış kitapların muhtasarı, kendisinden sonra gelenlerin kaynağı kabul edilen *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* isimli tefsiridir. Kendisinin deyimiyle; Taberî yazdığı bu tefsir kitabıyla, başka kaynağa ihtiyaç duyulmayacak derecede bir müfessir olduğunu göstermiştir. O, eserinde lugat, sarf ve nahiv konularını ustaca işleyebilecek kadar bir dil bilgini, fikhî konulara da yer veren bir fakîh ve belki de en önemlisi bir tefsir kitabının içerisinde kıraat ilmine dair değerlendirmelerde bulunabilecek kadar maharetli bir kıraat âlimidir. Müellif, kitabında âyetleri tefsir ederken kullandığı özgür ve kendine has tavrını kıraat konusunda da sürdürmüştür. Onun bu eseri kıraat ilmi bağlamında yapılacak bir araştırma için yeterli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.

Onun kıraat ilmindeki maharetinin *Camîu'l-Beyân* isimli eserindeki yansıması dikkatimizi çekti. Ancak çalışmamızın kapsamı gereğince otuzuncu cüz özelinde Taberînin kıraat değerlendirmelerini ele almaya çalıştık. Ayrıca bu cüzdeki sûreler insanların günlük yaşantılarında okumayı ve dinlemeyi tercih ettikleri, ezberlemekte zorluk çekmedikleri kısa sûrelerden müteşekkil bir bölüm olma özelliği taşımaktadır. Kur'ân'ın her bir âyeti çok kıymetli olmakla birlikte; Hz. Peygamber'in ve ümmetinin İlâhî Kelâm'la tanıştığı ilk inen âyetlerin bu cüzde bulunması, çalışmamızın konusunun bir bölümünü teşkil eden fonetik açıdan benzerlik gösteren âyetlerin çok olması ve onların fesâhat ve belâğat yönünün kıraat ilmi ile olan yakın ilişkisi bu tercihte etken olmuştur. Dolayısıyla sadece otuzuncu cüzde bulunan sûrelerin kıraat ilmi açısından tahlillerini dört ana başlık üzerinden yapmaya çalıştık. Eserde sûreler Kur'ândaki tertibe riâyet edilerek tefsir ve kıraat ilmi açısından ele alınmış olsa da biz “fonetik açıdan”, “nahiv açısından”, “sarf açısından” ve bunların dışında kalan “bir takım diğer özellikler açısından” değerlendirmeyi uygun gördük. Ve bu çalışmamız neticesinde aşağıdaki bulguları elde ettik:

Bu eser, Taberî'nin ortaya koyduğu kıraat tercihlerine ulaşmamızda oldukça yeterli ve tatmin edici bilgiler barındırmaktadır. Her şeyden önce kendisi Kur'ân'ın metnini çok iyi bilen ve okuyuşuyla kıraat âlimlerini kendisine hayran bırakan bir hâfiz, kıraat sahasında da

eser telif edecek kadar büyük bir kıraat âlimidir. Taberî bu eserinde, kıraat ihtilâflarına yeri geldikçe işaret ederek bunlar arasında tercihler yapmakta ve bu tercihlerinin sebeplerini ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır. Kıraat farklılıklarına temas ederken, değerlendirirken veya tercihlerde bulunurken onun biçimsel olarak sabit bir başlıklandırma sisteminin olmadığını görüyoruz. Bununla birlikte onun, kıraat farklılıklarına genellikle âyetle ilgili açıklamaları içeren rivâyetlerden, kendi izah ve yorumlarından, kelimelerin lugavî açıklamalarından ve Arap şiirlerinden örneklerden sonra yer verdiğini söyleyebiliriz. Fakat bazı durumlarda âyetten ilgili bölümün tefsirini ele almadan kıraat konusuna başladığı yerler de bulunmaktadır.

Müellif kıraat imamlarının üzerinde ittifak ettiği okuyuşlarla ilgili tenkitte bulunmamış, icmânın görüşünü kıstas olarak almış, kıraatle ilgili farklılığın örfte kullanılmış olup olmaması açısından tercihini belirtmiş, kurrânın itimat ve itibar etmediği kıraatleri reddetmiştir. Kisâî ve Ferrâ gibi Kûfe ekolünün görüşlerini benimsemekle birlikte onlara muhalefet ettiği yerler de olmuştur. Zaman zaman şâz kıraatlere yer vermesinden dolayı eleştirilen Taberî'nin bazı âyetlerin tefsirinde kıraat ihtilâflarına ve Arapça dil kaidelerine dayanarak tercihlerde bulunduğu bilinmekte ve tefsirinde bu konuyla ilgili dikkat çeken birçok örnek yer almaktadır. Onun bu tercih ve görüşleri ya Müslümanların mushaflarının hattına uygunluğuna bağlanır ya kıraat imamlarının bu kıraat üzerindeki icmâ deliline veya Arap dili gramerine dayandırılır.

Müellifin gerekli gördüğü yerlerde ve konu bütünlüğü içerisinde eserinde işlemiş olduğu kıraat tahlillerine azımsanayacak derecede rastlamak mümkündür. “*Kurrâ bunun okunuşunda ihtilâf etmişlerdir*” cümlesi onun kıraat değerlendirmelerine başladığı en meşhur cümlesidir. Buna benzer ifadeler de kullanan Taberî, çoğunlukla konu içerisinde kıraat ekollerinin isimlerini zikrederek farklı kıraati işlemiş, bazen bu konuda tevile başvurmuş, gerekli gördüğü yerlerde nahiv, i'râb, belâğât gibi ilimlerden de faydalanmıştır. Onun belki de en dikkat çekici yönü konunun sonunda genellikle “*Bana göre en doğru olanı...*” şeklinde başladığı ama tercihi okuyucuya bırakıp “*Okuyucu hangisiyle okursa isabet etmiş olur.*” cümlesiyle bitirdiği sonuç bölümüdür. Yani Taberî, bu hususta diğer bazı âlimler gibi kesin ve net kararlar almak yerine sadece kendi fikir ve tercihini belirtmekle yetinmiştir.

O, tefsirde sıkça başvurduğu isnad zincirini sahih kıraat değerlendirmelerinde belirtme gereği duymamıştır. Bunun yanında sahâbeden örnekler vermeyi gerekli gördüğü yerler de olmuştur. Sistematik bir tefsir kitabı olma özelliği taşıyan eserin içinde yer verilen her âyette bu sistemli çalışma bir kompozisyon niteliği taşıyacak derece ve özgünlükte kendini göstermektedir.

Câmiu'l-Beyân isimli eserin otuzuncu cüzü özelinde Taberî'nin kıraat değerlendirmelerinin ele alındığı bu çalışmanın, Taberî tefsirindeki diğer kıraat tahlilleriyle ilgili yapılacak araştırma ve incelemelere bir nebze katkı ve fayda sunması temennimizdir.

KAYNAKÇA

- Abdulhâdî, Abdulhayy el-Fadlî, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye (Tarih ve Tarîf)*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1985.
- Abdurrâcihî, *et-Tatbîku'n-Nahvî*, Mektebetü'l-Meârif li'l-Neşri, ve't-Tevzî, 1999.
- Akdemir, Mustafa Atilla, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, İFAV, İstanbul 2015.
- Akdokur, Fatma, *Tehzîbu'l-Âsâr Bağlamında Et-Taberî'nin Hadisçiliği*, (basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Akyüzoğlu, Hüseyin, *Taberî Tefsiri'nde Garîbu'l-Kurân*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Albayrak, Halis, "Taberî'nin Kıraatleri Değerlendirme ve Tercih Yöntemi", *AÜİFD*, XLII, (2001).
- _____, Halis, *Taberî ve Kıraat (Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'ân Çerçevesinde)*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi-37, İstanbul 2002.
- Alemdar, Yusuf, "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselelerine Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık 20004.
- Ali, Muhammed Kürd, *Künûzü'l-ecdâd*, Edvâu's-Selef, Dimaşk 2010.
- Altıkulaç, Tayyar, "Ebû Amr b. Alâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Tayyar, "Ebû Ca'fer el-Kârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Tayyar, "Halef b. Hişâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Tayyar, "Hamza b. Habîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Tayyar, "İbn Âmir", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Tayyar, "Kısâî, Ali b. Hamza", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Tayyar, "Ya'kûb el-Hadramî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Arslan, Kıyasettin, *Dil-Tefsir ve el-Ferrâ*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2020.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Lisânü'lmîzân*, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- Aşmûnî, Ahmed, *Menâru'l-Hüdâ fî beyâni'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, thk, Abdurrahîm et-Tarhûnî, Dâru'l-Hadis, Kâhire 2008.
- Âşûr, Tâhir b., *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., İstanbul, 1992.

- Ayktut, Süleyman, *Ebû Câfer en-Nehhâs'ın İ'râbu'l-Kur'an İsimli Eserinde Âl-i İmrân Sûresi'nin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2017.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb, *Târîhu Bağdât*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, İstanbul 1951.
- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilganî ed-Dimyâtî, *İthâfu fudelâ'l-Beşer fi'l-Kirâati'l-Arbe'ate Aşera*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâğ, Mısır 1359/1940.
- Biblâvî, Muhammed Ali, *et-Ta'rif bi'n-Nebiyi ve'l-Kur'âni's-Şerîf*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire 1345/1927.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1970.
- Birişik, Abdülhamit, "Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslâmî Araştırmalar*, 19/1, Haziran 2006.
- Birişik, Abdülhamit "Kıraat", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Abdülhamit "Kur'an'da İç Bütünlük: Islâhî'nin Tefsir Yöntemi", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 11, İstanbul 2001
- _____, Abdülhamit *Kıraat İlmi ve Tarihi*, Emin Yay, Bursa 2018.
- _____, Abdülhamit, "Sûre", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Arp. Trc. Abdulhalîm en-Neccâr, Dâru'l-Meârif, Kâhire ts.
- _____, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Çev. Mahmud Fehmi Hicazî, Heyetu'l-Misriyyil-Âmme li'l-Kuttab, 1993.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahîm el-Cu'fi, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tûgi'n-Necat, "Tevhîd", 52.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1983.
- _____, İsmail, *Tefsir Tarihi 2*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.
- _____, İsmail, "Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'an", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût 1407/1987.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-Kurrâ*, nşr. G. Bergstraedder, Mısır 1932.

- _____, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *en-Neşr fi'l- Kıraati'l-Aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba', Darul Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- Çâviş, Abdü'l-Aziz, *Esrâr-u Kur'ân Tercemesi*, Sebîlürreşad Mec.
- Çelebi, Kâtip Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Şerefuddin Yaltkaya, Vekâletü'l-Meârifi'l- Celîle fi Matbaatiha'l-Behiyye, İstanbul 1941.
- Çelebi, Nurullah, *Sıtkı Gülle'nin Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat İlmindeki Yeri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- Çetin, Abdurrahman, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, Abdurrahman, *Kur'ân Okuma Esasları*, Emin Yayınları, İstanbul 2018.
- Çörtü, Mustafa Meral, *Sarf-Nahiv Edatlar*, İFAV, İstanbul 2012.
- Çuhadar, Mustafa, "Fesâhat", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Dâvudî, Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-mufessirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2014.
- Durmuş- Yüksel, İsmail - Ahmet, "Savtiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, İsmail, "Hazif", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, İsmail, "Hemze", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, İsmail, "Nahiv", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Ebî Tâlib, Mekkî, *el-İbâne 'an meâ'ni'l-kırâ'ât*, Dârun-Nehdâ, Mısır.
- _____, Mekkî, *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâ'e ve tahkîki lafzi't-tilâve*, thk. Dr. Ahmet Hasan Ferhat, Dâru Ammar, II. Baskı, Amman 1984.
- Ebû Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah b. Sülayman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, nşr. Mühibbüddîn Abdüssübân, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- Ebu Zür'a, Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele, *Huccetü'l-Kırâât*, thk. Saîd El-Efgânî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1418/1997.
- Efendi, Âsım, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1304-1305.
- Endelüsî, İbn Atıyye, *Muqaddimetü İbn 'Atıyye, Muqaddimetân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* içinde, nşr. A. Jeffery, Kahire 1954.
- Erbaş, Muammer, *Bir Tefsir Kaynağı Olarak Taberî'nin Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk İsimli Eseri*, Tefsir Ana Bilim Dalı VII. Eşgüdüm Toplantısı ve Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu, Konya 2010.

- Erdoğan, İbrahim Halil, *Nübüvvetin İspatı ve İ'câzu'l-Kur'ân (Fahreddîn Râzî'ye Göre)*, İlahiyât Yayınları, Ankara, 2019.
- Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. El-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, thk. Şuayb el-Arnâvut- Muhammed Kamil Karabelli, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, "Vitr", 20.
- Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Dr. Mehdi Mahzûmî- Dr. İbrâhim Samerrâî, ts.
- Feyizli, Hasan Tahsin, *Kıraat-ı Aşere*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2018.
- Fırat, Yavuz, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, Haciveyisâde İlim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2018, s. 73.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessetü'r-Risâle, Beyrût, 1426/2005 (Fîrûzâbâdî).
- Goldziher, Ignaz, *De Richtungen der Islamischen Koranauslegung (Arapça'ya trc. Abdülhalim en-Neccâr, Tefsiru'l-Mezâhibi'l-İslâmî, Türkçe'ye trc. Mustafa İslamoglu, İslam Tefsir Ekolleri)*, Denge Yay., İstanbul 1997.
- _____, Ignaz, *Mezâhibü't- Tefsîri'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1955.
- Gülle, Sıtkı, "Taberî'nin Tefsirindeki Kıraat Değerlendirmeleri", *İÜİFD*, 9 (2004).
- Güneş, Kadir, *Arapça Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2015
- Güvenç, Mustafa, *Taberî Tefsirinde Ahkâm Âyetlerine Yaklaşımlar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halebî, Mustafa b. Muhammed el-Bâbî, *Fihrist*, Kahire 1321.
- Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsu'd-dîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, Dâru Sâdir, Beyrut 1978.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut ts.
- Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İmaj Yay., Ankara 2003.
- Hanay, Necattin, "Allâme Muhammed İbn Cerîr et-Taberî'ye Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- _____, Necattin, *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015.
- Harb, Muhammed, "Mahmûd Muhammed Şâkir, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Hûfî, Ahmed Muhammed, *et-Taberî, Vezâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l Kavmi*, Kâhire ts.
- Hüdâî, Hamza, *Tecvîd-i Edâiyye*, İzmir 1301.

- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût ts.
- İslâhî, Emîn Ahsen, *Mebâdi-i Tedebbür-i Kur'ân*, Lahor 1991.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan, *et-Tarihu'l-Kebir*, Şam 1329.
- _____, Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan, *Târihu Dimaşk*, Dâru'l-Fikr, b.y. 1995.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1990.
- İbn Mücâhid, Ebü Bekir Ahmed b. Mûsa, *Kitâbu's- Seb'a fi'l-Kıraat*, thk. Şevki Dayf, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1400.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mursî, *el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam*, thk. Abdülhamit Hendâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- İbnu'l- Cezerî, Şemseddin Ebu'l-Hayr, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kıraat*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, II. Baskı, Beyrut, 1420/2000.
- _____, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Müncidü'l-mukriîn ve mürişidü't-tâlibîn*, nşr. Ali b. Muhammed el-İmran, Kâhire ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'lümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshak, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- İsmail, Muhammed Bekr, *İbn Cerîr eTaberî ve Menhecuhû fi't-Tefsir*, Dâru'l- Menâr, Kahire 1999.
- İsmail, Muhammed Hasan, *el-Ahkâmu'l-fikhiyye li'l-İmami't-Taberî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mevsûatü fikhi't-Taberî ve Hammâd b. Ebî Süleyman*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1994.
- Karaçam, İsmail, *Kur'ân Tilâvetinin Esasları*, İFAV, İstanbul 2018.
- _____, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İFAV, İstanbul 2014.
- _____, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, İFAV, İstanbul 2018.
- _____, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, İFAV, İstanbul 2018.
- Karagöz, İsmail, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2010.

- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyüb b. Mûsâ el-Hüseynî, *el-Külliyât*, nşr. Adnan Derviş–Muhammed el-Mısrî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
- Kehhâle, Ömer Rıdâ, *Mu'cemu'l-muellifîn*, Mektebetu'l-Musennâ ve Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Kettânî, Muhammed Abdülhayy b. Abdülkebîr b. Muhammed, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Beyrut, ty.
- Kılıç, Hulusi, "Sarf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitabiyât, Ankara 2003.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2008.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.
- Kurt, Hasan, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1991.
- Kutlu, Sönmez, "Mürchie", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Lübânî, Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2014, s.19.
- Makdisî, Abdurrahman b. İsmail b. Şâme, *el-Mürşidü'l-Veciz ilâ Ulûmin Tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-Aziz*, nşr. Tayyar Altıkulaç, TDV Yay., 2. Baskı, Ankara 1986.
- Makrîzî, Ebü Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *el-Mukaffa'l-kebir*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Mushaf", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (TDV)*.
- Mervezî, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Muhammed, Vehbe Zuhaylî, *el-İmamu't-Taberî*, Daru'l-Kalem, Dımaşk 1990.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. el-Kuşeyrî, *Sahîh-u Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Mustafavî, Hasan, *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2009.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2015.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1417.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es- Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdûlmun'ım Şelbî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1421/2001, "İftitah", 38.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn b. Şeref, *Tehzîbü'l Ğayetü'n-Nihaye fî Tabakati'l-Kurra*, nşr. G. Bergstraesser, Mektûbetü'l Hancî, Mısır, 1352/1933.
- _____, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn b. Şeref, *Tehzîbü'l-Esmâi ve'l-Lügât*, nşr. İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, ts.
- Nurbaki, Halûk, *Amme Cüzü Yorumu*, Damla Yayınevi, İstanbul 2007.
- Nuveyrî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed, *Şerhu't- Tayyibe*, yy. ts.
- Okçu, Abdülmecit *Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000.
- Okumuş, Mesut, "Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi", *EKEV Akademi Dergisi*, 6/13, (2002).
- Önen, Hacı, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*, Rağbet Yay., İstanbul 2017.
- Önkâl, Ahmet "Bi'rîmaûne", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Özğören, Adem *Nebe'-Nâs Sûreleri Arasında Asım ile Diğer Kıraat İmamlarının Okuyuş Farklılıkları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2013.
- Pakdil, Ramazan, *Ta'lim, Tecvit ve Kıraat*, İFAV, İstanbul 2019.
- Paluvî, Abdu'l-Fettâh *Zübdetü'l-İrfân*, Hilâl Yayınları, İstanbul, ty.
- Pişgin, Yasin, "Mütekaddim Dönemde Ulûmu'l-Kur'ân", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017/1, sa 26.
- _____, Yasin, *Kur'ân'ın Kalbine Yolculuk*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- Râcihî, Abduh *et-Tatbîku's-sarfiyyu*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 2014.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberîstânî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420.
- Râzî, Fahreddin *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, thk, Nasrullah Hacımüftüoğlu, Dâru Sâdır, Beyrut 2004.
- Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, D.İ.B. Yayınları, sy 123-4, Ankara 1991.
- Sarı, Mehmet Ali, "İbdâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Mehmet Ali, "Âsım b. Behdele", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- _____, Mehmet Ali, *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*, İFAV, İstanbul 2013.

- Saylan, Nesrişah, *Kıraat Açısından Begavî Tefsiri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2015.
- Selkînî, İbrahim Muhammed, “Hayâtu’t-Taberî ve fikhuhû ve ictihâduhû”, *el-İmâmu’t-Taberî fakîhen müerrihan müfessiran ve âlimen bi’l-kirâat*, Silsiletü Dirâsâtî’l-İslâmiyye, Dâru’t-Takrîb, Beyrut 2002.
- Sem’ânî, Abdulkerîm Muhammed b. Mansûr et-Temimî *Kitâbu’l-ensab*, thk. Abdurrahman el-Yemânî vd., Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1977.
- Serkis, Yusuf b. İlyan b. Musa, *Mu’cemu’l-matbûâtî’l-arabiyye ve’l-muarrebe*, Mektebetü’s-Sakâfeti’d-Diniyye, Kahire, ts.
- Sezgin, Fuad, *Târihu’t-turâsi’l-arabî*, Arp. Trc. Mahmud Fehmî Hicâzî, el-Memleketu’l-Arabiyye Vizâratu’t-Ta’lîmi’l-Âlî Câmiatu İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1991.
- Subkî, Tâcuddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb b. Takıyyüddîn, *Tabakâtü’s-şâfiyyeti’l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, b.y., ts.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, 1974.
- _____, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Tabakâtu’l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, 1976.
- Şahin, Abdussabûr, *Târihu’l-Kur’ân*, Kahire 1966.
- Şükür, Alaaddin, Kıraatlerin Nahiv İlminin Teşekkülüne Etkisi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, June 2019, sy. 46.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmiu’l Beyân fi Te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müssetü’r-Risâle, 1420/2000.
- _____, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Târihu’l-ümem ve’l-mülûk*, *Târihu’r-rusûl ve’l-mulûk*, thk. Muhammed Ebülfadl İbrahim, Mısır: Daru’l-Meârif.
- _____, *Taberî Tefsiri*, trc. Hasan Karakaya, Kerîm Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul 2018.
- Talü, Mehmet, *Arap Dili ve Edebiyatı Sarf ve Nahve Giriş*, Milsan Basın Yayın A.Ş., İstanbul 1998.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafâ *Miftâhu’s-Seâde ve Misbâhu’s-Siyâde fi Mevzûâtî’l-Ulûm*, thk. Kâmil Berk- Abdu’l-Vehhâb Ebu’n-Nûr, Dâru’l-Kütübi’l-Hadîse, Kâhire 1968.

- Tayyâr, Musâid b. Süleyman, *Şerh-u mukaddimet-i Tefsiri't-Taberî*, Merkezü't-Tefsir li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, Riyad 2017.
- Tetik, Necati, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Süneni't-Tirmîzî*, thk. Beşşâr İvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, "İman", 2609.
- Turan, Abdülhalim, *Kıraat İlminde Yedi Harf Lehçe İlişkisi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2019.
- Uğur-Sofuoğlu, Mücteba -M. Cemal, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi Kılavuzu*, D.İ.B. Yayınları, sy.123-4, Ankara, 1991.
- Ünal, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.
- _____, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2019.
- Yâfiî, Ebu Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakazan*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Yurdagür, Metin, "Fetret", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*.
- Yüksek, Ali *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*, (Basılmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014.
- Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İFAV, İstanbul 2016.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Ma'rîfetü'l-ğurrâ'i'l-kibâr 'ale't-ṭabaḳâti ve'l-a'şâr*, Matbetü Dâri't-Telif, thk. Muhammed Seyyid Câdü'l-Hakk, Mısır 1969.
- _____, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Tezkiratü'l-huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1956.
- _____, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *et-Tefsir ve'l-Mufessirîn*, Daru'l-Kutubi'l-Hadise 1976.
- _____, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.
- _____, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-E'lâm*, tah. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1391/1972.

Zeydân, Abdulkerîm *el-Medhal li dirâseti's-şerîati'l-İslâmiyye*, Mûessetü'r-Risale, Beyrut 2011.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Mehmet KOŞUK
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Elmalı İmam Hatip Lisesi, 1987
Lisans Diploması	Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi, Eskişehir, 2016
Tez Konusu	Taberî Tefsirinde Otuzuncu Cüzün Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi
Yabancı Dil / Diller	Arapça, Almanca
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Bildiri: “İbrahim Bedrettin Elmalı'nın Elmalı ve Finike Yılları”, 8. Diyanet İşleri Reisi İbrahim Bedrettin Elmalı Sempozyumu, Antalya, Türkiye, 6-7 Kasım 2015, pp. 139-148	
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı, Konyaaltı İlçe Müftülüğü (Akdeniz Üniversitesi Camii İmam-Hatibi) 2016- devam ediyor.